

55 982

JELOKÉP

1991 DEC 1

A MAGYAR KÖZVÉLEMÉNYKUTATÓ INTÉZET FOLYÓIRATA ● 1991/3-4. SZÁM

JELKÉP

A MAGYAR KÖZVÉLEMÉNYKUTATÓ INTÉZET FOLYÓIRATA
XII. ÉVFOLYAM 3—4 SZÁM

TARTALOM

Szerkesztői levél	3
<hr/>	
● KÖZELKÉP	
Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor: A sajtó szereposztó hatalma	5
Székely Iván: Az Információs autonómiához	16
Gereben Ferenc—Nagy Attila: Adalékok Magyarország olvasás- és értéktérképéhez	21
A. Gergely András: Egy régló új korszaka?	35
Németh Sándor—Petrovits Iván: „Pocsék lenne tévé nélkül a világ”	39
Lehmann Hedvig—Szemerszki Mariann: Kiútkeresési stratégiák	46
Templom Katalin: Déjà vu revű	52
Mégsem temetünk	60
Juhász Judit: Rendszerváltó környezetvédelem?	60
Bérci Károly: Ófalu — egy műszaki terv társadalmi fogadtatásának tapasztalatai	71
<hr/>	
● FÉLMÚLTBAN	
Volt egyszer egy kutatóintézet...	78
Tomasz Goban-Klas: Mesterséges karizmák	86
Tokaji András: A realizmus diadala	105
<hr/>	
● KITEKINTÉS	
Afrika hírügynökségek	118
Egy csepp otthon	123

● MÉG EGYSZER

„Ami az életben »adódik«, annak elébe álltam” Beszélgetés
Schöpflin Gyulával

126

● DOKUMENTUM

Ez folyik az Új Folyosón

132

● MŰHELY

Büky Béla: Karl Bühler hatása Magyarországon

146

● TALLÓZÓ

Könyvekről — Lapokból

151

● LAPOZGATÓ

Horst Vocks— Thomas Wittenburg: Rlporterek

165

**Szerkesztőség
és kiadóhivatal**
Budapest V.

Akadémia u. 17. 1054

Telefon: 1531-115

Levél cím:

Budapest, 1373 — Pf.
587

**SZERKESZTŐ-
BIZOTTSÁG**

Gálik Mihály, Lázár István, Márton Anna, Márton Miklós, Sándor György, Tamás Pál *főszerkesztő*, Szecskó Tamás

**A SZERKESZTŐSÉG
TAGJAI**

Bogdán Éva *főmunkatárs*, Erdi Júlia, F. Nagy Piroska, Porubszky Zsuzsa, Tölgyesi János, Völgyi Zsuzsa

JELKÉP

SZERZŐINK KÖZÜL

A. Gergely András, szociológus, a Magyar Közvéleménykutató Intézet munkatársa; Bérci Károly, mérnök-hőfizikus, ERŐTERV; Büky Béla, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa; Gereben Ferenc, szociológus, Országos Széchényi Könyvtár; Goban-Klász, Tomasz, a krakkói Jagelló Egyetem kommunikációs tanszékének vezetője; Juhász Judit, szociológus, Központi Statisztikai Hivatal; Kapitány

Ágnes és Kapitány Gábor, szociológusok, a Művelődéskutató Intézet tudományos főmunkatársai; Lehmann Hedvig, szociológus, a Magyar Közvéleménykutató Intézet munkatársa; Nagy Attila, szociológus, Országos Széchényi Könyvtár; Németh Sándor és Petrovits Iván egyetemi hallgatók, Budapesti Műszaki Egyetem; Székely Iván, társadalmi informatikus; Szemerszki Mariann, szociológus, a Magyar Közvéleménykutató Intézet munkatársa; Templom Katalin, pszichológus-szociológus; Tokaji András, zeneszociológus, a Művelődéskutató Intézet tudományos főmunkatársa.

Prológus helyett — epilógus

1991. december 15-én jogutód nélkül megszűnik folyóiratunk kiadója, a Magyar Közvéleménykutató Intézet. A megszüntetést elrendelő 121/1991 sz. kormányrendelet a JEL-KÉP további sorsáról nem intézkedik, így a szerkesztőség — felmondóleveleit kézhez kapván — a XII. évfolyam végén ezennel elköszön.

A méltó búcsú tán megkívánná a lap (és az intézet) tevékenységének valamiféle értékelését, de ezt inkább az olvasókra bízuk. „Könnyítésül” felidézzük az I. évfolyam első számának egyik bevezető alapkérdését: „Mit tekint a lap (folyóirat) tematikai területének? Válasz: A mindennapok kommunikációs eseményeit és folyamatait: a televíziótól a szóbeszédig, a plakáttól a pletykáig, a slágertől a képes levelezőlapig és a divatjelenségekig, a tájékoztatáspolitikától a család információ-háztartásáig. A közölt, közössé, közhasznúvá váló politikát, kultúrát, gazdaságot. A társadalom kommunikációs kultúráját.”

Nem gondoljuk, hogy ma, 1991-ben ez a kultúra és ezek a kérdések kevésbé lennének fontosak, mint voltak 1980-ban (jóval a glasznoszty és a peresztrojka beköszönte előtt). Hisszük, hogy ha lapunk megszűnik is, a *jelek* hálójában és *képek* környezetében élő magyar ember előbb-utóbb minden bizonnyal alapít majd egy ÚJ JEL-KÉP-et. Egy szaklapot azoknak, akik a közlés elméletét és gyakorlatát művelik, akik a „médiák” korszakában a médiu-mokról gondolkodnak, s akik profi módon kívánnak közdolgokról szólni a közönséghez. Ez az új lap, ha lesz, bizonyára új mottót választ majd magának. Legalább olyan időszerűt, mint Széchenyi István gondolata volt 1980-tól a JEL-KÉP számára:

*„A' Hítel védangyala pedig' s fényes napsugára
a' publicitas — nyilvánosság.”*

A szerkesztőség

Kapitány Ágnes — Kapitány Gábor

A sajtó szereposztó hatalma

A társadalmi szereposztás kialakításában íróként, dramaturgként s rendezőként is közreműködik, s egyre fontosabb szerepet játszik a tömegtájékoztatás, a nyomtatott és elektronikus sajtó. Mindinkább a médiumok szájáék meg, hogy mely szerepek kerülnek a figyelem középpontjába, s melyek nyilvánulnak periférikus jelentőségűnek; kik játsszák a tragikus hősök, kik a rezonőrök, kik a cselszövők és kik a buffók szerepét. Már maguknak a szerepeknek legnagyobb része is a tömegkommunikációban születik, nemritkán tudatos tervezés eredményeként. De milyen szerepeket is alakít ki a tömegkommunikáció a maga hatékony, gördülékeny mindennapi működéséhez és hogyan működik ezen szereposztó hatalma — erre keres választ az alábbi értelmezési kísérlet.

Ismerős arcok a szobában

A tömegkommunikációs hatás egyik alapköve az *ismerőség*. A televízión, a rádión, a rendszeresen járó újságokon keresztül a közönség lakásába, intim szférájába belépő szereplő ismerősége teremtheti meg azt a bizalmi alapot, amire aztán mindaz ráépíthető, amire a tömegkommunikáció rá akarja venni befogadót.

Az ismerőssé vált személyek visszatérő szerepeltetése a megnyerni kívántak többféle igényéhez is kapcsolódik. Az egyik a *világ* ismerőssé, átláthatóvá, emberközelivé tétele. A tömegtájékoztatás akkor és ott jön létre, ahol és amikor a kultúra túllépi, meghaladja a személyesen megismerhető-befogadható világ határait, s az egyén éppen azt várja el az őt tájékoztatóktól, hogy valamiképpen közelebbé, familiárisá, személyessé tegyék a tapasztalatilag idegen világot. E személyessé válás alapvető eszköze az ismerős személyek (bemondók, kommentátorok, showmanek, szakértők, politikusok, művészkedvencek) szere-

peltetése, hiszen így az általuk közvetített világ mintegy a szomszédok, rokonok, ismerősök közti tapasztalatcsere léptékéhez igazodhat. Az új információk könnyebben be-, s főként elfogadhatóak, ha olyan ismerős személyek közvetítik, akiket már megszoktunk: az ismerőség eleve inkább pozitív, mint negatív asszociációkat hordoz — gondoljunk arra, hogy gyakran még az ellenszenves ismerőseinknek is megörülünk, ha számunkra ismeretlen környezetben találkozzunk velük —, s az ismerős személyek közvetítette információk is e pozitív képzeteket szívják magukba.

Az ismétlődő szereplők egyúttal *állandóságot* is jelentenek a folyton változó világban, rendszeres jelentkezésükkel az élet folytonosságát bizonyítják még a legnagyobb katasztrófák idején is: azt sugallják, hogy a baj nem lehet olyan nagy, hiszen életünk hétköznapiakban megszokott elemei, lám, a helyükön vannak. (Közismert, hogy tragédiák, háborúk esetén milyen fontos pánik-csillapító hatású az ismert, megszokott közszereplők, bemondók megszó-

laltatása.) Akár évtizedeken át végigkísérve közönségüket, még az elmúlástól való félelmet is tompítják: hiába múlnak az évek a néző-hallgató-olvasó feje fölött, még mindig itt vannak azok, akikkel a tömegkommunikáción keresztül fiatalon ismeretséget kötöttek, s akkor talán jelen van még valamiképpen fiatalságuk is. Az ismerős személyek szerepeltetésének ezen funkciói miatt fontos, hogy ne csak a személyük legyen állandó, de többé-kevésbé az imágójuk is. Helyesebben e tekintetben a változás és az állandóság finom egyensúlyának kell érvényesülnie: az alapképhez nem szabad hozzányúlni, hiszen az éppen ismerőségüket, megszokottságukat rombolná le; apró változtatásokra (öltözködésben, hajviselésben, szokásokban, illetékességi területben, a róluk tudható információkban) azonban szükség van ahhoz, hogy ne váljanak unalmassá, *túl-ságosan megszokottá*.

Az új arcok vonzereje

A megszokottság hatásához — s főként a médiumok hatékonyságának tartós fenntartásához — elengedhetetlen az is, hogy időnként új embereket, új arcokat mutasson be a tömegtájékoztatás. Ha túlságosan gyakorivá vagy túlságosan megszokottá vált egy addig keresett, divatos karakter (mondjuk az elegáns úriember, a légies-finom nő, a választékos, elmélyült értelmiségi), akkor érdemes megpróbálkozni egy tőle alapvetően különbözővel, akár vele ellentétessel (például a sportos, kicsit csúnya, de éppen ezért rokonszenvesen esendő férfival, az erotikusan vonzó nővel, a polgárpukkasztóan szellemes íróval, a szakadt avantgardistával); így minden rokonszenz a médium köré vonható, azoké is, akik a korábbi divatfigurákat valamiért elutasították.

Az újonnan felfedezettek szerepeltetése megerősíti azt a benyomást is, hogy a médium igazságos, nyitott a legkülönbözőbb értékek iránt. Az újonnan felfe-

dezettség erejével egyébként előtérbe állíthatók olyan, korábban sikeresnek, ismertnek számító alakok is, akik közben a „süllyesztőbe” kerültek. Az ismerős szereplők ugyanis, ha megunták válnak, könyörtelenül kivettetnek a nyilvánosság fényköréből. Nem hívják szerepelni, nem készítenek vele interjút, nem kérdezik meg a véleményét, nem kerül többé a körkérdések címzettjei közé, stb. Hirtelen érdektelenné válik. Elhasználták. Egy idő múlva azonban — mintegy letöltve a túlszereplés drámai vétségéért rá kirótt penitenciát — ismét érdekessé válhat: régen hallottuk a véleményét, mi lehet vele; újra érdekes, érdemes megkérdezni, felkeresni, elővenni a felejtés homályából (akár azért, hogy jólismert, s feltehetőleg változatlan álláspontját szembesítsék a közben végbement fejleményekkel, akár éppen azért, hogy az őbenne végbement változásokat megismerjék).

Ebben az újrafelfedezésben azonban a korábbi sztároknak mindig csak egy kisebb hányada részesül. Kegyetlenül, szinte a természeti törvények szükség-szerűségével működő szabályok ezek. Aki nem akarja, hogy a tömegkommunikáció e törvények szerint maga alá gyűrje, annak értenie kell ahhoz, hogy idejében csökkentse, önkéntesen, magától fogja vissza közszereplését, hogy ne váljék eldobhatóvá. Hasonló ellenszer a meguntság ellen az önkéntes szerepváltás, amikor valaki addigi szerepe kiüresedését, megszokottá válását érzékelve, maga lát neki új szerepe kialakításához. Vagy új oldaláról mutatkozik be (kiderül róla, hogy nemcsak sikeres színésznő, de remek fotóriporter is; nemcsak ismert tudós, de nagyszerű konyhaművész is; nemcsak élsportoló, de gyermekeit nagy gonddal nevelő családapa is; a tragika tud bohóc is lenni, a bemozdó kellemesen énekel stb.); vagy régi szerepéből fokozatosan újabbá lép át: politikusból sikeres üzeltemberré, vagy társadalomtudóssá válik; esztétából szociológussá, majd politológussá

képezi át magát a közvélemény érdeklődésének módosulásával együtt; eredményes sportolóból tehetséges tévékommentátor lesz stb. Ilyenkor a szerepek kettőssége (a régi szerep emléke és az új szerep keltette meglepetés) külön pikantériát, érdekességet kölcsönöz a szerepváltásnak.

Sikeremberek

Más okok miatt fontos szereplői a tömegtájékoztatásnak a *sikeremberek*. Őket nem elsősorban ismerőségük, megszokottságuk teszi vonzóvá (bár persze gyakori megszólaltatásukban ez is szerepet játszik), hanem elért, valamiért különlegességnek számító eredményeik. (Ezek lehetnek üzleti sikerek, sportgyőzelmek, újszerű, látványos tudományos eredmények; a lényeg, hogy kemény küzdelem által, az egyén elszántságát vagy ötletességét bizonyítva jöttek létre.) Mindenesetre azt sugallják, hogy a világban folyó kemény küzdelemben ki lehet emelkedni (elszántsággal és/vagy egyéni leleménnyel, de), boldogulni lehet a világ agyonintézményesített viszonyai között is. (Tehát másnak is érdemes megpróbálni, a fejét törni, elszántan küzdeni az igazáért.)

Bár a sikeremberek egy-egy meghatározott területen érik el sikereiket, ám azok beragyogják életük egészét — most már jár nekik az anyagi bőség, a vonzó feleség-férj, a világ kényeztető érdeklődése. (E sikerképletet persze csak még inkább megerősítheti, ha a sikeres emberek életének árnyoldalai is kiderülnek: őket is érhetik anyagi veszteségek, őket is elhagyhatja férjük-feleségük, ők is lehetnek betegek. Ezzel az irigység méregfoga is kihúzható: ők is olyan emberek, mint a többi; s ez a belátás méginkább aláhúzza azt a hitet, hogy példájuk bárki számára követhető.)

A sikerglóriával körülvettek egyrészt állandó kontrasztban állnak a hétköznapok világával, hiszen onnan *emelked-*

nek ki; másrészt viszont azt a leegyszerűsítő képzetet kell megjeleníteniök, hogy az egyéni küzdelem elég a boldoguláshoz. Ez a kettősség (a hétköznapoktól elváló eszményi diadal-világnak az ambíciókat és a mintaadó központokra függesztett figyelmet ébrentartó hűzőhatása egyfelől, s másfelől a világkép egyénekre bontottsága) rendkívül fontos ahhoz, hogy az egyének tömegei a mindegyiküket egyénekként megszólító tömegkommunikáció befolyása alatt maradjanak. A sikeremberek ugyanakkor a hifi minőség keresettségével is bírnak: mintha közelükbe kerülvén más is részesedhetne sikerességük energiáiból. A tömegkommunikáció szervezői-formálói számára pedig — mint vadásznak a ritka trófea, hatalmát-gazdagságát mutatni akarónak a presztízstárgy — megszerzésük, megszólaltatásuk a szakmai tekintély növelője lehet.

Bukott angyalok

De fontos szerep jut a tömegtájékoztatás által is rendezett világban a bukott embereknek is. Azoknak, akik egykor hatalmasnak, sikeresnek, elismertnek számítottak, de valamely vétség miatt megbuktak, vesztesékké váltak. Ilyenek az egykor mérhetetlen hatalommal bíró, majd jelentéktelen nyugdíjassá vált politikusok, az elűzött diktátorok és kiváltságaik-vesztett sarjaik, az elcsúfult és elhízott hajdani szépségideálok, a tisztességtelen üzelmekben lebukott sportolók. Bukásuk utólagos igazságszolgáltatás mindazoknak, akiknek a kárára tündököltek, akik felett uralkodtak, vagy akik úgy érezték, hogy ők sosem lehetnek olyan szépek, ügyesek, sikeresek, mint ezek a sztárok.

Mindez egyrészt újabb megerősítést ad az „egyenlő esélyek” mítosznak, jelezve, hogy ha valaki túlságosan mások fölé emelkedik, az azután le is süllyedhet a sors libikókáján; másrészt figyelemztetés is a jelen hatalmasainak, sztárjainak: ők is sorra kerülhetnek, az ő ha-

talmuk, csillogásuk sem tart örökké. A tömegkommunikáció ezzel megintcsak kettős hatást ér el: a hatalomnak küldött figyelmeztetés arról is szól, hogy létezik egy olyan nézőpont, amely tárgyilagossággal nézheti a változó hatalom világát — s e nézőpont fegyverével a tömegkommunikáció rendelkezik; ugyanakkor viszont erősíti is az éppen adott hatalmat: a tegnapi nagyok változott helyzetükben való bemutatása (s hatalmuk tegnapiságának hangsúlyozása) a változó időre hátrítja az igazságtételt, ennek szele a jelen hatalmasait még nem érheti el (sőt, jelen pillanatban éppen ők érezhetik magukat az igazságszolgáltató idő képviselőinek a tegnapi nagyaival szemben).

Botrányhősök

A nézők-olvasók-hallgatók körében rendszerint sikerre, de legalábbis érdeklődésre számíthatnak a *botrányhősök*, a kemény emberek, akik körül mindig izik a levegő, akik mindig élesen odamondogatnak, nem válogatják meg a szavaikat. Álláspontjukkal lehet egyetérteni, vagy éppen felháborodni rajta, de határozottságuk, az általuk képviselt egyértelműsége folytán mindenképpen alkalmasak arra, hogy viszonyítási pontok legyenek.

A botrányhősök megkímélik az emberek többségét attól, hogy maguknak kelljen kijelölniük az ütközések frontvonalait a világban. Pezsgő-forrongó életük színpotot is jelent a mindennapi robotba belefáradtaknak, akiknek már nem maradt erejük arra, hogy akárcsak kis mértékben is változtassanak az életükön: s íme, mások magukra vállalják a változtatásokért való küzdelmeket, bátran kimondják, amit ők nem tudnak kimondani. S a médiumok megteszik nekik azt a szívességet is, hogy bemutatva, otthonukba szállítva a „nehéz emberek” megnyilatkozásait, megteremtik a közvetlen összeköttetést a botrányhősök szenzáció-világa és az ő életük kö-

zött. Mintha valóban az ő szavaikat mondanák ki — amelyeket így már nem is kell kimondaniok. Már csak azért sem, mert a botrányhősök általában egyúttal deviánsokként is vannak bemutatva, olyan emberekként, akik nem az átlagos, „normális” reakciókkal élnek, így nem is arra való, hogy a többiek utánozzák őket. Az is, hogy a botrányhősök szereplése kemény viszontválaszokat vált ki, azt igazolja vissza a „bokszeccs” nézőinek, hogy maguk kétszer is gondolják meg, ha szólnak.

Mindazonáltal ezen ütközetek *nézőjének* lenni izgalmas szórakozás, hiszen mintegy folytatásos krimi figyelhet így végig az érdeklődő — erkölcsi halottakkal. (Mert az ilyen személyeskedővé váló vitákban rendszerint mindkét fél elvérzik, igazától függetlenül. No persze lehet, hogy csak addig, amíg — a nézők figyelme újabb mérkőzés felé fordulván — fel nem tápáskodnak a padlóról, le nem söprik ruhájukat, és átöltözve, esetleg új szerepben ismét porondra nem lépnek.) De ha elvéreznék, azt is a nézők *helyett* teszik, ők kívül maradhatnak, karosszékben ülhetnek, nekik nem kell verekedniök. (Mint ahogy a tömegkommunikáció jóvoltából ugyanígy viszonulhatnak bármely szörnyűséghez, vagy felkavaró eseményhez.)

Persze igaztalan volna csak a passzivitást tápláló hatást emlegetni: a botrányhősök megjelenése — s ezért is oly vonzóak — mindig ébren tartja azt az érzést is, hogy a világ nem működhet sémák szerint, megszokott „szövedéke mindig felfeslik valahol”, s ez épp annyira lelkesítő, mint nyugtalanító, épp annyira erőt adó, mint indulatvezető hatású.

Sajátos botrányfigurákként jelennek meg a tömegkommunikációban a politikai szélsőségek képviselői is. Bemutatásukkal egyrészt a sajtó sokoldalú nyitottsága, elfogulatlansága is bizonyítható, másrészt mumusként is szerepelnek: a józan emberek szempontjából mint nemcsak a világ rendjét hanem az

ő személyes berendezett, kialakított életük biztonságát is veszélyeztető felforgatók, a hatalom szempontjából mint veszélyessé válható trónkövetelők jelennek meg. A tömegkommunikáció szerepe azonban mind e két vonatkozásban megintcsak kétféle. A hatalmat nemcsak figyelmezteti, de ellenfeleivel szemben oltalmazza is, amikor bemutatja, hogy a hatalom által képviselt iránynak még sokkal rosszabb szélsőségei is lehetnek, illetve amikor az ellenzék értékeinek radikális szélsőségeivel ijeszt el az ellenzék támogatásától. De a józan többséget sem csak figyelmezteti: a szélsőségek bemutatásával, akarva vagy akaratlan, de táborot is verbuvál azoknak, hiszen minden, ami a tömegkommunikációban teret kap, egyúttal jelentőségre is szert tesz, kiemelkedik a világ jelenségeinek végtelenjéből.

A botrányfigurák figyelemfelkeltő hatása, mint említettük, jelentős részben szokatlanságukon alapszik, igazi jelentőségüket azonban ők is akkor nyerik el, ha már ismerősökként, visszatérő, állandó szereplőkként, krakéler szerepük közismert képviselőiként gondolhatunk rájuk.

Bölcs moderátorok és tudósok

A szélsőségek ellensúlyozására aztán mindig ott vannak a tömegkommunikációs szereposztás újabb szereplői, a moderátorok, a higgadt, nyugodt *bölcsek*, akiknek szintén mindenről határozott véleményük van, de ez nem szélsőséges; igyekszik megérteni a másik álláspontját is. Ők azok, akik eggyel magasabb (vagy mélyebb) szintre transzformálják a jelenségeket, a konfliktusokat, igyekeznek történeti folyamatba ágyazni az eseményeket, vagy filozófiai absztrakciók segítségével megszelídíteni azokat, vagy a kultúra szimbolikus erejével általános érvényt adni nekik.

E moderátorok azonban persze csak bizonyos határig ellensúlyozhatják a szélsőségeket: egyrészt főként azokra

hatnak megerősítőleg, akik maguk is hajlamosak kiegyensúlyozott álláspontok kialakítására, illetve akiket vonz a megalapozott szakmai-gondolkodói tekin-tély; másrészt a széles kínálatban legtöbbször elvész, a sok közül csak egy — s persze nem is a leghatásosabb — változatként hallatszik mérsékelt, megfontolt hangjuk, amely csak akkor tud feltűnni, kiemelkedni a háttérből, ha a szélsőséges hangvétel válik uralkodóvá. Jelentősebb szerepük lehet ugyanakkor bizonyos változások elfogadtatásában: amikor az emberek jelentős része bizonytalan abban, hogy egy-egy döntést helyeseljen-e, vagy sem. Amikor érzelmi érvek szólnak mindkét oldalon, akkor a racionális érvek, a „hozzaértó, tudós emberek” érvei segíthetnek a kérdés valamelyik irányban való eldöntésében.

A tudomány embereire azért is szükség van a tömegkommunikációnak, mert a tudomány mindig szolgál valamilyen újdonsággal: a természettudományok hasznosak, érdekesek, sőt egyes esetben életmentőknek bizonyuló vagy ígérkező felfedezésekkel, a társadalomtudományok pedig új s újabb kategóriákkal, értelmezési kísérletekkel, amelyek megkönnyíthetik a hétköznapokban való eligazodást. Az egyes tudományterületeknek aztán kijelölődnek a soros szakemberei a tömegkommunikációban, akik ismertté válásuk után hívószószzerűen juttatják az emberek eszébe ezt vagy azt a témát, tudományterületet. Genetika? akkor kérdezzük meg Z-t; Szovjetunió? akkor Y-t, politológia? akkor Q-t, vagy X-et (ha több is kínálkozik, akkor még pártszempontokat is figyelembe lehet venni a felkérésnél); ha szegénység, akkor A-t, ha adóügyek, akkor B-t. Dolgozhatnak még tucatjával kiváló szakemberei annak a területnek, ha a tömegkommunikáció nem karolta fel őket, ha nem elég jó médiaalanyok, bizony várhatnak rá, hogy gondolataik nyilvánosságot kapjanak.

Mert milyen is a jó médiaalany? Először is *frappáns*. A tévében, rádióban,

sajtóban rövidnek kell lenni. Nincs hely, idő a nagyívű, hosszadalmas fejtegetésekre, másra kellene a szűkre szabott percek, oldalak. A néző, olvasó figyelme sem végtelen, néhány percre ha hajlandó odafigyelni, többet nem áldozhat az életéből erre, tehát ezalatt kell valamit átadni neki. De a frappáns jelleg nemcsak rövidséget jelent. Találónak, megjegyezhetően sűrítettnek és meghökkentőnek kell lennie a közlésnek, hogy beékelődjék az agyukba (mint horog a halba), hogy könnyen és gyorsan idézhetővé váljék. Néha egy-egy szellemes, a pillanatot, az ötlet szülte találó, érzékletes, vagy csak eredetinek ható kategória nagyobb sikert hoz alkalmazója számára, mint hosszas és alapos munkával létrehozott tanulmányainak sora. Ezért, aki rendszeres médiaszereplő akar lenni, annak igyekeznie kell, hogy minél többször ajándékozza meg az őt figyelő közönséget egy-egy ilyen látványos bon-mot-val, csillogó kategóriával, különben könnyen mellőzötté válik. (Nem egy tudományos pálya elsőkélyesedéséhez vezetett már a publikum tetszése iránti görcsös igyekezet; márpedig akit megérintett a népszerűség szele, annak ugyan csak nehéz megválni tőle.)

Nem elég persze ötletekkel előállni a szakembereknek: bizonyos fokig a tömegkommunikációban is fontos az *adatszerezés*, a *tényszerűség*, mert az rangosítja tudományossá az ötleteket, s az ötlet és a tényyszerűség együttese azt a hatást kelti, hogy a befogadó valamilyen kézzelfogható, bizonyított tudományos eredményt kapott, méghozzá nem akárkitől, hanem egy eredeti, innovatív gondolkodótól, tehát igazi tudóstól.

Nem mellékes a *dívat* szerepe sem. Nem elég ötletesnek, frappánsnak és tényyszerűnek lenni, arra is szükség van, hogy a téma, mellyel a szakember foglalkozik, maga is kellőképpen izgalmasnak, aktuálisnak tűnjék. Legyen rá kereslet. S ez a médiumokkal lépést tartani kívánó szakértőt (mint a már említ-

tett egyéb szerepváltókat is) újabb és újabb témák felé tereli. Mivel a változások csak szerencsés esetben esnek egybe az adott tudós tudományos érdeklődésének változásaival, általában az következik be, hogy a tudós a kereslet — szükségképpen mind kevésbé elmélyült — követőjévé válik. (A csábítás nagy, hiszen a tömegkommunikációs ismertség a társadalmi ranglétrán való előrehaladás egyik legbiztosabb feltétele: nem egy esetről tudhatunk, amikor valamely tévészmélyiség éppen a tévében elismert, s ezáltal bizonyítottan tekintett szakértelme révén lett miniszteri vagy államtitkári bársonyszék birtokosa, vagy várományosa, nagy súlyú politikai, sőt tudományos tényező.)

Persze megjelenhetnek a tömegkommunikációban az igazi nagy *rendszeralkotók* is. Akik már elég tekintélyt szereztek maguknak ahhoz, hogy ne kelljen résztémák szakértőiként fellépniük, hanem az Egésztől nyilváníthatnak véleményt, sőt az ő szerepkörüképpen az válik, hogy az Egésztől szóljanak. Őket már nagyobb terjedelemben, külön műsorokban, mellékletekben szólaltatják meg, nagyobb tisztelettel, s többnyire ünnepi alkalmakkor: ilyenkor illik a világ egészéről elmélkedni. (Sokszor nem is kell egy-egy újság, tévé-, vagy rádióadás ünnepi kínálatának névsorát megnézni, a gyakorlottabb megfigyelő előre megjósolhatja az éppen soros szerepeltetendő nagyemberek 70 százalékát.)

Az ismertség és az újdonság együttes jelentősége tehát a szakértők szerepeltetésében is lényeges szempont. E kettség a tömegkommunikáció egyetlen fontos szereplőjénél sem nélkülözhető, minthogy a tömegkommunikáció alapvetően hírigényünkre, friss, informatív ingerek iránti motivációkra épülve hatol be tudatunkba, s e hírigény legfőbb sajátossága éppen az új elemek észrevételének, a változatlanok megerősítésének, s e két tendencia egyensúlyának szükségessége.

Az „átlagember”
 A „nép hangja”
 Az „utca embere”

Az eddigi szerepek szinte mind egyes kivételezettek, valamilyen szempontból kiemelt helyzetűek szerepei. A tömegkommunikáció formálói azonban mindig ügyelnek arra, hogy az átlagember, a nép gyermeke is megjelenjék, szót kapjon a médiumok csatornáin, hasábjain. Valljon mindennapi élete nehézségeiről és örömeiről, megélhetési gondjairól és apró trükkjeiről, amelyekkel úrrá tud lenni a nehézségeken. Meg kell jelennie, hogy a többi, hozzá hasonló ember magára ismerhessen, s ezáltal azt érezhesse, hogy gondjaival, örömeivel nincs egyedül. Jól bevált eszköze ez az élet elviselhetővé tételének, a feszültségek levezetésének. Ezért aztán nagyobb áremelésekkor, politikai feszültségek kiéleződésekor, az emberek nagy tömegeinek életét közvetlenül érintő kormányzati döntések idején a tömegkommunikáció mindig megszólaltatja a „nép hangját”, hogy az emberek érezhessék, szót kaptak „ők” is, elmondhatták a véleményüket. (Hogy mégsem személy szerint mi szólaltunk meg, s nem is egészen a mi véleményünk hangzott el? Az igazán belátható, hogy mindenkire nem kerülhet sor...)

A „nép hangja” persze további szerepekre differenciálódik: szót kap a nehéz fizikai munka végzője (vájár, kohász, vasutas); a nő (aki megjelenhet családanyaként, felelős munkáját végző és a második műszak terheivel küzdő értelmiségi asszonyként, vagy unokái jövőjéért aggódó nagymamaként, de talán leggyakrabban bevásárlóként); az életet a maga körülrt feladatkörének szemszögéből néző hivatalnok; a fillérjeit beosztó, betegségekkel küszködő nyugdíjas; az átlagértelmiségi (akit többnyire pedagógusok, vagy mérnökök jelentenek meg); az önerejéből boldogulni próbáló vállalkozó (korábban kisiparos), akit főként akkor szólaltatnak meg, ha valamilyen felső döntés feltételezhetően hátrányo-

san (vagy előnyösen) érinti őt; a szegénységben, a társadalom legalján élők (akiknek a bemutatásával talán a társadalom szociális érzékenységre lehet hatni, s egyúttal csillapítani a többiek, a náluk némileg jobb helyzetben lévők elégedetlenségét is: ha mások ilyen nyomorultul élnek, ők még örülhetnek, hogy legalább enni adhatnak gyermekeiknek); a nagycsaládosok, akik az emberi ösztartozás, összefogás, a jövőbe vetett rendíthetetlen bizalom megtestesítői; a mezőgazdaságban dolgozók, akik mindig tudják, hogy bármi történik is, enni-inni kell, tehát vetni, aratni kell, az állatokat el kell látni, s ha már arra kényszerül az ember, hogy ne vessen, hogy állatait levágja, eladja, akkor az már komoly intő jel a politikának, hogy valamit elmulasztott megtenni. S a nép hangjaként kell megszólaltatni — lehetőleg társadalmi arányoknak vagy súlyuknak megfelelően — a kisebbségeket (cigányokat, nemzetiségieket, újabban az Erdélyből áttelepülteket) is.

Az egyes megszólalókat többnyire aszerint válogatják, hogy beleilljenek e csoportokba; előfordulnak persze más típusok is, s az is, hogy a megszólaltatott egyszerűen „járókelőként”, átlagemberként kap szót (lehet, hogy az illetőben semmi átlagos nincs — mint ahogy „átlagember” sincs —, a tömegkommunikáció mégis mint tipikus véleményt mutatja be az övét). Az utca emberének megszólaltatása, azon kívül, hogy demokratikusnak mutatja a sajtót, az „egység” illetve a „többségi vélemény” demonstrálását is szolgálja. A *bemutatott* közvélemény általában valamilyen álláspont felé tendál (= „köz”vélemény), ha pedig nagyon polarizáltak a vélemények, ez azt sugallja, hogy valahol középen kell keresni azt az igazságot, amely „mindenkinek”, vagy legalábbis a többségnek jó. (Különösen alkalmas az „egység” demonstrálására az utca emberének megszólaltatása ünnepek alkalmával, hiszen itt a megszólaltatás kerete, az ünnep té-

nye már eleve valamiféle közös nevező felé tereli a véleményeket.)

Természetesen az „utca embere” — megszólaltatásának látszólag demokratikus volta ellenére — nincs egy súlycsoportban a tömegkommunikáció más szereplőivel. Nem ismerik, tehát véleménye eleve idegenként fogadtatik. Nem kap időt-teret gondolatai rendezett kifejtésére, mint a szakértő, sőt ritkán kap többet egy mondatnál (s mivel ez a mondat rendszerint egy hosszabb gondolatmenetből van kiszakítva, így eleve csonkított, leegyszerűsített). Az utca embere nem veheti magára sem a bölcs ember, sem a botrányhős ruháját: ha bölcsességeket mond is, mivel nincs olyan ismert helyzete (híres tudós, vezető, szakértő stb.), amely e bölcsességekre feljogosítaná, hát e gondolatai is csak furcsa ízként, kuriózumként kerülhetnek be a tömegkommunikációba (ha egyáltalán bekerülhetnek), mint ahogy nem érhet el többet botrányhőshöz illő, polgárpukkasztó ötletekkel sem. Mivel az átlagemberre nem ez a szerep van kiosztva, ha botrányhősként, vagy valaminek az avangardistájaként viselkedik, ez disszonáns, s ha mégis bevágják a nyilvánosságnak szánt adásba, szövegbe, ezt többnyire úgy teszik, hogy nevetéssé, furcsává válik tőle.)

Az átlagember tehát a médiumok többi szereplőjénél jóval nagyobb mértékben ki van szolgáltatva a tömegkommunikációs hatalom birtokosainak: általában csak illusztrációként, díszítvényként használják fel. Mivel a tömegkommunikációba való bekerülésnek — éppen a tömegkommunikációs hatalom miatt — szinte mindenki számára nagy jelentősége van, az így bekerülők rendszerint felfokozott érdeklődéssel várják megjelenésüket, adásba kerülésüket, s a szomszédság, az ismerősök visszajelzései által is felnövelt jelentőséget tulajdonítanak akár a pillanatnyi megjelenés tényének is, ám gyakran csalódásba is fordulhat e nagy várakozás, amikor a megszólaltatottak kira-

gadott mondataik értelmetlenségével, jelentéktelenségével, rádióra, tévére vett szereplésük megcsonkítottságával, önmaguk nevetségessé válásával találkoznak. S persze kisebb mértékben, de hasonló módon ki van szolgáltatva a tömegkommunikáció hatalmának mindenki, akinek teret biztosít.

De valóban hatalom, igazi hatalom-e a sajtó, s ha igen, miből is áll a hatalma?

Hogyan hatalom a sajtó?

A sajtó hatalma természetesen nem önálló és nem is csak önmagától származó. A sajtó hatalma mint *szűrő* és *erősítő* berendezés működik. Csak az jöhet ki belőle, amit beletápláltak, de hogy mit tápláltak bele, az milyen közegben, milyen arányokban és mikhez kapcsolódva szerepel — ez már nagy mértékben a tömegtájékoztatás mechanizmusain múlik. Ezek adnak sajátos hatalmat a kezébe.

Persze a tömegtájékoztatás korántsem érzi és érezheti magát olyan mindenhatónak, mint ahogy az kívülről gyakran látszik. Legalább hármas függetlenben él. Természetesen részben függ a mindenkori *hatalomtól* (gazdaságilag és politikailag egyaránt). E független szorosságában, kizárólagosságában, arányaiban és módszereiben persze óriási eltérések vannak egy diktatúra vagy egy liberális hatalomgyakorlási forma között, de a függés még a legliberálisabb hatalom esetén is kimutatható (ha másban nem, akkor abban, hogy a hatalom magára is hagyhatja a tömegtájékoztatást — s ez is függés, hiszen a hatalom döntése, nem pedig az övé —: boldoguljon úgy és abból, ahogy és amiből akar és tud). Függ a *közönségtől*, amely persze sosem egynemű, még a homogénnek tekintett réteg-, párt- stb. műsorok, illetve sajtó közönsége is rendkívül differenciált, s a különböző csoportok igényei ennek megfelelően eltérőek. (Ami az egyiknek túlságosan nehezen érthető, túl megterhelő, az a másiknak éppen

hogy túl felületes, rövidre fogott, szellemi izgalmat nem nyújtó. Van, ahol szakosodással védekeznek a közönség igényeinek kielégíthetetlen sokféleségével szemben — így jönnek létre a csak komolyzenére, csak könnyűzenére, csak sportra, csak reklámokra, csak hírekre, csak művészi-tudományos értékekre szakosodott csatornák, lapok, fórumok —, találja meg, s válogassa össze a befogadó maga azt, ami az ő ízlésének leginkább megfelel. Ám a közönség tagoltságából, sokféleségéből fakadó nehézségek még így is fennmaradnak.) S függ végül a tömegkommunikáció saját *belső adottságaitól* is. Milyen a rendelkezésre álló technikai park, milyenek a munkatársai, mit és kit tud megszerezni, megfizetni, megvenni magának. A többi, a sajtó *ténylegesen működő hatalma* csak ennek a legalább hármass függőségnek a tudatával elemezhető.

A tömegtájékoztatás mindig szimbiózisban él a közvéleménnyel. Abból válogat, annak alapján válogat, annak jelzéseit erősíti vagy csillapítja. A szereplők, a témák, a hangvétel megválasztásában, ha többnyire nem is tudatosan, de mindig szerepet játszik e kapcsolat. Ha valaki jól képes érzékelni ennek a persze szintén nagyon differenciált közvéleménynek az alakulását, újabb igényeit, azt szárnyára veszi a befogadók elégedettsége, s szinte röptü új témák, megrendelések felé. Akkor fogy a lap, hallgatják, nézik a műsort; akkor olyanok is megrendelik, megnézik, meghallgatják, akik korábban kezükbe sem vették, közelébe sem mentek. A keresettség vonzza a hirdetőket, a hirdetők hozzák a pénzt, a pénzzel együtt nőnek a további lehetőségek, és ez újabb híveket szerezhet. De ha valaki elszakad a befogadói közegtől, vagy nem érzékeli kellő időben annak változását (s a változásból fakadó új lehetőségekre mások csapnak le előtte), az hosszú időre, vagy akár véglegesen is kieshet ebből a naponta megvívandó versenyből. S itt nem lehet sokáig a szerzett érdemeiből, régi di-

csőségéből megélni: a világ naponta változik, s a — napi — hírigényen alapuló tömegtájékoztatásnak ezzel naprakészen lépést kell tartania.

Bemerevedett, centralizált, diktatórikus társadalmakban persze kialakul az engedélyezett, a bevált klisék rendszere, s ezek alapján szinte vezényszóra működhet a tömegtájékoztatás. Ilyenkor a közvéleményre nyitott érzékenység nagy része a hatalom rezdüléseire kiélesített érzékenységgé változhat. Kialakulhat, hogy miről szabad és miről nem szabad tudósítani, ki jogosult nyilatkozni és ki nem, milyen rovatokat kell működtetni, mennyi humor engedélyeztetik, milyen lehet az aránya jónak és rossznak, mennyi kerülhet be a mindennapi élet gondjaiból, ami még a hitelesség látszatát adja, de még a megkívánt optimizmus határain belül marad. Szabályozott, hogy ki, melyik riportert készíthet riportot-interjút a hatalom főbb vezetőivel, milyen kérdéseket tehet fel nekik, mennyire lehet személyes, mennyire kell tiszteletudónak lennie, s mennyire segítse elő a „demokratikus-egyenlő emberek vagyunk” helyzetének látszatát. Hogy mihez nem szabad és mihez kell kommentárt fűzni, eligazítani a befogadót arról, hogy hogyan is értelmezzen egy-egy információt. Mikor és miről kell megszólaltatni a kisembert és a „nagyembert”. E szabályok persze az értelmezést is megszabják. Mit jelenthet, ha valaki már nagyon régen nem szerepelt a nyilvánosság előtt — beteg, kegyvesztett, belső ellenzékbe vonult stb. — ; ha valakinek külföldi útvjáról nem kiemelt helyen tudósítanak; ha sajtótájékoztatójáról nem, vagy alig tesznek említést; ha valaki cáfolni kezd valakit, ha védelmébe vesz valakit stb. Mindezen szabályok a diktatúrákban, centralisztikus rendszerekben kérelhetetlenül érvényesülnek, s a tömegkommunikáció embereinek „szabadsággarca” éppen abban nyilvánul meg, hogy a szabályrendszer egészét fel nem rúgva kihasználják azt, hogy a szabályokat nem lehet minden ponton állandón

ellenőrizni, s egy-egy mozzanatot „szabálytalanul” hajtának végre, kommentárt fűznek ahhoz, amihez nem szokás, olyan embereket szólaltatnak meg, akik nem illenek teljesen a koreográfiai rendbe, s még ha tartalmilag nem sértik is meg a hatalom kívánalmait, olykor e csekély formai változtatások is elegendőek ahhoz, hogy a hatalom neheztelését magukra vonják. Aztán ha felszabadulnak a médiumok, a helyzet annyiban változik, hogy mindezeket a szabályokat most már ők maguk érvényesítik, saját céljaik szerint, hiszen az világos számukra is, hogy aki meghatározza e formai szabályokat, annak valóban hatalom, a befogadókhoz eljutó információk megszerkesztésének hatalma van a kezében.

Bár a tömegkommunikációnak éppen a diktatórikus vagy más emberellenes tendenciák leleplezésében, az ellenük való mozgósításban, a visszaélések nyilvánosság általi megakadályozásában túlbecsülhetetlen szerepe van, ez nem mond ellent annak, hogy a liberális, gyorsan változó formájú tömegtájékoztatásnak — természetesen más jelleggel és más törvényeknek engedelmességgel, mint a monolit rendszerekben, de — szintén kialakulnak a maga kliséi. Sőt, a gyors változás és alkalmazkodóképesség mélyén gyakran voltaképpen igencsak merev, állandó jellegű, a gyors változásokkal csupán elfedett mechanizmusok rejlenek.

Rendkívül nagy szerepe van az *arányoknak*. Az utca emberéről szólván említettük, de mindenkivel megtehető, hogy véleményét olyan redukált formában és jelentéktelenné téve közli, hogy az inkább árt, mint használ a megszólalónak, s az eredeti szövegösszefüggésből kiszakítva az általa mondottak akár éppen az ellenkezőjét is jelenthetik annak, amit eredetileg szándékozott mondani. Az arányokkal többnyire társadalmi súly is jelezhető (a rövidebbre szabott, a rendelkezésre álló idő, hely kevésbé hangsúlyos részein elhelyezett megjelenés a bemutatott dolog, illetve személy jelentéktelenségét, másodlagos

szerepét hangsúlyozhatja). A tömegkommunikáció ily módon magasabb polcra helyezhet és lefokozhat valakit (persze csak képletesen, de a médiumok említett nagy hatása folytán mindez bekövetkezhet a szó szorosabb értelmében is): fontossá emelhet és leminősíthet ügyeket, hivatásokat, országrészeket vagy embercsoportokat is.

Hasonlóképpen döntő a *montázs szerepe* is. Mi következik az adott megnyilvánulás után (illetve ő mi után következik). A montázs kiemelhet, megerősíthet, de relativizálhat is, jelezheti, hogy ez csak egy vélemény a sok közül. Ezt a relativizáló montázshatást alkalmazhatja a tömegtájékoztatás a pozitív és negatív információk kívánatos arányának megteremtéséhez. Ha egy hír negatív hatását gyengíteni igyekeznek, akkor vagy egy még nagyobb tragédiát kapcsolnak mellé (természeti csapások képeit, a környező országok katasztrófális gazdasági helyzetének bemutatását), amelyekhez képest az átfedni kívánt hír (például egy áremelés, a kormány tagjainak hibái stb.) csak kisebb súlyú, megoldható, túlélhető problémának látszik; vagy valamely pozitív hírt, mely úgy relativizálja a negatívumot, hogy mellékes hibának mutatja, s vele szemben a kormány, az ország erejét, életképességét, bajokon felülkerekedő hatalmát sugallja. Van, amikor a montázshatással nemcsak relativizálódik, de lehetlenné is válik egy-egy vélemény, „lelepleződnek következetlenségei, gyengéi; a tömegkommunikáció formálói a szöveg-, a képi, a hangkörnyezettel minősíthetik azt, amit nem tartanak kívánatosnak. (Például úgy, hogy a mellészerkesztett anyag sokkal meggyőzőbben képvisel egy ellenvéleményt, vagy pedig úgy, hogy nyilvánvalóan fajsúlytalan „szomszédsággal” veszik körül. Hogy egy politikai párt gyűlésén milyen arcokat mutatnak és mennyire érzékeltetik a terem foghíjait; hogy egy nyilatkozatot enyhén ironikus hangsúllyal vagy pedig pátosszal olvasnak-e föl;

hogy egy embert pompázatos háttér előtt fényképeznek-e le vagy periférikus hangulatot árasztó környezetben: mindez minősít, véleményez, besorol.

A tömegtájékoztató hatalmának egyik legfontosabb eleme persze *normaközvetítő* szerepe. Az elsődleges közösségek háttérbe szorulásával, s ezzel együtt a személyes normaközvetítés lehetőségeinek beszűkülésével a tömegtájékoztató az egyik legfontosabb normaközvetítővé vált. Öltözködési és viselkedési normákat, gesztusokat és egyéb metakommunikációs szokásokat, az emberi érintkezés formáit ülteti el észrevétlenül is a befogadóban. Milyen is egy csinos nő, egy jólöltözött férfi, mivel játszik egy korszerű gyerek, milyen lakásban él egy középosztálybeli, hova utaznak a gazdagok, hova a kevésbé tehetős, de világot látni vágyó emberek: az élet szinte minden eleme (érzéketesen, képekkel illusztrálva, vagy egyéb módon érzékelhetővé, átélhetővé téve) megjelenik a tömegtájékoztatóban. Nem csak a reklámokban, hiszen talán még a reklámoknál is erősebb hatású lehet a mintaadásban, mintaközvetítésben a különböző filmek, műsorok érték-sugallata. A krimikben is meghatározott — s meglehetősen vonzó — lakásbeliségekkel találkozunk; látjuk, hogy a szereplők milyen autóba ülnek; látjuk, hogyan és mit esznek; milyen stílusban udvarolnak; milyen ajándékokat vásárolnak; látjuk munkájuk körülményeit is.

Persze azt látjuk és úgy, ahogy azt számunkra bemutatják. A nyomtatott sajtó esetében, vagy a pusztá hírközlésben is érvényesül a kiválasztás ezen hatása: már maga az, hogy mit választanak ki a világ hírei közül, normahordozó, minősítő; s különösen erős normaközvetítő hatása van annak, amikor mindez átélhető élethelyzetekhez is kapcsolódik.

A jól iskolázott felnőtt, aki többé-kevésbé átlátja ennek a normaközvetítésnek a szabályait, még valamennyire ki tudja védeni a közvetlen és közvetett normasugárzás hatásait, de a gyerekek, az iskolázatlanabbak világába — ha az ő

befogadási mechanizmusaik ismeretében alakítja ki a sajtó a közvetítés eszközeit —, szinte minden kritika nélkül épülhetnek be azok a normák, amelyeket a tömegkommunikáció sugall. Minél tudatosabban, minél körültekintőbb szakértelemmel formálják a közvetített hatóeszközöket, annál eredményesebb a hatás. Jól tudjuk, hogy a folytatásos sorozatok, a kedvenc műsorok, az állandó rovatok egyenesen a referencia-csoportok szerepét töltik be egyes társadalmi rétegek életében, a sorozat szereplőinek véleménye, viselkedése orientál, segít megfogalmazni a nézők, olvasók, hallgatók „saját” véleményét az őket körülvevő világ eseményeiről. S az ismert tömegkommunikációs figurák nagyon hasonló szereplőkké válnak a nézők-hallgatók-olvasók számára, mint egy szappanopera hősei. Ezt a szerepet kihasználva a tömegkommunikáció szereplői, irányítói, alakítói rendkívül nagy mértékben befolyásolhatják a befogadók véleményét, értékeit, világvéleményük alakulását, azt, hogy miképpen ítélik meg az egyes jelenségeket, az egyes személyeket, politikai kezdeményezéseket.

Minderre építve a sajtó, a tömegkommunikáció valóban hatalomnak tekinthető. Olyan hatalomnak, amely részben a mindenkori hatalom eszközeként avatkozik bele az emberek életébe, részben pedig épp a hatalom kontrolljaként: vagy mint a közvélemény *képviselője* — saját hatalma ebben az esetben a közvéleménytől származik —, vagy mint a közvélemény *mozgósítója* — ennyiben beszélhetünk róla mint önálló hatalmi tényezőről —. Sosem képvisel önálló hatalmi ágat, de szerepe ennél még több is lehet: Diktatórikus, centralizált rendszer esetén a sajtó hatalma mintegy végrehajtó hatalom, az uralmi rendszer fontos fegyvere; liberálisabb rendszerben közvetített hatása, az emberek tudatára, érzelmeire gyakorolt befolyása révén szinte már a többpólusú törvényalkotó hatalom részévé válik, egyszerre képviselve annak különböző pólusait.

Székelty Iván

Az információs autonómiához

Privacy a közvéleményben és a sajtóban

A *privacy* egyike azon szakkifejezéseinknek, amelyeknek nincs jó megfelelője, hiszen a mögötte rejlő fogalom is hiányos a magyarban. A személyes integritásnak, a személyes magánszféra egészének információs és kommunikációs oldala olyan kutatási terület, melynek informatikai, jogi, politológiai és szociológiai aspektusai egyaránt vannak. Az alább röviden bemutatott vizsgálatok e kutatási terület néhány hazai részfeladatának elsőkénti elvégzését vállalták.

A személyi szintű információs autonómia kérdéseinek vizsgálata a demokratikus berendezkedésű fejlett társadalmakban egy jól definiálható, a szaktudományok eredményeit ötvöző transzdiszciplináris szektorban történik jellemzően. Ezekben az országokban az informatika nemcsak a gazdasági élet vagy a tudományos kutatás egyes területeinek, hanem a társadalmi fejlődés egészének, egyben az emberek magánéletének, személyes integritásuk biztosításának, a közösségek különböző szintjein való tájékozott közreműködésüknek is egyik meghatározó elemévé vált.

Az információ ugyanakkor a hatalom kiépítésének és gyakorlásának is alapvető és felismert tényezője. Az elmúlt néhány évtizedben az információs és kommunikációs technikák fejlődése és alkalmazása többek között az alábbi következményekkel járt:

- a társadalom „információs átvilágíthatósága” jelentősen megnövekedett;

- a hierarchia magasabb fokain álló csoportok és egyének ellenőrző képessége hatékonyabbá vált az alsóbb fokok képviselői felett;

- az információs hatalom koncent-

rálódott a kormányzervek és a vezető üzleti és politikai körök kezében;

- erősödött az egyes állampolgárok (vagy általánosságban az információs szempontból gyengébb fél) kiszolgáltatottsága.

Védelem és szabadság

A demokratikus rendszerekben két irányból is szükségessé vált az információs egyensúly korrigálása, a gyengébb fél védelme: egyik oldalról a személyes integritás megerősítésével, az információs privacy garantálásával, a másik oldalról a nyilvánosság és titkosság határainak újradefiniálásával, az állampolgár közvetlen információs jogainak biztosításával. Az első oldal sajátos kategóriája az adatvédelem (*data protection*), a másodiké az információs szabadság (*freedom of information*). Mindkét vonatlatnak egyaránt vannak a társadalmi és a technikai fejlődés sajátosságaiból adódó összetevői.

Az információs privacy szempontjából a technikai összetevő gyökerei a múlt század közepéig nyúlnak vissza, amikor az akkori korszerű informatikai eszközök, a távíró, majd a telefon elterjedése megbontotta az addigi informá-

ciós rendet, s a második világháború előtt elsősorban a modern információ-szerző és továbbító technika, a világháború után pedig az információfeldolgozás technikája (a számítástechnika) vált a személyes integritást veszélyeztető tényezővé. A társadalmi összetevőt a modern nagyvárosi életformának a személyi, családi életre mint információs egységre gyakorolt inváziójában, az állam szerepének növekedésében s ezáltal az állampolgárokat ellenőrző hivatalok új galaxisának létrejöttében, az ez ellen fellépő autonómia-igényben, valamint a nyugati demokráciákban a jól tájékozott, öntudatos és iskolázott közép rétegek kialakulásában fedezhetjük fel, mely rétegek tagjai kiállnak információs jogaikért, s új jogaikkal a gyakorlatban is élni kívánnak.

Az információs szabadság szempontjából a technikai fejlődés olyan értelemben vált indukáló erővé, hogy a számítástechnikán alapuló információfeldolgozó kapacitás növekedésével és koncentrállásával az információs hatalom is olyan mértékben koncentrállódott a végrehajtó hatalom kezében, hogy az nemcsak a többi államhatalmi ággal, hanem az állampolgárokkal szemben is információs erőfölényt eredményezett, amely technikailag veszélyezteteti egy tájékozottságon alapuló részvételi demokrácia esélyeit. A társadalmi fejlődés oldaláról pedig azt a folyamatot kell kiemelnem, melynek során előbb kialakult a nyilvánosság hagyományos közvetítői rendszere — a képviselői rendszer és a sajtó —, majd az információk közvetítésén túl azok követelhetőségének joga, s végül az az igény, hogy az így követelhető információ ne csak a közvetítőkön keresztül, hanem közvetlenül is illesse meg a társadalomban élő egyént.

Az információs egyensúly megbomlása a demokratikus berendezkedésű fejlett társadalmakban engedetlenségi mozgalmak kialakulásához, polgárjogi aktivisták és érdekcsoportok fellépéséhez, az ütköző érdekek artikulálásához,

végül új jogi-garanciák kivívásához vezetett. Ma a fejlett nyugati demokráciák jelentős részében az új garanciák, intézmények és technikai-szervezési feltételek rendszerével támogatott mindennapos gyakorlat az adatvédelemmel és/vagy az információs szabadsággal kapcsolatos jogok érvényesülése. Ez nagyrészt az elmúlt két évtized vívmánya, noha az alapul szolgáló kulturális és társadalmi hagyományok — például a skandináv országok információs nyitottsága — ennél jóval mélyebben gyökereznek.

Európa keleti felében az eltérő fejlődés egyik következményeképpen e kérdések felvetése nem vált aktuálissá. Ezek az országok a második világháború előtt még nem jutottak el ennek az információs egyensúlynak a tisztázásáig, a korszerű technikák által indukált fejlődés e szektorban pedig az ötvenes-hatvanas években indult meg, amikor ezek az országok már nem foglalkozhattak a polgári demokráciák e jelenségeivel. Ehhez járulnak az eltérő kulturális és társadalmi hagyományok, így a privacy fogalom hiányos tartalma is.

Ez a szellemi örökség is közrejátszik abban, hogy a személyi szintű információs autonómia vizsgálata a mai politikai és jogi környezetben sem keltette fel a kutatók és az értelmiségi olvasókör különösebb érdeklődését (további feltehető okait később említtem). Az alábbiakban kivételként bemutatnám két vizsgálat azon kutatás része, melyet 1988 és 1991 között a Magyar Közvéleménykutató Intézetben, állományon kívüli független kutatóként folytattam az intézet erőforrásainak felhasználásával.

Vélemény már van

1989 őszén a Magyar Közvéleménykutató Intézet 1000 fős országos reprezentatív mintán közvetlen megkérdezéssel alapuló vizsgálatot végzett az Állami Népszénelnyilvántartó Hivatal megbízásából a személyes adatok nyilvántartá-

sával és az ÁNH tevékenységével kapcsolatos vélemények feltárására. A vizsgálatot a közreműködő kutatótársakkal igyekeztünk egyes nemzetközi standardokat, valamint egy előző évi vizsgálat néhány elemét követve általános privacy-vizsgálattá bővíteni, beleértve az előzetes mélyinterjúk készítését és az adatok értékelését is. E munka eredménye az eddigi első ilyen jellegű hazai (és tudomásunk szerint kelet-európai) vizsgálat és elemzés.

A vizsgálat eredményei azt bizonyították, hogy az embereknek van értékelhető véleményük e kérdésekben; többségük mind a magánélet információs sérthetlenségét, mind az állampolgári információs szabadságot az egyértelműen fontosnak tartott kérdések középpontjába rangsorolja; számottevő bizalmatlanságot mutatnak az információs hatalom megnyilvánulásaival szemben (noha többségük engedelmes adatalany), s kimutatható egy fokozott adatvédelmi tudatossággal bíró réteg, melynek összetétele sem társadalmi státusuk, sem politikai pártállásuk főbb változói szerint nem különbözik szignifikánsan a minta egészétől. Ez utóbbi eredmény arra enged következtetni, hogy az információs önrendelkezés igénye nem az ismert társadalmi szereposztások szerint oszlik meg, hanem egy sajátos dimenziót képvisel. (Bővebben ld. *Székegy—Tölgyesi—Vármái: ÁNH-vizsgálat Zárótanulmány*, különösen. C/40-C/50. és i—vi., valamint *Székegy [ed.]: Information privacy in Hungary. Survey report and analysis*. MKI 1991.)

A sajtóban még nem látszik

A másik vizsgálatot ez év tavaszán végeztem azt megállapítandó, hogy e kérdéskör különböző aspektusai hogyan tükröződnek a közelmúlt sajtójában, közelebbről négy országos napilap 1987 és 1990 közötti anyagában.

A végső válogatásban mintegy nyolcszáz feldolgozott cikk alapján megállá-

pítható volt, hogy a megjelent írások összességükben nem tükrözik a személyes információs autonómia intézményes biztosításának jelentőségét egy *korszerű* demokratikus rendszer kialakításában, sem az állampolgári autonómiát, mint alapértéket és a társadalom fejlődésének egyik alapvető feltételét.

A feldolgozott újságcikkek többsége tematikusan az információs privacy valamely aspektusának vagy csupán a személyes információk nyilvántartásának *nem minősített* példája. A személyes információs autonómia másik alapvető eleme, a nem-személyes információkhoz való közvetlen hozzáférés intézményes lehetősége még ilyen példák szintjén is alig szerepel a vizsgált napilapokban. A minősített, főleg negatív példák megjelenése jelentős részben egyes konjunkturális témahordozók (például a Duna-gate ügy) sajtóbeli előfordulásához kapcsolódik, de akkor sem a *személyes magánszféra* oldaláról.

A fogalomhasználat elemzése arra utal eredményeiben, hogy e témakörben a *szakember* cikkírók vagy riportalanyok a hasonló fogalomhasználat példái ellenére más gondolati körben és értékrendben írnak, mint az újságírók és szerkesztők zöme. (Más, ugyancsak elvont kategóriák esetében — ahol a politikai elem nyilvánvalóbb — a különbség kisebb; a hatalmi ágak megosztásának lényege például általában helyesen szerepel a politikai újságírásban, míg az információs hatalommegosztásé gyakorlatilag hiányzik.) A kigyűjtések egyik kontrolljaként felhasznált INF-HIR (KSH) és PRESSDOK (Országgyűlési Könyvtár) számítógépes adatbázisoknál az azonos keresőkérdésekre kapott jelentősen eltérő listák azt jelzik, hogy a vizsgált téma kategóriáinak és szakkifejezéseinek besorolásában módszertani bizonytalanság van, fontosságának megítélése pedig erősen függ az adatbázist feltöltő néhány szakember személyes véleményétől és gyakorlatától.

Az adatbázisok másik tanulsága, hogy a folyóiratok meglepően széles körében jelent meg az elmúlt két-három évben (az adatbázisok által átfogott időszakban) *egy-egy* elméleti cikk e témában. A szerzők személyéből azonban kiderül, hogy e sok cikk mögött ugyanaz a néhány szakember áll, akik e téma propagálásában minden más fórumon is élen jártak.

Felvetődhet a vád *egy-egy* személy kiemelt és elszigetelt szakmai szerepe kapcsán, hogy mesterségesen gerjesztett folyamatról és nem valós politikai és társadalmi igényről van szó. A fejlett demokratikus országok tapasztalatai azt mutatják, hogy az informatikai, jogi, politikai és társadalomtudományi szakemberek által elindított elméleti munka és szakmai viták jelentős politikai és társadalmi visszhangot váltottak ki, s a politikai eszközökkel kivívott formális jogok érvényesülése összekapcsolódott a kulturális és társadalmi hagyományokkal.

Nem tudatosult jog

Nálunk a rendszerváltást megelőző időkben az információs önrendelkezés aspektusai csak egy szakmai-elméleti védőburokban kaptak korlátozott nyilvánosságot. A nyugati modellekből leszűrt tanulságok és elvek propagálása többnyire egy központi, megengedő szemlélet tartalmi és stílári korlátai között érvényesülhetett, egy utópisztikusnak ható, „felülről definiált szükséglet” és az állam részéről a nem meghatározott jövőben felülről juttatható (szocialista-) demokratikus jog, vagy csupán szabályozási részkérdés képében.

A rendszerváltás folyamata során a jogok politizálódása egy rövid időszakra e témának is fokozott nyilvánosságot adott, de később éppen a túlzott politizálódás szűkítette be nyilvánosságát; a privátszféra értékei háttérbe szorultak.

Az új demokratikus intézmények és

jogok megteremtésében tevőlegesen részt vevő vagy e folyamatok iránt mélyebben érdeklődő értelmiség figyelme is a politikai szférára összpontosul elsősorban. Azt mondhatnánk, hogy az ország százéves, klasszikus jogok és intézmények restaurálásával van elfoglalva, miközben elsikkadnak a demokrácia olyan korszerű elemei, amelyek a technikai és a társadalmi fejlődés mai szintjén vannak hivatva egy demokratikus rendszer valós egyensúlyát biztosítani. Emellett e réteg még mindig a rendszerváltás tűzoltó munkálataival és belső hatalmi harcaival terhelt, miközben az új információs és kommunikációs technikák társadalmi veszélyei még szakmai körökben sem tudatosultak kellő mértékben.

Az okok között fontosnak tartom, hogy mind az informatikai szakemberek, mind a politikusok számára túlságosan elvont vagy annak tűnő téma ez, amely nem közvetlenül az állampolgárokra vagy a végrehajtó hatalom intézményeire, hanem a róluk szóló *információkra* vonatkozik. Másrészt, a human értelmiség *társadalmilag* nem fogja fel kellően az új információs technikák lehetőségeit és veszélyeit.

A jogi és politikai jelentőség elsikkadásának fő okát abban látom, hogy tartósan nem állt e téma mögé egyetlen politikai erő sem (bár ennek kétségtelen előnyei is vannak), és a kormányzatban is egyre inkább tudatosul, hogy az információs privacy és az információszabadság követelményei az új végrehajtó hatalom érdekeit is sértik. Emellett — paradox módon — olyan jogokról és szabadságokról van szó, melyek gyakorlása bonyolult, „bürokratikus” előírásokkal és eljárásokkal biztosítható, így a hivatali hatalom szimbóliumai ellen fellépő liberális ellenzéki értelmiség sem érzi át egy új szabadság kivívásának lehetőségét és tétjét.

Mint elsőként említett vizsgálatunk bizonyította, Magyarországon is van in-

formációs privacy-érzékenység, s van egy jelentős adatvédelmi tudatossággal bíró réteg is. Hiányzik azonban egy olyan általános szemlélet, amelyben a személyes szintű információs autonómia és a tájékozottságon alapuló részvételi demokrácia egyaránt alapértékként tükröződik, s nincs olyan szubkultúra, amely a környezetvédő értékrendhez hasonlóan a mai technikai és társadalmi közegben egy, az egyén és a közösség érdekeit egyaránt figyelembe vevő információs értékrenden alapulna.

E terület vizsgálatát a visszaszoruló állami kutatási szféra csökkenő lehetőségei várhatóan méginkább behatárolják a jövőben, erre az MKI mint kutatóhely és e folyóirat megszüntetése is figyelmeztet. Mindazonáltal véleményem

szerint e téma jelentősége, közéleti és sajtónyilvánossága a következő egy-két évben növekedni fog. Ebben feltehetően szerepe lesz a kombinált privacy-FOI törvény parlamenti vitáinak, elfogadása esetén egy ombudsmani jellegű információs biztosi intézmény létrehozásának és működésének, az egységes európai információs piachoz való felzárkózásunk kísérleteinek és a kötelező normák formális elfogadásának, köztük az Adatvédelmi Konvenció ratifikálásának, valamint az új nemzetközi információs és kommunikációs alapjogok adaptálásának. Azonban az információs autonómia gyakorlati érvényesülése és szerves beépülése a társadalom és csoportjai értékrendjébe megítélésem szerint igen hosszú folyamat lesz.

Gereben Ferenc—Nagy Attila

Adalékok Magyarország olvasás- és értéktérképéhez

Az alábbi írás a helyi (regionális) kulturális tradíciók máig érvényes, még a gyerekek olvasási szokásait is befolyásoló létéről kíván bizonyítékokkal szolgálni

Korábbi vizsgálatok¹ eredményei nyomán jól tudjuk, hogy a gyerekek olvasási kedve, érdeklődése, szokásai döntően a szülői házban látott, az identifikációs kulcsszemélyiségektől átvett, többgenerációs minták „átöröklése” révén alakul ki. Magyarországon a fenti összefüggést legpontosabban az anyák iskolai végzettségével sikerült kimutatnunk. Az alábbiakban kissé bővíteni szeretnénk a lehetséges meghatározók sorát. Hogy észleléseinket és következtetéseinket minél szélesebb társadalmi talajra állíthassuk, a gyermekek körében észlelt jelenségek működését a felnőtt népesség körében is megvizsgáltuk.

Az okok felderítésének szándéka mögött természetesen a változtatás esélyének intenzív keresése áll, hiszen egy sor pozitív változás (új tantervek és tankönyvek, kísérleti programok elterjesztése, illetve a népesség iskolázottság, és urbanizáltsági mutatóinak javulása) ellenére is két-három évtized óta csupán a stagnálás (és az enyhe romlás) bizonyítékai kerülnek napvilágra a gyermekek és felnőttek olvasási teljesítményeiről egyaránt. Amint többek között Demeter Katalin is kimutatja,² az általános iskolát befejező 14 évesek harma-

da húsz éve nem képes az értő-értelmező, az önálló informálódást lehetővé tevő olvasásra. Ami pedig a 18 éven felüli népességet illeti, ugyancsak jó ideje tapasztalható a könyvolvasás gyakoriságának csökkenése és az olvasói érdeklődés kommercializálódása.³

Természetesen nem akarunk megfedkezni azokról az összetársadalmi tényezőkről, amelyek az olvasás általános leértékelődését, az olvasási szokások negatív irányú változásait okozták (a társadalom értékrendjének felemás modernizációja, életvitelünk önkiszákmányoló hajszoltsága, az audiovizuális konkurencia egyre növekvő választéka stb.), de figyelmünket most inkább a szűkebben vett lokális, illetve regionális kulturális hagyományokra összpontosítjuk.

Kelet- és Nyugat-Magyarország egy-egy megyéjében véletlenszerűen kiválasztott⁴ 120-120 6 és 10 éves gyermeket (és minden harmadik esetben szüleiket) kérdeztük meg — 1988-ban — olvasási szokásaikról. A két kiválasztott megye alig 4-500 km távolságra fekszik egymástól. Az egyik (*Vas megye*) Ausztria szomszédságában, a nyugati határ mentén, az országos átlagot meghaladó infrastruktúrális jellemzőkkel, erős kato-

• Lépcsőzetes mintát készítettünk, s ennek eredményeként mindkét régióban 40-40 gyermeket választottunk ki a megyeszékhelyről, egy kisvárosból és két községből, úgyelve a nemek egyenlő arányára is. (Debrecen, Hajdúböszörmény, Hajdúdorog és Nyíradony, illetve Szombathely, Körmend, Egyházasrádóc és Ivánc voltak a kérdezés helyszínei.)

likus hagyományokkal, a szekularizációs tendenciáknak többé-kevésbé ellenállva, míg a másik (*Hajdú-Bihar megye*) a keleti határ közelében terül el, a történelem viharaitól gyötörtebb, a hajdani mezőgazdasági jelleget máig jobban őrző, protestáns gyökerekkel rendelkező vidéken.

A felnőtt népességre vonatkozó adatokat részint az országos statisztikákból, nagyjából pedig egy — 1985-86 telén ugyancsak műhelyünkben készült — országos reprezentatív művelődésszociológiai vizsgálat adatbázisából kölcsönöztük, miután a 18 éven felüli népességet reprezentáló közel 1000 fős mintából elkülönítettünk egy nyugat- és egy kelet-magyarországi csoportot.

A jelenség

Részletes adatokkal most nem kívánjuk terhelni az olvasót, de előre kell bocsátanunk, hogy a megkérdezett gyerekek szüleinek társadalmi helyzete, képzettsége jobb volt Vas megyében, s a szülők foglalkozási struktúrája Hajdú-Bihar megyében erősebben kötődött a mezőgazdasághoz.

A felnőtt minta két régiója között hasonló különbségeket találtunk: az északnyugat-dunántúli megyékben több volt az értelmiségi, a szellemi dolgozó és általában a képzett ember, mint a kelet-magyarországi régióban; az utóbbiban viszont több mezőgazdasági fizikai dolgozót és nyugdíjast találtunk. A területi statisztika megerősíti a mintáink összetételében észlelt tendenciákat: az általunk északnyugat-dunántúli régióknak nevezett megyékben együtt a fizikai és szellemi dolgozók hányadosa 1989-ben 3,6 volt, míg a három keleti megyében átlagosan 4,2 fizikai dolgozó jutott egy szellemire.⁴ Végül 1989-ben az összes munkavállalónak Nyugat-Ma-

gyarországon 45 százaléka, Kelet-Magyarországon 37 százaléka dolgozott az iparban; a mezőgazdaságban pedig („nyugat”-„kelet” sorrendben) 22 illetve 31 százalék.⁵

Ezek a különbségek azonban — hadd éljünk előzetes feltevessel — önmagukban nem adhatnak teljes körű magyarázatot az *olvasási szokásokban* mutatkozó jelentős mértékű, tendenciózus különbségekre. A tíz éves gyerekek közül a vasiak újságot, képeslapot kétszer annyian olvasnak rendszeresen; kurrens olvasmányaikban a klasszikus gyermekirodalom (Cooper, Defoe, Gárdonyi, Kipling, Molnár F., Móricz Zs., Verne stb.) említési aránya duplája a Hajdú-Bihar megyei eredménynek.

A kedvenc művek listájában csaknem hasonló mértékű eltolódást találtunk a nyugat-magyarországiak javára az ismeretközlő (non-fiction) művek (Autók, A Föld népei, Kuttyák, Macskák, Magyar mondák, Rádiójavítási ABC stb.), a versek és az értékes kortársi gyerekirodalom (Fekete I., Kästner, E. Knight, Tattay S., Vojnich stb.) említésekor. Ugyanez az aszimmetria érvényesül a gyerekek könyvtárhasználatában is: Vas megyében a megkérdezett gyerekek 67 százaléka, Hajdú-Bihar megyében pedig csak 27 százaléka iratkozott be az iskolai könyvtárba. (Vagy közelítsünk a negatívumok felől: egy könyvtárat sem használ a nyugati megye kérdőjeinek 12 százaléka, míg a Hajdú-Bihar megyeiek 51 százaléka.)

És mi a helyzet a felnőttekkel? A 18 éven felüli népességet megcélzó vizsgálatunk az olvasási szokások megannyi mutatóját ugyancsak az északnyugat-dunántúli megyékben találta jobbnak. Hozunk fel néhány példát. Ahogy az alábbi összeállításból is kitetszik: a nyugati régióban az olvasás fehér foltjai ki-sebbségek, s az emberek hajlamosabbak

• A két régió földrajzilag tágasabb volt az említett két megyénél, de magába foglalta e megyéket is. Az északnyugat-dunántúli régióba 4 megye (Győr-Moson-Sopron, Vas, Veszprém és Zala) megkérdezettjeit soroltuk (összesen 127 főt); a kelet-magyarországi régióban pedig 3 megye (Békés, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg) szerepelt, összesen 139 fővel.

	az északnyugat-dunántúli régió 18 éven felüli megkérdezettjeinek százalékában (N=127)	a kelet-magyarországi régió 18 éven felüli megkérdezettjeinek százalékában (N=139)
nem olvas sem sajtót, sem könyvet	2,4	7,9
többféle sajtóterméket és rendszeresen könyvet is olvas	18,9	12,2

többféle olvasmányfajta intenzívebb olvasására.

A sajtóolvasás mennyiségét felméréseink során egy 0-tól 5-ig terjedő pontszámmal fejeztük ki, amely egyaránt érzékeny volt a sajtóolvasás gyakoriságára, valamint arra a tényre, hogy a felnőtt kérdezettek milyen fajta sajtóterméket olvastak.[•] A nyugati régióban a sajtóolvasás mennyiségének összevont átlagos pontszáma 3,38; a keleti régióban pedig 2,80 volt.

Ami a könyvolvasást illeti, többféle adat egybehangzóan szintén a nyugati régió fölényéről szól. A könyvolvasás gyakoriságának (ugyancsak 0 és 5 közötti) átlagos pontszáma^{••} nyugaton 2,01; keleten 1,46 volt.

Az összevont pontszám 0 volt, ha a kérdezett se napilapot, se hetilapot, se folyóiratot nem olvasott; 5-ös pontszámot pedig az kapott, aki mindhárom fajta sajtóterméket rendszeresen olvas-ta.

Nyugat-Magyarországon a 7 éven felüli népesség^{•••} 72 százaléka, Kelet-Magyarországon pedig 66 százaléka nevezhető könyvolvasónak. (Vagyis olyan személynek, aki a kérdézt megelõzõ évben legalább egy könyvet elolvasott.) A 7 éven felüli interjúalanyok nagyobb száma lehetõséget ad egy korábbi vélekedésünk bizonyítására: egzakt adatok-

kal tudjuk alátámasztani, hogy a nyugati és keleti régió olvasáskultúrájának különbségei nem egyszerűen a nyugati térség urbanizáltabb és iskolázottabb voltából adódnak. Azt tapasztaltuk ugyanis (ld. az alábbi összeállítást), hogy azonos iskolázottsági fokon és azonos településtípus esetén is rendre nagyobb a nyugat-magyarországi régió olvasói aránya, mint a keleti országrészé. (Tehát a „nyugati” város lakó közelebb áll a könyvhöz a „keleti” város lakónál, s ugyanígy a „nyugati” diplomás a „keleti” diplomásnál.)

A könyvolvasásnak arra a változatára is rákérdeztünk, amely nem a könyv végigolvasását célozza, hanem csak beleolvasást, tájékozódó belelapozást jelent. E könyvhatalmatlani mód tekintetében is különbséget találtunk a keleti és a nyugati régió között. Nyugat-Magyarországon a felnőtt (18 éven felüli) megkérdezettek 64 százaléka, a három kelet-magyarországi megyében pedig 50 százaléka szokott belelapozni könyvekbe; s ebbõl 14, illetve 9 százalék szokott gyakran élni ezzel a könyvhatalmatlani formával.

Ami a felnőtt kérdezettek olvasói ízlését illeti, a különbségek nem jelentõsek, de jellegzetesek (ld. a következõ

• A napilapolvasás kapta a legkevesebb, a folyóiratolvasás pedig a legtöbb pontot, s ezeken belül még elkülönítettük a ritkábban, valamint a gyakrabban olvasókat — az utóbbiaknak magasabb pontszámot adva.

•• Az átlagos pontszám kiszámításában a nem olvasás 0, az évenkénti 1-3 könyv elolvasása 1, az évenkénti 4-11 könyv 3, és a 12 vagy több könyv elolvasása pedig 5 pontot ért.

••• A 18 éven felüli 973 fõs mintasokaság 7 év feletti családtagjainak is feltettünk néhány kérdést. Így például a könyvolvasás esetében összesen 2877 hét éven felüli személy válaszával rendelkezünk: ebbõl a nyugati régiót 394 fõ, a keletit pedig 426 fõ képviseli.

	északnyugat-dunántúli régió 7 éven felüli megkérdezettjei közül a könyvolvasók százalékos aránya (N=394)	kelet-magyarországi régió 7 éven felüli megkérdezettjei közül a könyvolvasók százalékos aránya (N=426)
városlakók	84,5	75,3
2 ezer lakos alatti kisközségek lakosai	75,3	49,3
diplomások	99,0	96,5
8 osztálynál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők	57,3	46,8

(18 éven felüli könyvolvasók százalékos megoszlása)

olvasói ízlés-kategóriák	Északnyugat-Dunántúl	Kelet-Magyarország
modern	4,7	4,0
klasszikus (realista)	16,5	21,3
bestseller (értékes művek társaságában)	20,0	17,3
bestseller (önmagában vagy lektúrral)	15,3	14,7
romantika	14,1	17,4
lektúr	24,7	21,3
ismeretközlő (önmagában)	4,7	2,7
meghatározhatatlan	—	1,3
Összesen:	100,0 (N=85)	100,0 (N=75)

táblázatot): a klasszikus (realista) irodalmat és a romantikát Kelet-Magyarországon kedvelik valamennyivel jobban, míg a bestseller és a lektúr-irodalom, valamint a non-fiction a nyugati országrészben népszerűbb. (Az értékes mai irodalom mindkét régióban egyformán alárendelt szerepet játszik.) Vagyis a „keleti ízlés” esztétikai érték tekintetében (amennyire ezt mi mérni képesek voltunk) nem alacsonyabb szintű (sőt!) a nyugatinál, viszont egyértelműen hagyományörzőbb, ha úgy tetszik: konzervatívabb. (Hadd jegyezzük meg itt érintőlegesen: ezek az ízléstendenciák — kelet felé tovább haladva — a határokon túli magyarság olvasáskultúrájában még erősebben jelentkeznek.)

A *könyvtartagság* tekintetében a felnőtt képességre is érvényes a gyerekek

körében már észlelt tendencia: Nyugat-Magyarországon a kérdezettek 21 százaléka, Kelet-Magyarországon pedig 14 százaléka volt beiratkozott könyvtári tag. (A 18 éven felüli népességre vonatkozó országos átlag: 18 százalék.)

A keleti országrész könyvtárak iránti lanyhább érdeklődését egyrészt kisebb olvasási aktivitásukkal, másrészt viszont a keleti országrész rosszabb könyvtári ellátottságával magyarázhatjuk.

Alábbi összeállításunk (amely megyei bontásban közli az adatokat) híven szemlélteti, hogy ugyan az egyes régiókon belül is jelentős különbségek adódnak, de a keleti megyék mind az állomány nagysága, mind a beszerzési összeg, mind pedig a könyvtári alapterület vonatkozásában rendre elmaradnak (egy-két kivételtől eltekintve) a nyugati megyék megfelelő mutatóitól.

●A kategóriába való besorolást a kérdezett által megemlített kedvelt olvasmányfajták, legkedveltebbnek mondott írók, emlékezetes olvasmányélmények alapján, a domináns irodalmi minőség megragadására törekedve végeztük el. Az egyes kategóriák részletesebb ismeretetését máshol kíséreltük meg.

Tanácsi (önkormányzati) könyvtárak 1990-es adatai¹

megyék	állományegység/la- kos	állomány-beszerzés- re fordított Ft-össz- szeg/lakos	könyvtári m ² -alapte- rület/100 lakos
Nyugat-Magyarország:			
Győr-Sopron	4,0	18,1	4,0
Vas	5,5	26,0	6,3
Veszprém	5,0	24,3	5,3
Zala	5,9	18,9	4,8
Kelet-Magyarország:			
Békés	3,9	15,7	5,3
Hajdú-Bihar	3,9	16,1	3,5
Szabolcs-Szatmár-Bereg	4,3	14,8	3,5

A művelődésre, üdülésre, szórakozásra fordított, egy főre jutó kiadások 1989-ben^B

régiók	munkásosztály	nagyüzemi paraszt- ság	értelmiségi és egyéb szellemi
Nyugat-Dunántúl●	5422 Ft	3646 Ft	8394 Ft
Észak-Alföld●●	4108 Ft	3047 Ft	7644 Ft

Végül bemutatunk egy olyan adat-sort, amely bizonyítja, hogy a fentebb tapasztalt különbségek érvényesülési köre szélesebb az olvasáskultúránál: az 1989-es művelődési kiadások összege minden fontosabb társadalmi rétegen belül ugyancsak a nyugati régióban volt magasabb.

A család olvasmánykövetítő szerepe

A 18 éven felüli népességre (és azok családtagjaira) kiterjedő vizsgálatunk adatai szerint a magyar családok 15 szá-

zalékában egyetlen könyvolvasót sem találunk. (Ez az adat a hetvenes és a nyolcvanas évekre egyaránt érvényes.) A 7 éven felüli családtagok a családok 35 százalékában csak részben, 49 százalékukban viszont teljes létszámban könyvolvasók. (Az utóbbi adat a hetvenes és nyolcvanas években lezajlott kisebb fejlődés eredménye.)

A nyugati és keleti régió családjai között (ismét a nyugati országrész javára) észleltünk ugyan különbséget, de ez nem volt túl jelentős:

a család 7 éven felüli tagjai közül	északnyugat-dunántúli családok százalékában	kelet-magyarországi családok százalékában
mindenki olvas	48,8	42,5
van aki olvas, és van aki nem	36,2	42,4
senki sem olvas	13,4	15,1
ismeretlen	1,6	—
összesen:	100,0 (N=127)	100,0 (N=139)

●Az idézett Területi Statisztikai Évkönyv régió-beosztása némileg eltér a miénktől: a nyugati régióban Győr-Sopron, Vas és Zala megyék adatai szerepelnek.

●●A keleti régió megyéi jelen esetben: Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szolnok.

Ha az olvasáskultúrát a családok generációs összetétele felől közelítjük meg, akkor általában arra a hatásra gondolunk, amelyet a szülők (nagyszülők) gyakorolnak — műveltségük, értékeik, példájuk stb. révén — a gyerekek olvasási szokásaira. Mi is foglalkozni fogunk ezzel az aspektussal, de előtte röviden szólni kívánunk egy másutt már bővebben kifejtett⁹ kérdésről: milyen befolyással vannak *maguk a gyerekek* a család olvasási arculatára. Imént említett vizsgálatunk során ugyanis azt tapasztaltuk, hogy a gyermekes családok többet olvasnak a gyermek nélkülieknél. S nemcsak azért, mert maguk a gyerekek aktívabb olvasók az átlagnál: az olvasási kedv azokban a családokban is meghaladja a gyermektelen családokét, ahol csak — olvasni még nem tudó — 0-6 éves gyermekek találhatóak. A gyermek tehát nemcsak többet olvas, hanem többet *olvasat* is: a jelek szerint képes arra, hogy a felnőtt családtagokat az olvasásra motíválja. De a gyerekek nemcsak „olvasztatják” családtagjaikat, hanem nagyobb könyvéhségükkel, információigényükkel *intenzívebb könyvvásárlásra*, sőt valamelyest *intenzívebb könyvtárhasználatra* is inspirálják őket. (Ezt a gyermekes családokban — normális esetben — létrejövő „könyv- és könyvtárbarát” situációt a család struktúrájának megbomlása, valamint a sokgyermekes családok hátrányos helyzete jelentősen deformálhatja.)

Most pedig vizsgáljuk meg közelebbről a másik aspektust: a felnőtt generációk gyerekeket befolyásoló hatását. Nézzük meg, hogy az általunk megkérdezett Vas megyei és Hajdú-Bihar megyei gyerekek szülei hogyan állnak az olvasmányközvetítéssel. A korábban tapasztalt tendenciózus eltérések e téren is refrénszerűen ismétlődnek:

a) A nyugati csoportban gyakrabban mesélnek a szülők esténként, mint Hajdú-Bihar megyében. (Naponta és gyakran: 29-18 százalék; ritkán és soha: 31-51 százalék.)

b) A keleti országrészben a gyerekek szerint csak a szülők fele szeret olvasni, míg a Vas megyei csoport a szülők kétharmadáról vallja ugyanezt.

c) A „szoktál-e könyvekről beszélgetni?” kérdésre a nyugati országrészben lakó szülők sokkal több szavazatot kaptak (46 százalék), mint a keleti csoport (24 százalék).¹⁰

Ejtsünk szót a kettős értelemben is eltávozókról, a *nagyszülőkről* is. Mind az olvasói példaképek („családtagjaid, barátaid, ismerőseid között van-e valaki, aki különösen szeret olvasni?”), mind az esti mesék felolvasóinak, illetve az olvasmányokról folyó beszélgetések partnereinek felsorolásakor a nagyszülők rendkívül alacsony említési aránnyal (3-10 százalék) szerepeltek. Ugyanakkor az előző generáció esetében, a gyerekek szüleivel készített interjúkban szinte mindig az egykori nagyszülők jelentek meg az első mesékről, az első olvasmányélményekről tudakozó kérdések nyomán:

„Az olvasás szeretét anyai nagyanyámtól örököltük, mert ma is úgy jelenik meg előttem, hogy hetvenéves korában is ült a cserépkályha mellett és állandóan olvasott.” (G. Nóra édesanyja)

„Elsősorban a nagyszülők meséltek, az anyai nagyapám és nagyanyám. Főleg a nagyapám élete volt nagyon érdekes, mert ő harcolt az első világháborúban. Ott elölték a fél lábát egy ágyúgolyóval, úgyhogy ebből is nagyon sok érdekes történetet tudott mesélni, és szívesen is mesélt. Sokszor voltunk a nagymamáméknál nyáron és akkor az esték mindig azzal teltek el, hogy vagy szalonnát sütöttünk,

⁹A könyvekről való beszélgetés tényére a reprezentatív országos vizsgálat felnőtt mintájában is rákérdeztünk. A 18 éven felüli kérdezettek nyugati és kelet-magyarországi csoportja *családban* 72-68, *baráti körben* 54-43, *munkahelyen* pedig 45-31 százalék arányban szokott könyvekről beszélgetni. A tendencia ismét egyértelmű.

vagy valamilyen tábornok volt és általában igaz történeteket meséltek, meg családi históriákat. Mindig nagy érdeklődéssel hallgattuk.” (D. László édesanyja.)

„Én gyerekkoromban nagyon sokat voltam anyai nagyszüleimnél, pontosabban a nagyapámnál, mert nagyanyám a háború idején meghalt. Nagyapám parasztember volt, egy kis faluban élt. Rengeteg-rengeteg élmény fűződik hozzá, most már felnőtt fejjel úgy gondolok rá vissza, hogy tüneményes ember volt. Nagyon sokat olvasott, a politika, a közélet iránt érdeklődő, tájékozott ember volt. Hihetetlenül sokat mesélt nekem a természetéről. Sokat mesélt saját olvasmányélményeiből is. A falu központjában állt a házuk, volt egy almafa az udvaron, ott szoktak összejönni a falubeliek egy kis beszélgetésre, és én mint afféle városi gyerek nagy érdeklődéssel hallgattam.” (Sz. Gergely édesanyja)

„Napközben munka mellett nagyanyám mesélt. Ha valamit csináltunk, mindig mesélt, még kapálás közben is, vagy amíg nem kellett a libákat őrizni.” (T. Veronika édesanyja)

„Nekem csak nagyanyám mesélt néha, meg amikor a templomba vitt és a pap olvasott fel.” (K. István édesanyja)

Az idézetek és az adatok együttese után megfogalmazhatónak látszik egy hipotézisünk. Talán az olvasástanítás, az olvasási szokások és -teljesítmények területén tapasztalható negatív jelenségek mögött egyik összetevőként a többgenerációs minták megszakadása is ott húzódik. Hol vannak ma már az egész nap unokákat pásztoroló, de közben keményen dolgozó, beszélgető és mesélő nagymamák? A gyors urbanizációnak, a női munkavállalás általánossá válásának, a tömeges kisméretű (50-60 m²-es) lakások építésének köszönhetően hazánkban szinte eltűntek a több generációt együtt tartó, nagy családok, s a szoros felnőttgyerek (nagyszülő-unoka) kapcsolat helyett az államilag felügyelt (óvoda, napközi) kortárs-csoport lett az egyik legfontosabb szocializációs faktor.

Az említett szülői interjúkban az otthoni mesélés kezdeti időpontjáról tudakozódva az „amikor már igényelte”, vagy „az iskoláskor előtt” jellegű választípust találtuk a leginkább jellemzőnek, s csak ritkábban jelölték meg hátrákörnek a beszélés kezdetét. Egyetlen esetben — G. Nóra édesanyja — magnófelvételt mutatott nagy élményéről. Négy hónapos gyermekének verses mesét olvasott fel.

„Amikor én megálltam, ő rázendített és gyűgyögő hangon majdnem ugyanolyan időtartamú hosszú szöveget visszazagügyögött. Akkor én válaszoltam neki, hogy nagyon érdekes volt a mese, na ne mondd, és akkor ő megint visszazagügyögött, és így egészen sokáig, percekig folyt ez a társalgás a maga kis gyűgyögő beszédével. Valóságos párbeszéd volt, ez valami megdöbbentő volt számomra! Akkor volt a férjem egy évig külföldi kiküldetésben és igyekeztem mindenről feljegyzést készíteni, hogy neki is meglegyen ez az időszak.”

(A gyerekek 30-50 százaléka ritkán vagy soha nem hallhat otthon mesét.) Adataink szerint az elsőszülöttek általában több figyelmet kapnak szüleiktől az írás- és olvasástanítás terén is, de a kisebb testvérek sokszor passzív megfigyelőként mégis hatékonyabban tanulnak. Talán kissé annak is köszönhetően, hogy hamarabb kezdenek mesét hallgatni, mint idősebb testvéreik.

A pozitív példák mellett feltétlenül említést kell tennünk két másik tipikus, az olvasásra egyáltalán nem ösztönző szülői magatartásmódról is.

Az első példában interjúkészítőnk a családon belüli beszélgetések felől tudakozódott:

„Beszélgetni? Nem, inkább csak kettesben a férjemmel szoktunk. Még nem nőttek fel annyira.

—Vasárnap, az ebédnél sem szoktak beszélgetni?

—Ebéd közben?

—Akkor több alkalom van rá.

—Ebéd közben, akkor nem szeretem,

ha a gyerekek beszélnek. Mi sem szoktunk ebéd közben beszélgetni.

—Utána?

—Utána pihenünk. Ha jól belakik az ember vasárnap, egy kis szieszta nem árt. A pici alszik, a lányok lefekszenek, magnót hallgatnak, én meg végzem a dolgomat, mosogatok.”

Az események, a tárgyak megnevezése, a gondolatok, az érzelmek megfogalmazása nélkül miért is válna igazán érdekessé a nyomtatott betű, hiszen ott is „csak” ez történik. Marad a tömönatos, egyszavas közlések, utasítások sora, az okok, az összefüggések, a miértek feltárása nélkül. Vagyis a szakirodalomból jól ismert,¹⁰ az iskolai kudarcokat nagy valószínűséggel előre jelző úgynevezett korlátozott kód (beszédstílus) használata. Szemben mindazzal, amit már a négy hónapos gyerekekkel párbeszédet folytató esetből is sejthetünk, ahol a szavakkal másként írják le, nevezik meg a valóság elemeit, illetve összefüggéseit, s ráadásul az anya-gyerek viszony is jóval tartalmasabb, intellektuális és érzelmileg teltebb, aminek következtében az olvasási és általában az iskolai teljesítmények is szükségszerűen magasabbak lesznek. Az olvasás végső soron a világról, önmagunkról folytatott párbeszéd egyik fajtája. Igaz értelmét, végső célját csakis ebbe a nagyobb párbeszédbe illesztve nyerheti el.

S a legújabb zsákutcáról is villantunk fel egy interjúrészletet!

„Van karácsony óta videónk, ahhoz is a könyvtárból szoktunk hozni, meg hát az az igazság, hogy főleg, ha valamit nem tudunk a tévében megnézni, akkor azt felvesszük. Olyanokat szoktunk felvenni, ami a Veronikának kellhet: A köszívű ember fiai, Egri csillagok, most a Nils Holgerssont. A videóból is csak az az állandó, ami kellhet a Veronikának: kötelező, ajánlott olvasmányok, meg ami nekünk nagy élmény volt: Jókai regények.”

A kötelező olvasmányok előbb csak magnón hallgatva, manapság pedig egy-

re gyakrabban videokazettává zsugorodva válnak „maradandó (?) élménnyé”. A következményeket már kezdjük sejteni.

Értékvilágok

Folytassuk a „nyugat” és „kelet” közötti eltérések felderítésére tett kísérletünket. Elsőként a gyerekek motivációs bázisát némileg felvillantó adatsorral szolgálunk. Kérdésünk szó szerint a következő volt:

„Emlékszel arra a népmesére, amelyben egy jólelkű tündér teljesíti a szegény favágó három kívánságát? Tegyük most próbát mi is! Nem mintha kívánságaink rögtön teljesülnének, ha ide leírjuk őket, de nem árt azért, ha egyszer-egyszer számba vesszük vágyainkat, mert ahhoz, hogy valamit elérjünk — tündérek segítségével, vagy anélkül — először tudnunk kell, hogy mit is akarunk elérni. S ez, mint majd meglátod, nem is olyan könnyű dolog.

Ha az a bizonyos tündér megkérdezné, mi volna a három legnagyobb kívánságod az életben, mit válaszolnál?”

A válaszok kategóriánkénti részletes felsorolásától eltekintve, itt csupán jelezsük, hogy az igényesebben, választékosabban olvasó nyugati csoport kívánságai között a játék, az olvasás, a barátság jóval gyakrabban szerepelt, mint a keleti csoportban; míg az utóbbiak viszont lakást, házat, ruhát, videót, állatokat és a pályaválasztási vágyaik beteljesülését kérték jelentősen többször a tündértől.

Mint jól tudjuk, többek között a célok, az értékek jelentős részét is a szülők nemzedéke „nyújtja át” az elsődleges, koragyermekkori, családi szocializáció keretein belül gyermekeinek, míg más értékek a tágabb társadalmi mezőben, a szociokulturális tradíciók formájában, egyéb intézmények által is őrződnek, s ezek tovább erősítik vagy gyengítik a szülők által felkínált értékek hálóját. Feltévésünk szerint tehát az előzőekben vázolt, a gyerekek értékrendjére vonat-

kozó eltérések háttérben is főként a szülők életszemléletbeli, értékrend- és gondolkodásmódbeli különbségei állnak. (Az előző generációtól azonban természetesen *nem* mechanikusan vesszük át értékrendjüket.)

Nem lehet itt most célunk az érték és az értékrend meglehetősen vitatott fogalmának meghatározása. Csupán az életcélok, a magatartásminták, vagy a tartós meggyőződés által meghatározott viselkedésmód szinonimájaként használjuk. Amint Rokeach alapvető munkájában¹¹ kifejti: a vélekedések rendszere (belief system) a tágabb rendszer, amelynek külső burkát az attitűdök alkotják, ezután következnek az eszközértékek (például engedelmesség, fegyelmeztség, hatékonyság, tisztaság, udvariasság stb.), majd a célértékek (anyagi jólét, béke, boldogság, belső harmónia, szerelem, szabadság stb.), végül legbelül az én(self)-konceptiók, az önmagunkról alkotott elképzelés szervezi viszonylagos rendezettségűvé a fentieket.¹²

Az értékek, illetve azok sorrendjei társadalmanként és korszakonként természetesen változóak, beépítésük, elszájtításuk a szocializációs folyamat részeként — jórészt öntudatlan módon — zajlik.

Az értékek rendje elsősorban a viselkedés szabályozásában érhető tetten, de nyilvánvaló szerepet játszik a racionalizáló, énvédő mechanizmusok működésében, s tágabb értelemben az életfilozófiák kialakításában is.

Ebben a szférában többféle vizsgálati eszközt alkalmaztunk:

—egy ún. „nevelési tesztet”, amelyet egy német vizsgálatból¹³ kölcsönöztünk;

—M. Rokeach értékrend-tesztjét;

—valamint kérdéseket tettünk fel a felekezeti hovatartozásra és a vallásosság mértékére vonatkozóan.

Nézzük előbb a nevelési teszt eredményeit. Reprezentatív felméréseink során a következő feladatot adtuk a 18 éven felüli kérdezetteknek: „Összeállít-

tottunk egy listát, amely különböző követelményeket tartalmaz arra vonatkozóan, hogy mit kell a gyerekeknek későbbi életükre útravalóul adni, mit kell a gyerekeknek a szülői házban tanulniuk. Melyiket tartja Ön ezek közül különösen fontosnak?”

A tizenhat tételből álló listát az összes említés csökkenő sorrendjében, valamint a nyugati és keleti régió választásainak kiemelésével közöljük.

A *dunántúli régióban* az udvariasság, az emberismeret, a könyv és az olvasás szeretete, a tudásszomj, a tolerancia, a politika iránti érdeklődés, a művészetek kedvelése, a technikai szakértelem és a vallásos hit említése számottevően magasabb, mint a keleti országrészben. Ehhez az értékegyütteshez vegyük hozzá még azokat a cél- és eszközértékeket, amelyek a Rokeach-teszt alkalmazásával — megbízható különbségekkel — ugyancsak inkább „nyugati” értékeknek bizonyultak: szabadság, egyenlőség, kellemes élet, illetve jókedélyű, szavahihe-tő, tiszta, udvarias, szeretetteljes és megbocsátó.

A *keleti megyékben* a nevelési értékek közül a következők szereztek jelentősebb előnyt: lelkiismeretes munkavégzés, egészséges életmód és a szerénység. Ezeket a következő (Rokeach-féle) cél- és eszközértékek egészítik ki: anyagi jólét, munka öröme, valamint: törekvő, értelmes, logikus gondolkodású, fegyelmezett, engedelmes és segítőkész.

A nyugati és keleti országrész tehát az értékválasztás terén is meglehetősen eltérő arculatot mutat. „*Nyugaton*” — a gyerekek és a felnőttek körében egyaránt — a *posztmaterális, humanisztikus és esztétikai töltésű* értékeket preferálják: az ismeretekre, művészeti alkotásokra, közéletre és a mások véleményére való nyitottságot, az elvont (polgári) eszményekhez való ragaszkodást, az emberi kapcsolatok lágyabb, a vallásos szellemhez közel álló hangszerelését. Mindez a jelek szerint egész jól összefér némi hedonisztikus hajlammal: a kelle-

(a 18 év fölötti válaszadók százalékos arányában)

nevelési értékelvek	összesen	ebből	
		északnyugat-dunántúli régió	kelet-magyarországi régió
1. munkáját rendszeresen és lelkiismeretesen végezni	90,7	90,3	95,7
2. egészséges életmód	85,3	82,3	89,9
3. pénzzel takarékosan bánni	76,9	80,6	79,0
4. udvariasság és jó magaviselet	75,4	79,0	68,1
5. emberismeret a megfelelő barátok és barátok kiválasztásához	55,3	61,3	55,1
6. örömet találni a könyvben, szívesen olvasni	52,1	54,8	44,9
7. a rendbe beilleszkedni, alkalmazkodni	50,8	53,2	52,9
8. érvényesülni, ne hagyja magát könnyen legyőzni	49,0	47,6	47,1
9. tudásszomj, vágy a szellemi színvonal állandó emelésére	44,2	45,2	40,6
10. szerénynek és tartózkodónak lenni	42,6	41,1	44,9
11. a másképpen gondolkodókat tisztelni, toleránsnak lenni	32,8	37,9	31,2
12. érdeklődni a politika iránt, a politikai összefüggések megértése	29,2	33,1	26,1
13. kedvét lelteni a művészetben	25,6	33,1	17,4
14. technikai szakértelem, a modern technika értése	25,2	29,0	22,5
15. szilárd hit, szilárd vallási kötődés	21,2	26,8	19,8
16. a sok tévénézés mérséklése	15,9	16,9	13,8
összesen:	772,2 (N=924)	812,2 (N=124)	749,0 (N=138)

mes élethez és a jókedélyhez való vonzódással.

A „keleti” értékvilág — gyermek és felnőtt „kiadásban” egyaránt — egészen más jellegű: sokkal keményebb, anyagelvűbb és racionálisabb. Úgy is mondhatnánk, hogy a nyugati értékrend *moll*-jellegével szemben kifejezetten *dúr*-hangszerelésű: a lelkiismeretes munkát, az anyagi javakat, a racionális gondolkodásmódot, a korrektt és kissé hierarchikus emberi kapcsolatokat (felelősségteljes, fegyelmezett, engedelmes stb.) állítja középpontba. Tehát „keleten” egy meglehetősen szigorú, munkacentrikus életmódtípussal és puritán életszemlélettel: a „protestáns etika” értékvilágával találkozunk.

S hogy a fenti értékrendbeli különbségek nem csupán az adott vizsgálat spekulatív műtermékei, annak bizonyítékként — igaz, meglehetősen távo-

li, de az értékrendszer jellegzetességeit talán még élesebb fényel megvilágító — adatpárt idézünk. 1987-ben Vas megyében százezer lakosra 27 öngyilkosság és 175 válás jutott, míg Hajdú-Biharban 61 és 270 volt e két viszonyszám.¹⁴

Felekezeti hovatartozás, vallásosság

Az imént a keleti országrész értékrendjének jellemzésére a Max Weberi terminust, a „protestáns etika” fogalmát használtuk.¹⁵ Felmerül a kérdés, hogy szoros értelemben vett felekezeti szempontból mennyire jogosan.

Hajdú-Bihar megye protestáns (konkrétan református) hagyományai közismertek. 1990-es felmérési adatok szerint¹⁶ a megye lakosainak túlnyomó többsége (78 százaléka) ma is reformátusként van bejegyezve, míg Vas megye egyike a legkatolikusabb me-

gyéknek (96 százalék a katolikusok aránya). Reprezentatív vizsgálatunk a négy nyugati megyében megkérdezett felnőttek 79 százalékát találta katolikusnak (és 7 százalékát reformátusnak), a három keleti megyében pedig 45 százalék és 42 százalék volt a katolikusok és reformátusok aránya. Vagyis a nyugati régióhoz képest Kelet-Magyarország protestáns jellegűnek, egyes körzeteiben pedig kifejezetten protestáns (református) dominanciájúnak mondható — a „protestáns etika” értékei tehát nem véletlenül lelhetőek föl e tájakon.

Ami a *szekularizáció* mértékét illeti: reprezentatív vizsgálatunk adatai szerint — ha a különbségek nem is nagyok — a nyugati régióban valamivel magasabb volt a felnőtt megkeresztelték* és az önmagukat vallásosnak tartók aránya egyaránt. (A vallásosság mérésére Tomka Miklós skáláját¹⁷ alkalmaztuk.) A nyugati régióban a felnőtt kérdezettek 68 százaléka, a keleti országrészben pedig 64 százaléka mondta, hogy vagy egyháza tanítása szerint, vagy a maga módján (a két kategória együtt!) vallásos. (Meggyőződéses ateistának nyugaton 17, keleten 20 százalék vallotta magát.) A keleti régió szekularizáltabb jellege — a csekély különbségek ellenére — vitathatatlan. (Ezt a tényt Vas- és Hajdú-

Bihar megyei gyermekvizsgálatunk is regisztrálta: a megkérdezett nyugat-magyarországi szülők 77 százaléka, a keletieknek pedig 57 százaléka kereszteltette meg gyermekét.)

Felmerül a kérdés: a nyugati és keleti régió olvasói arculatának különbözőségében van-e szerepe az eltérő felekezeti jellegnek? Reprezentatív felnőtt-vizsgálatunk úgy tapasztalta, hogy a katolikusként bejegyzett kérdezettek (bárhol éljenek is az országban) könyvközeli életet élnek, mint (az ország bármely pontján élő) reformátusok. Ugyanis míg a katolikusok 34 százaléka, addig a reformátusok 43 százaléka minősült nem olvasónak, a rendszeres könyvolvasók aránya pedig katolikus-református sorrendben: 21 és 13 százalék. (A már korábbról ismert, a könyvolvasás gyakoriságát 0—5-ig terjedő pontszámmal kifejező skálán a katolikusok 1,96-os, a reformátusok 1,60-as értéket értek el.) A *katolikusok* tehát a jelek szerint inkább olvasók és *gyakrabban olvasnak*. (Nem állítjuk, hogy elsősorban azért tesz ez, mert katolikusok, de valószínűnek tartjuk, hogy a két tény nem is teljesen független egymástól: ld. a katolikus „nyugat,” valamint a református „kelet” értékszempéleti különbségeit!)

Végül kísérletet teszünk annak meg-

(18 éven felüli könyvolvasók százalékos megoszlása)

olvasói ízlés-kategóriák	katolikusként	reformátusként
	bejegyzett kérdezettek	
modern	2,9	3,9
klasszikus (realista)	19,6	26,5
bestseller (értékes művek társaságában)	18,5	17,6
bestseller (önmagában vagy lektúrral)	16,7	21,6
romantika	15,0	13,7
lektúr	19,8	10,8
ismeretközlő	5,7	3,0
meghatározhatatlan	1,8	2,9
összesen:	100,0 (N=454)	100,0 (N=102)

*A nyugati régióban a kérdezettek 2,4 százaléka, a keleti régióban pedig 4,3 százaléka nem volt megkeresztelve.

válaszolására, hogy létezik-e Magyarországon tipikus (vagy legalább eltérő stílusjegyű) *katolikus és református ízlés*. Hívjuk segítségül korábban már megismert ízléskategóriáinkat és reprezentatív vizsgálatunk adatait.

Táblázatunk szerint kevés ízléskategóriában van jelentősebb eltérés, ahol azonban van, az véleményünk szerint nagyon kifejező: a reformátusok a klasszikusokhoz (főleg realista klasszikusokhoz) erősebben vonzódnak a katolikusoknál, az utóbbiak viszont a lektúr (tehát a kendőzetlenül szórakoztató célzatú művek) kedvelésében vezetnek. A reformátusok mérsékeltbb szórakozásvágya a bestsellerek (vagyis a nagy irodalom látszatát keltő, de nem igazán értékes, inkább csak hatásos művek) preferálásában vezetődik le. A „református ízlés” tehát — ha úgy tetszik — *szigorúbb és egyúttal hagyományőrzőbb, a „katolikus ízlés” pedig valamivel hajlamosabb a hedonizmusra*. (Megjegyezzük, hogy itt most az adott ízléskörnek nem a domináns, hanem a különbözőségben megnyilvánuló vonásaira szeretnénk rámutatni.) Ha csak azoknak az olvasóknak az ízlését vesszük nagytó alá, akik a katolikusnak, illetve reformátusnak keresztelt emberek közül vallásosnak is tartották magukat, ugyanezen tendenciákat tapasztaltuk: tehát a jelek szerint az ízlés tekintetében nem annyira a hívó vagy nem hívó mivolt a mérvadó, hanem inkább a művelődéstörténeti képződmény, amely *református, illetve katolikus kultúrkörnek, vagy kulturális attitűdnek* nevezhető. (Mindezzel persze nem akarjuk azt mondani, hogy a vallásosság mértéke közömbös lenne az ízlés szempontjából: a lektúr iránti vonzalom például korántsem a vallásos katolikusok körében, hanem a vallásilag közömbös rétegekben a legerősebb — s egyúttal a klasszikusok kedveltsége is ebben az utóbbi rétegben a legalacsonyabb.)

Bár a „katolikus ízlés” — „református ízlés” kérdését természetesen ko-

rántsem tekintjük lezárnak (sőt létezésüket sem feltétlenül bizonyítottak), amennyiben azonban — hipotetikusan — létezőnek tekintjük őket, nagymértékű hasonlóságot mutatnak a korábban megismert „nyugati” és „keleti” ízléssel.

Összegzés helyett: kérdezzünk tovább

Az olvasásra vonatkozó adatokkal kezdtük, majd eljutottunk az értékrend és az egyes felekezetek „kulturális attitűdjének” vizsgálatáig. Fontos kérdés marad számunkra: a felnőtt generációk által közvetített (regionális) kulturális tradíció és tapasztalat hogyan alakul át a gyermek kognitív viselkedésévé a szocializáció kétlépcsős történessorozatában? (E folyamat során eleinte alapvetően a kulturális környezet alakítja a motivációs és a megismerő folyamatokat, később pedig már főként ezek — motívumok, attitűdök, kognitív stílus — határozzák meg, hogy mit fog például az iskoláskorú gyermek tanulásával, megfigyeléssel, utánzással meríteni az adott környezetből.)

Írásunkban kölcsönös összefüggést tételeztünk fel a gyerekek olvasási szokásai, valamint a családon belüli kommunikációs formák jellege (esti beszélgetések, mese, olvasmányokról való disputa), továbbá a szülői vélekedés- és magatartásminták között (szülők olvasási és könyvtárhasználati szokásai, értékrendje). Hiszen jól tudjuk, hogy a nyelvhasználat módját a család és a szűkebb társadalmi közeg határozza meg, a gondolkodás és a problémamegoldás stílusát viszont a nyelv. Az olvasás vagy nem olvasás, illetve az esztétikailag értékes, összetett művek kedvelése pedig nyilvánvalóan jelentősen befolyásolhatja a nyelvi és érzelmi differenciálódás, fejlődés hosszú folyamatát.

Adataink nyomán óhatatlanul megfogalmazódik egy újabb, akár egy következő vizsgálat indító kérdése is: *hány országból áll össze ez a kis közép-európai haza?* (A szélső rétegek képviselői, pél-

dául a szakképzetlen cigányok, illetve vezető állású fővárosi értelmiségiek nem is szerepeltek mintáinkban!) Kérdés, hogy ezek a részben (még vagy már) ma is látható, a regionális kulturális-vallási hagyományokkal nagy valószínűséggel összefüggő jelenségek a pluralizmus jegyében tovább fognak-e artikulálódni, erősödni a következő évek során, vagy éppen a modernizációs folyamatok felgyorsulása következtében az integrációs tendenciák fognak-e felülkerekedni? Természetesen világos számunkra, hogy az érintett jelenségek egy rendkívül bonyolult (gazdasági, történelmi, kulturális, etikai, világnézeti, értékrendbeli) összefüggésrendszer részei, amelyeket csak egy nagyobb mintán, egy finomabb matematikai apparátus segítségével lehetne pontosabban feltárni.

A regionális különbségek tényéről, s az eltérések tendenciájának fő vonalairól azonban — úgy véljük — sikerült megbízható tudósítást adnunk. Láttuk, hogy valóban létezik egy „keleti” és egy „nyugati” Magyarország, s ezek kultúrában, felekezeti jellegben és érték szemléletben egyaránt eltérnek egymástól. (És persze gazdaságban is, bár e kérdéssel most nem foglalkoztunk.) Bár a nyugati részben, mint láttuk, egyértelműen többet olvasnak, mégis messze állna szándékunktól, ha valaki egy *jobb* és egy *rosszabb minőségű* világnak a szembenállását olvasná ki dolgozatunkból. Mi kifejezetten a *máságra* tennénk a hangsúlyt, és a magunk részéről még attól is messzememenően tartózkodnánk, hogy a nyugati régió értékvilágát egyszerűen *polgárosultabbnak* mondjuk a keletinél. Ugyanis a keleti országrész érték szemléletében — mint láttuk — szintén számos polgári értéket (a „protestáns etika” értékeit!) találtunk, leg-

feljebb az mondható el a kétfajta értékrendről, hogy amennyiben polgári vonásokkal rendelkeznek (mint ahogy rendelkeznek), ezek a polgárosodás és a polgári jelleg *két eltérő változatát* képviselik. Az eltérést bizonyos mértékig magyarázhatja a felekezeti különbözőség is, de még inkább Kelet-Közép-Európa viharos történelme.

Irodalom

1. Taylor, Denny: The family and the development of literacy skills and values = Journal of Research in Reading 1981. No. 2.
Nagy Attila: A 10—14 évesek olvasási kultúrájáról = Kortárs 1984. No. 2.
2. Demeter Katalin: Az olvasási képesség fejlődési iránya a színvonala = Pedagógiai Szemle 1989. No. 12.
3. Gereben Ferenc: Az olvasási és olvasmánybeszerzési szokások változásai Magyarországon = A Könyv 1989. No. 4.
4. Területi statisztikai évkönyv 1989. Bp. KSH. 1990. 24. p. adatai alapján.
5. U.o.
6. Gereben Ferenc: A felnőtt népesség olvasási és olvasmánybeszerzési szokásai. Egy reprezentatív országos vizsgálat eredményei. Budapest, OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központ, 1989. 26-28.
7. Forrás: Településeink könyvtári ellátása 1990. A tanácsi könyvtárak statisztikai adatai. Budapest, OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központ, 1991. 7.
8. Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv 1989. I. m. 65.
9. Gereben Ferenc: Olvasás és könyv a családban = Könyvtáros 1991. No. 6.
10. Bernstein, Basil: A kiegyenlítő oktatás fogalmának bírálata = Az iskola szociológiai problémái. Szerk. Háber Ju-

•Itt meg kell jegeznünk, hogy Európa egészét tekintve az olvasáskultúra jelenségei nem annyira a nyugati-kelet, hanem inkább az észak-dél tengely mentén differenciálódnak, mégpedig — érdekes eltéréssel a hazai tapasztalattól — a túlnyomóan protestáns jellegű északi országok javára.

- dit és Ferge Zsuzsa. Bp. 1974. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 175-188.
11. Rokeach, Milton: The nature of human values. New York 1973. Free Press.
 12. Rokeach, Milton: I. m. 215—216.
 13. Noelle-Neumann, Elisabeth: Buchhändler und Buchkäufer 1978. Ein Jahrzehnt Buchmarktforschung des Börsenvereins = Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel, Frankfurter Ausgabe, Nr. 90. 1978. 708.
 14. Vas megye statisztikai évkönyve 1987. Bp. 1988. KSH; és: Hajdú-Bihar megye statisztikai évkönyve 1987. Bp. 1988. KSH.
 15. Weber, Max: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások. Gondolat K. Budapest, 1982.
 16. Egy 1990-es TÁRKI — (Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés) vizsgálat (N=952) adatairól van szó.
 17. Tomka Miklós: Vallás és vallásosság = Társadalmi riport 1990. Szerk. Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György. Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés, Budapest, 1990. 541.

CD-ROM-on hozzáférhető az USA-ban többek között a 21 kötetes „Academic American Encyclopedia”, melynek 9 millió szavas és 1500 illusztrációból álló gyűjteménye 345 dollárért CD-n kapható. A „U. S. History on CD-ROM” az Egyesült Államok történetéről szóló 107 különböző könyvet kínál 1000 képpel és térképpel 395 dollárért. A „Compton's Multimedia Encyclopedia” egy 15 ezer illusztrációs katalógus, melyen eredeti hangján hallható például Martin Luther King vagy John F. Kennedy. Ez az enciklopédia már 895 dollárba kerül. A CD-ROM-ok a házi számítógéphez csatlakozó megfelelő CD-meghajtó segítségével hozzáférhetők. (*Die Presse*)

Egyetértésre jutott az Európai Közösség, hogy a kontinens műholdas

közvetítéseire a D2-Mac-eljárást használják kizárólagos televíziós normaként. Míg a már üzemelő műholdak továbbra is PAL vagy SECAM normában sugározhatnak, addig az újakat már a D2-Mac-normával kell felszerelni. Ezenkívül a közönség olyan kötelező jogi megállapodást is szorgalmaz, mely az adóállomásokot az új szabványnak megfelelő programok készítésére és sugárzására, a készülékgyártókat pedig a megfelelő vevőkészülékek építésére kötelezné. A két német közszolgálati tévétársaság, az ARD és a ZDF a kényszerítő intézkedéseket ellentétesnek tartja az érvényben lévő európai jogokkal, s ezért közösen tiltakozott a tervezett irányelvek ellen. Helyettük az új norma önkéntes bevezetését javasolták. (*Frankfurter Rundschau*)

A. Gergely András

Egy régió új korszaka?

Regionális elemzések... A hetvenes évek „modern” társadalomvizsgálatainak egyik gumi-fogalma. Csakhogy a gumi tovább nyúlik. Szükség van rá, nyújtani kell.

A kilencvenes évtizedben, ha komolyan vesszük, ha nem, szükség lesz ismét arra, hogy leszámoljunk az „egy nép, egy ország” hamis nemzetideológiájával, s az „egy cél, egy közösség” pártideológiájával ugyancsak. Szükség lesz arra, hogy a kultúra térségi modelljét meg-rajzoljuk, hogy a kultúrával élés, a kultúrához jutás, a kultúra értékévé válása és az értékek kultúrába épülése az egyenlőtlen társadalmi állapotok lefrására legyen használható. A modernizációs forogatókönyvek meglehetősen szűkösek, alkalmiak, mintha nem is egy társadalom fejlődéstörténetének egyik szakaszáról szólnának, hanem egy rövid távon megtérülő kis biznisz sikerét lennének hivatva szolgálni.

A magyar politikai kultúra térségi rendszerét, területi tagoltságát és történeti trendjeit szeretném vizsgálni egy olyan kutatásban, amely nem kérdőívekre és telefoninterjúkra alapozott, hanem arra a (részben már meglévő, részben most születő) tudásanyagra támaszkodna, olyan rész-elemzések újra-olvasására vállalkozna, amelyek tömege ma már eléggé jelentős ahhoz, hogy összegzés készüljön belőlük. E szakirodalmi vizsgálódásban először az etnikai szféra sajátos szerveződését, új szereplők megjelenését veszem szemügyre.

A világban mindenütt látható a társadalmak életében az eltérő kultúrák, a kisebbségi öntudatok és a származásro-konságot vállaló népcsoportok függetlenség-igénye. A polgári demokráciákban és diktatórikus rendszerekben ma már egyre inkább látszik a politikai szervezőelvek elbizonytalanodása, az ál-

lami beavatkozás gyöngülése. A helyi társadalmak és etnikai közösségek egész Nyugat-szerte és a harmadik világban is épp az államok „varázstalanítása” árán fogalmazzák meg külön-állásukat, mást-akarásukat, szuverenitásukat új igényét.

A nyugati etnikai renaissance alkalmas példa, felszólító erejű figyelmeztetés. A magyar politikai gondolkodás az elmúlt negyedszázadban szemérmesen elvetette a zsidókérdés, a nemzetiségi jogok, a kisebbségvédelem problémáit, mintha bizony ezek nem léteznének életvilágunk mindennapjaiban. A nyolcvanas évtized azonban életre keltette nálunk is a kisebbségi és etnikai gondokat. S ha a helyi társadalmak, köztük az etnikai szubkultúrák világszerte kiszorítják, bizalmi válságba kényszerítik az államhatalmokat, vagy új társadalmi szerződéseket, kiegyezéseket kötnek velük és kikövetelik regionalizálódásuk lehetőségét, miért ne lehetne ez minálunk is így? Ideje ezért komolyabban számot vetni a magyar nép táji-történeti tagozódásának politikai következményeivel.

Korántsem elképzelhetetlen ma már a démosz és az etnosz értelmében gondolkodni egy népcsoport legfőbb érdekeiről, az „etnodemokráciáról”. Annál inkább időszerű ez, minél erősebb a népuralomra épülő politikai rendszer, mely nem akarja kívülről korlátozni az autonóm közösségeket.

A politikai rendszerváltság közepette az öntudatosodó etnikai szféra nálunk is joggal kérheti most magánpolgári jogainak megerősítését, s mivel a szerve-

zetekbe, egyesületekbe vagy mammutképviseletekbe nem szerveződnek regionális és etnikai csoportjaink, eleshetnek az állampolgári képviselői rendszer legitím befolyásától. Úgy vélhető: a nemzetállami eszmét éppen a népszuverenitás elvével, az önrendelkezés jogos követeléssel lehet elbizonytalanítani, hiszen ma már a politikai határoknak az etnikai határokhoz közeledése európai igény és egyenesen történelmi tendencia.

A regionalista mozgalmak Európában illetve világszerte azzal bombázzák a technokrata állampolitikai gyakorlatot, hogy a nemzeti államok a tájegységi autonómiák elnyomásával bizonyára a régiók és etnikumok további elgyökeresedését akarják elérni. A politikai hatalmak ugyanis az etnikumok integrációjával mind a mai napig fokozzák a társadalmi csoportok előítéletes kapcsolatrendszerét és a térségek egyenlőtlenségének fennmaradását. Ez a belső gyarmatosítás az államok népeit pusztán gazdasági szereplővé teszi, szuverenitásukat nem tiszteli, nincs tekintettel a határokon átnyúló tájegységi közösségek jövőjére.

Ma Magyarországon az Erdély-probléma, a Felvidék-kérdés, a látványos vagy üzleties határlebontások ügyletei mellett kérdéses: hogyan akarunk mi európai normák szerint működni, „európaizálódni”, közép-európaivá válni, ha sem a helyi társadalmakra, tájegységi (eszmei) közösségekre nem vagyunk tekintettel, sem pedig az etnikumokra nem építünk a most készülő kibontakozási reformtervekben. (Ráadásul alig van szellemi és uralmi eszköztárunk a regionális tagoltság tudomásulvételéhez.)

Allg-polgárosodás

A civil társadalmak nálunk a felemás (vagyis féligsikerkült) polgárosodás állapotáig jutottak. Az uralkodó hatalmakat eddig semmi sem gátolta, hogy egy

egy település kies „érdek-egységéről” beszéljenek, holott ez nyilvánvalóan nem létezik, márcsak a települések társadalmi, vallási, etnikai és kulturális tagoltsága miatt sem.

A „lokalitás” sosem jelentette egy település egészét: a helyi társadalmak nem azonosak a lakóterületi népességgel. Hatalomgyakorlási szempontból viszont igen praktikus „homogenizálni” az emberi vagy társadalmi egységeket: minél nagyobb szeleteket metszenek ki a népesség egészéből, annál könnyebben kezelhető a nép „összlete”. Pedig érdemes figyelembe venni a helyi társadalmak szerves, hagyománytartó egységeit is: köztük természetes határok húzódnak, bennük más erőviszonyok és kapcsolatrendszerek uralkodnak, mint a nagytársadalomban, az „össznépi” tömegben. De a politikai hatalom erőfőlénye és egysége ma már korántsem oly nyilvánvaló, hogy a települések hagyománytartó népcsoportjai ne tapogathatnák végre körül saját határaikat.

Szerencsére mostanság a hatalom központostottsága annyira bizonytalan, hogy immár valódi lehetőség nyílik a helyi közösségek újjáalakulására, a helyi társadalmak és etnikai csoportok autonóm érdekeinek tiszta megfogalmazására.

Vajon a nemzeti állam miért volt az etnikai közösségek elnyomója évszázadok óta? Sosem elég alkotmányosan biztosítani a kisebbség létjogait, az etnoszférának többletjogokra, kiváltságokra van szüksége, melyek örökölt joghátrányait, fejlődés-képtelenségét, autonómiája és kultúrája manipuláltságát hivatottak helyrehozni. Valódi érdekeket kell fölszínre engedni, sőt megérteni, még akkor is, ha ma még értetlenkedés fogadja: miért kell a társadalmi egyenlőséghez többletjogokat, egyenlőtlenséget biztosítani.

A nemzetiséglakta területek világszerte elmaradtak, annak ellenére, hogy néhol a szakképzett munkaerő és a technikai infrastruktúra jóval fejlet-

tebb, mint a társadalmi többség lakta vidéken. De érdemes itt emlékeztetni a magyarországi svábok, az erdélyi szászok vagy a Duna-tájon megtelepedett zsidóság teljesítményeire, gazdasági és kulturális kiemelkedésére.

Rendszerint azonban a történelmi tények ellenére is kialakul a centrum-periféria probléma a kisebbség-lakta területek és más körzetek között. A munkanélküliség és a jelentős vándorlás jobbra az etnikumokat jellemző állapot — legyen elég itt a magyarországi zsidóság históriájára vagy a romániai és jugoszláviai magyarság közleményeire utalni. A kisebbségi csoportok jobbra elszenvedik a helyi társadalmakat nyomorgató beavatkozást. A „nagy-társadalom” a „mikrotársadalom” gazdasági terében és érdekszféráiban az ipar behatolásával jelenik meg. Úgy, hogy visszaszorítja a tájegységi központú kis- és középüzemeket, a helyi gazdaságok belső egységét bomlasztva pedig stagnálást és visszafejlődést idéz elő. S mert minden a centrum(ok)tól függ, emiatt a helyi vagy regionális közérzület joggal centrum-ellenes, illetve gyarmatosított a fokozódó egyenlőtlenségek, a pénzügyi forráselosztás igazságtalanságai miatt. A központi hatalom mindig és mindenütt a tájegységi függőség tartósítására törekszik. Kezében tartja a politikai pozíciók és szerepek elosztásának eszközeit és jogait. Így az érintett területek lakosságát kizárja a döntési folyamatokból, megfosztja a politikai részvételtől.

A hatalmi központok a korszerűsítés ürügyén, a modernizáció elve alapján kifosztják az alárendelt régiót — függetlenül az évtizedek óta tartó társadalmi ellenállástól, a nagyobb térbeli egyenlőség, az igazságosabb „területesség” normájától. A központi hatalom valóban — elidegenült, technokrata, érdekközömbös — központként és hatalomként működik a helyi érdekekkel szemben, s hajlamos kemény politikai-militáris eszközökkel rátelepedni a he-

lyi társadalmakra vagy etnikai közösségekre.

(A legdrámaibban a Szovjetunió lett a mai nemzetiségi problémák egyik fő fészke, ahol a totalitárius politikai hatalom, a maximális központosítotttság, a bürokratikus doktrína diadala ellenére gazdasági csőd, éhezés és nyomor, katonai-politikai-kulturális megszállás fenyegeti a tájegységi-etnikai függetlenséget. Nem tudható ma még, hogyan járul hozzá az orosz birodalom újabb szétesése egész Kelet-Európa népességi változásaihoz.)

Mindehhez a másfajta társadalmi tagoltság kialakulásához az állam (vagy a pártállami uralom) „varázstalanítása” csupán kezdeti lépés.

Magyarországon például még a nyolcvanas évek derekán is rendkívül sematikus kép élt a társadalomkutatók és a közvélemény tudatában a hazai társadalmi tagoltságról. Úgy vélték: vékony réteg fönt (=elit), vékony réteg alatt (=kisnyugdíjasok, nagycsaládosok), köztük pedig a nagy, középosztályosodott, szocialista módon polgárosult „java” társadalom. Ez a kép a „munkás/paraszti/értelmiségi” séma némileg átalakított változata volt. De ilyen sémákban sem szerepeltek élő közösségek, lakópolgárok, gazdasági vagy társadalmi kapcsolatrendszerek, hatalomfüggő szerepmagatartások, etnikai identitástudatok vagy lokálpatrióta kötődések. Ezekre „nem volt szükség” a hatalomgyakorlás szempontjából. Persze nem magyar specialitás ez. A nyugati etnikai és regionális mozgalmakban sincs ez másképp — csakhogy ott már ismerik ellen-szerét is: a regionalizmus civil-társadalmi mozgalmait.

A regionalizmus új osztályharc mód-szere. Mivel a helyi társadalmi követelések tájegységi igényeken keresztül fejlesznek ki csoportérdekeket, a hátrányos helyzet elleni tiltakozás a civil lázadás eszközzé válik. Ám a technokrata területfejlesztési irányzat érdekelt szereplői a modernizálást a decentralizálás

alapján kívánják megvalósítani, s csöppet sincsenek tekintettel arra, hogy a regionális sérelmek annál érzékenyebbek a politikai változásra, minél inkább etnikai alapúak. Csakis az uralkodó hatalmak egyeztetett, közös politikája tudná korlátozni a társadalmi-gazdasági-etnikai függetlenségi törekvéseket, ilyen azonban nem jön létre. Az etnikumok közti politika kialakítása pedig értelmiségi problémává válik mindenütt — lásd a cigány-elit helyzetét ma Magyarországon.

Európában tehát szinte mindenütt az „egy és oszthatatlan nemzetet” építő központi akarattal kell megütköznie minden helyi érdekcsoportnak. A célszerűség is határt szab az állami beavatkozásnak, de jobbára az erős állam valódi érdekközösséggel nem rendelkező megyékre, mesterséges körzetekre tagolja területét, hogy korlátozza a központi akarattal versengő helyi akaratókat. A központi érdekek igyekeznek kioltani, fölszikkasztani a helyi érdekküzelmeket, s tehermentesítik az államgépzet központi egységét.

A helyi-területi érdekek és az etnikai problémák regionális kezelése sehol sem könnyű, ami abból is következik, hogy a hatalom decentralizálása nem közigazgatási-államjogi, hanem politikai kérdés. Nem meglepő, hogy az etnikumokat minden állam „nemzetté” integrálja és a kisebbségeket a többségbe asszimilálja. S ha talán enyhe túlzás a

„modernizálás=asszimilálás” formula, a társadalmi mozgások, a helyi önkormányzatok „államosítása” és az érdekek „egyneműsítése” ténylegesen civilizációs és identitás-válságokhoz vezet minden alárendelt társadalomban.

Az etnoregionális társadalomszerveződés lehetősége és nyugati mintái persze fölvetik a jogos kérdést: vajon milyen jelei vannak az etnikai öntudatoknak, a helyi társadalmakban megjelenő másfajta tagozódásnak? Talán még nincs mód és kellő tudás a választ tételesen összegezni, de annyi mindenesetre már látszik, hogy a centralizált hatalom ereje elbizonytalanodott, s „alulról jövő” demokratikus igényekre hivatkozva az önkormányzatok többsége képes már felsőbb centrumai ellen fordulni, saját autonómiáját kivívni.

Talán nem reménytelen az etnikus érdekek jelentkezésére fölfigyelni. A palóc, a kun, a jász, az őrségi-hetési-hetésaljai vagy hajdúsági népesség etnikus sajátosságai még mindig jelen vannak e tájegységek helyi társadalmában. Az országon belüli gazdasági, politikai gyarmatosítások és népcsoport-telepítések persze átalakították már a hajdanvolt táji-etnikai egységet — de a hagyománykötöttség és az eltérő kulturális ismervek (mint helyi társadalmak vagy kisebbségi közösségek) szervezőivel a kulturális és etnikai pluralitás formáiban érvényesülhetnek a közeljövőben.

Legalábbis reméljük.

Németh Sándor — Petrovits Iván

„Pocsék lenne tévé nélkül a világ”

Budapest VI. kerületében az utóbbi másfél év során mintegy hatezer háztartást csatlakoztattak a Terézvárosi Kábeltévé Alapítvány hálózatához. A szerzők azt vizsgálták, mit jelent ez a változás a családok és elsősorban a gyermekek életében.

Televíziózás és család

Első ránézésre nem látszik szorosnak a kapcsolat a két fogalom között. De gondoljuk el, hogyan kezdett Magyarország tévét nézni. Az ötvenes évek végén jelentek meg az első készülékek, újdonságuk miatt meglehetősen borsos áron, így csak kevesen engedhették meg maguknak ezt a fényűzést. Kialakult az a ma már furcsának tűnő szokás, hogy a házban tévével rendelkező családnál összegyűlt jó néhány szomszéd, vagy akár az összes lakó, és együtt nézték az első adásokat. A tévénezés rögtön az elején közösségi tevékenység lett.

A hetvenes évekre a családok jelentős része már saját tévét nézhetett, az említett szokás lassan eltűnt, de a televíziózás továbbra is családi - társasági esemény maradt. (Ezt indokolta a magyar lakások elrendezése, mérete, illetve a sugárzott műsor szerkezete.) Az évtized második felében a megnövekedett műsoridő és a bővülő műsorválaszték azt eredményezte, hogy a különböző érdeklődési körű családtagok egyre inkább az ízlésüknek megfelelő programokat nézték, így egyre kevesebb műsor hozta össze őket a képernyő elé.

Változást a nyolcvanas évek hoztak. Elterjedt a színes tévé, az anyagi körülmények lehetővé tették, hogy a család több készüléket vehessen, és az évtized végén a terjedő műholdas műsorszórás jelentősen megnövelte a csatornák számát is. A színes tévé ismét összehozta a

családokat, hiszen egy ideig új élményt jelentett valamennyi korosztály számára. Ezzel szemben a lakásban megjelenő további készülékek, amelyek főleg kényelmi igényeket szolgáltak, csökkentették a tévé előtt együtt töltött időt. A legnagyobb változást a műsorválaszték robbanásszerű bővülése okozta. Értelemszerűen a család megosztott lett, a különböző ízlésvilág, érdeklődési kör véget vetett a békés időtöltésnek; a televíziózás mind gyakrabban vált konfliktusok forrásává.

Az utóbbi változással kapcsolatban felemás vélemény alakult ki bennünk. Egyfelől hasznosnak tartjuk a széles választékot, hiszen mindenki megtalálhatja az őt érdeklő programokat, azután betekintést nyerhet más népek életébe, gyakorolhatja nyelvtudását, egyszóval a tévé egyik legfontosabb szerepe kerül előtérbe: ablakot nyit a világra. Másfelől drasztikusan megnövekedhet a tévénezésre fordított idő, és fennáll a veszélye annak, hogy valaki a képernyő rabjává válik. A tévé könnyen kiszoríthat a szabadidőből más tevékenységeket, mivel mindig rendelkezésre áll. A nézőközönség nagy részét nem tartjuk felkészültnek arra, hogy lépést tartson a rázúduló műsoráradattal. A hirtelen változás nem hagy időt az alkalmazkodásra, a gyermekek kialakuló világképére pedig kifejezetten károsan hathat. A nézett műsorok közt igen sok a sekélyes, alacsony színvonalú program.

Közismert tény, hogy a család legfontosabb szerepe a szocializáció, vagyis a felnövekvő utódok beillesztése a társadalomba. Ez a folyamat általában az adott társadalom kultúrájának átöröklésével zajlik. Ennek egy részét a tömegkommunikációs csatornák juttatják el az egyénhez, melyek közül a tévének van a legnagyobb hatása. Ezért tartjuk fontosnak, hogy megvizsgáljuk, mely csatornákat, illetve műsorokat nézik legszívesebben a családokban, mit fogadnak be a gyermekek a tévé által közvetített kultúrából. Kíváncsiak voltunk, milyen hatással van a tévé a családi kapcsolatokra, mennyire lehet konfliktusforrás, játszik-e szerepet a nevelésben, mekkora részt foglal el a gyermekek szabadidejéből, és általában miként vélekednek róla.

Tisztában vagyunk azzal, hogy a témakörrel alaposan feldolgozták, így meglehetősen nehéz új jelenségeket, tendenciákat feltárni. Az a tény azonban, hogy Magyarországon egyre több helyen létesülnek valóban bő műsorválasztékot nyújtó kábeltelevíziós hálózatok, arra indított minket, hogy mégis ebben a témakörben végezzük vizsgálódásunkat. Színhelynek a VI. kerületet választottuk, mivel az utóbbi két év folyamán mintegy hatezer háztartást csatlakoztattak a Terézvárosi Kábeltevé Alapítvány hálózatához, így ezek a családok hűz csatorna közül választhatnak. Remek alkalom kínálkozik tehát, hogy összehasonlító adatokat szerezzünk a felsorolt kérdésekről.

A minta

Sajnos, a kérdőíveket kitöltő gyerekek és szülők létszáma meglehetősen kicsi az érintett csoportok létszámához képest. A VI. kerület lélekszáma kb. hatvanezer fő, így a hatezer háztartás kb. a lakosság egynegyedét jelenti.

A családok csoportosítását kétféle szempontból láttuk érdemesnek: a fogható csatornák száma szerint, illetve a

családnak a társadalomban kulturális szempontból elfoglalt helye szerint. Az első esetben három csoportot hoztunk létre:

1. 2-4 csatorna,
2. 5-15 csatorna,
3. 16-40 csatorna.

A második esetben:

1. az átlagnál jobb,
2. közel átlagos,
3. az átlagosnál rosszabb kulturális

háttér.

A felkeresett tizenkilenc család között hatban csak a két magyar csatornát nézhették, a többi tizenhárom általában több mint tizenöt adót foghatott, így itt csak két csoportot vehetünk figyelembe.

A gyermekek mintája életkor és nem szerint reprezentatívnak tekinthető, a fogható csatornák száma, illetve a családnak a társadalomban kulturális szempontból elfoglalt helye szerint viszont valószínűleg nem tükrözi az átlagot. A szülők adatai egyetlen vonatkozásban sem tekinthetők reprezentatívnak, a kapott adatok tehát csak tájékoztató jelleggel használhatók fel.

Kommerciálisnak nevezzük azokat az adókat és műsorokat, melyek egyértelműen nagy tömegek, széles rétegek szórakoztatását tűzik ki célul, emellett igen sok bennük a reklám, hiszen a gazdasági megfontolások ezt teszik indokolttá. Tekintve, hogy a műholdas programok elsődleges bevételi forrása a reklámok sugárzása, így a nagy nézettség és a magas tetszési index elérése más szempontokat is háttérbe szorít. Ezek mellett terjedőben vannak az olyan adók, melyek egyféle műfajra specializálódtak. Ilyenek például az egész nap sportot, zenét vagy híreket sugárzó adók, de ide sorolhatjuk a nap huszonegy órájában filmeket sugárzó csatornákat is. A választék fennmaradó részét általában a nemzeti tévétársaságok által fenntartott kulturális adók, illetve maguk a nemzeti csatornák alkotják. Ez

utóbbiaknál kisebb a kifejezetten kommersz műsorok aránya.

Végül felsoroljuk azokat az adókat, amelyek gyakran előfordulnak a válasszók között:

- TV1,TV2 —a két magyar állami csatorna
 RTL,SAT1,PRO7 —német kommerciális csatornák
 SKY ONE —brit kommerciális csatorna
 MTV —24 órán át zenét sugárzó adó
 Eurosport —18 órán át sportot adó, többnyire angol nyelvű csatorna
 FilmNet —24 órán át filmeket sugárzó adó eredeti nyelven (elsősorban angolul).

Ezekén kívül a kerületben foghatóak még:

- Super Channel —zenét és szórakoztató műsorokat sugárzó angol nyelvű csatorna
 SKY NEWS, CNN angol nyelvű 24 órás hírcsatorna
 Screensport —18 órán át sportot sugárzó angol nyelvű adó
 Lifestyle TCC —délelőtti gyermekeknek, délután főleg háziasszonyoknak szóló angol nyelvű adó
 3sat —német kulturális csatorna
 TV5 —francia kulturális csatorna
 RAI DUE —olasz állami csatorna
 TVE —spanyol kulturális csatorna és végül a szovjet állami csatorna.

Műsor- és csatornaválasztás

Itt alapvetően azt vizsgáltuk, mennyire befolyásolják az objektív tényezők az emberek ízlését, kimutatható-e összefüggés például a fogható csatornák száma, illetve a legkedveltebb csatornák és műsorok közt. Ez a gyermekek és a fiatalok esetében különösen fontos, hiszen értékrendjük még nem szilárd, könnyen alakul, ezért nem mindegy, mi formálja őket naponta több órán keresztül. Első-

sorban arra voltunk kíváncsiak, hogy a választék bővülésével az általánosan mérhető ízlés milyen irányban tolódik el és mennyivel. Előzetes várakozásaink szerint a kedvenc csatornák közt a kommerciális adók dominálnak. Az első (az átlagosnál jobb helyzetben lévő) kulturális csoportban (a gyerekekénél és a felnőtteknél egyaránt) a legszínesebb a választott műsorok skálája, mivel a másik két (közel átlagos, illetve az átlagosnál rosszabb kulturális háttérű) csoporthoz képest itt rendelkeznek a legjobb nyelvtudással, és várhatóan magasabb igényeket is támasztanak a megnézendő műsorokkal szemben.

Elsőzör vegyük szemügyre a gyerekekre vonatkozó adatokat.

A legkedveltebb csatornák megoszlása

a) a gyerekek neme szerint

fiúk		lányok	
TV1	22	TV2:	26
RTL	17	MTV	18
TV2	16	TV1	18
Eurosport	15	RTL	13
SKY ONE	10	SKY ONE	9
MTV	10	SAT1	7
FilmNet	8	FilmNet	7
Egyéb	16	Egyéb	14

b) a fogható csatornák száma szerint

2-4		5-15		16-40	
TV1	24	RTL	20	MTV	18
TV2	23	TV2	15	FilmNet	15
Super Ch.	1	TV1	14	SKY	13
			10	ONE	13
		MTV		Euro-	11
		sport		sport	11
		Euro-	7	RTL	11
		sport	7	PRO7	5
		SAT1	7		
		SKY			
		ONE	6	TV1	5
		PRO7	6	SAT1	4
		Egyéb	5	Egyéb	11

c) kulturális besorolás szerint

1		2		3	
TV2	21	RTL	15	TV1	10
TV1	19	TV2	12	TV2	9
RTL	10	TV1	11	MTV	9

1		2		3	
SKY					
ONE	8	MTV	11	FilmNet	6
		Euro			
MTV	8	sport	9	RTL	5
Euro-		SKY		Euro-	
sport	5	ONE	7	sport	5
FilmNet	5	Egyéb	16	Egyéb	16
Egyéb	8				

d) kor szerint

5—6		7—8	
osztály			
TV2	23	TV1	20
TV1	21	TV2	20
RTL	20	MTV	18
Eurosport	12	SKY ONE	14
MTV	10	FilmNet	12
SAT1	7	RTL	10
Egyéb	19	Egyéb	23

e) az apák által kedvelt csatornák, a fogható csatornák száma szerint

2—4		5—15		16—40	
TV2	16	TV1	15	FilmNet	13
TV1	15	Eurosport	10	Eurosport	11
		TV2	8	RTL	9
		RTL	6	PRO7	7
		Egyéb	10	Egyéb	23

f) az anyák által kedvelt csatornák, a fogható csatornák száma szerint

2—4		5—15		16—40	
TV2	19	TV1	21	TV1	11
TV1	18	TV2	17	TV2	11
		RTL	15	RTL	10
		PRO7	5	SAT1	9
		Egyéb	10	Egyéb	23

A nemek szerinti csoportosításhoz képest a fogható csatornák számának szempontjából már érdekesebb a helyzet. Itt az első csoportban egyértelmű a kép, a rendelkezésre álló adók közt (TV1, TV2, szovjet, egy helyen a Super Channel) a szovjet szavazatot sem kapott. A második csoportban az RTL a legnépszerűbb, utána, az elég széles választék ellenére, a két magyar adó kö-

vetkezik. Lemaradva jön az MTV, az Eurosport és a többi kommersziális adó. A harmadik csoportban (ahol sok adó között lehet választani) már inkább az érdeklődési körnek megfelelően jelölték meg a kedvelt adókat. Vezet tehát az MTV és a FilmNet, az Eurosport a negyedik. Beékelődve a harmadik helyen a SKY ONE. Ezt a két angol tagozatos osztály miatt tartjuk érthetőnek, mivel itt a műsor nem annyira közönségszalagató, mint a német kommersziális csatornáké, nem sugároz például mozifilmeket vagy híreket. Az RTL itt is népszerű, utána sokkal kisebb aránnyal következik a PRO7, a TV1 és a SAT1. Megállapítható, hogy a választék bővülése megváltoztatja a mérlegelési szempontokat. Előtérbe kerül a nyelv ismerete, illetve az érdeklődési kör, és visszaesik a kommersz műsorok utáni érdeklődés.

A kulturális besorolás szerint az első és második csoportban sokan nézik a nemzeti csatornákat, s emellett a népszerű adókat is. A második csoportban az RTL szokatlanul nagy tetszési aránya elgondolkodtató, s még inkább az a magyar adók térszerítése a harmadik csoportban.

A kor szerinti rangsorolás nem okoz meglepetést. Az alsóbb korosztályt vonzza a RTL, a látványos, meseszerű sorozatok, rajzfilmek, kalandfilmek. Az idősebbek érdeklődése már inkább a zene felé fordul, illetve az angol nyelvtudás e csatornák felé fordítja a gyerekek figyelmét. Az MTV és az RTL, számarányát tekintve, helyet cserél a rangsorban.

Most nézzük meg, hogy a szülők mely csatornákat részesítik előnyben — a gyerekek véleménye szerint. Az első csoportnál nyilvánvaló a helyzet. A második csoportban az apáknál a két magyar adó és közéjük ékelve az Eurosport a legnépszerűbb, negyedik az RTL. A harmadik csoportban a magyar csatornák elhanyagolható nézettségűek, jellemző a FilmNet, az Eurosport és két

kommerciális adó. Az anyáknál mindennél a magyar adók vezetnek, és általában a kommerciális csatornák kedveltek még. Az apák tehát megengedhetik maguknak, hogy érdeklődési körüknek megfelelő adásokat nézzenek, az anyák elsősorban akkor néznek tévét, ha a házimunka mellett jut rá idejük, s ekkor nagy valószínűséggel kikapcsolódásként teszik ezt, így érthetően inkább a „könnyedebb műfajt” választják.

Nem okoz meglepetést az a kijelentés, hogy a családok által leginkább nézett műsorok a sorozatok. Száztizennégyből hetvenhárom gyerek valamely magyar adó által sugárzott sorozatot jelölt meg arra a kérdésre, hogy melyik az a műsor, amit mindig megnéznek. Tizenhat a Híradót adta válaszul, huszont öt valamilyen egyéb műsort jelölt meg.

Foglalkozzunk most a felnőttek által kitöltött kérdőívekkel. A nők által leggyakrabban nézett csatornák a következők: TV1, TV2, RTL. (Ez egybeváág a gyerekektől kapott információkkal.) A két magyar adó sokkal népszerűbb a többinél. A férfiaknál jóval vegyesebb a helyzet. Az első helyen itt is a TV1 szerepel, a második a FilmNet, az Eurosport és a TV2, harmadik a CNN. A leggyakrabban nézett műsor mindkét nemnél a Híradó, a nőknél ezután a Panoráma, a Dallas, a Szomszédok és a vetélkedők következnek, a férfiak a Panorámát, a Hetet és a Telesportot nézik legtöbbször. A férfiak saját bevallásuk szerint kevesebb sorozatot néznek, mint a nők.

Végül vegyük szemügyre a videó szerepét. A gyerekek válaszait a fogható csatornák száma szerint összegeztük. Ezek szerint az első csoportban mindössze a családok egyharmada rendelkezik videómagnóval, és ők kb. egyforma arányban használják tévéműsorok rögzítésére, valamint kölcsönzött és vásárolt kazetták lejátszására. A második csoportban már több mint felük rendelkezik videóval, és itt (a készen vett programokhoz arányítva) jóval több-

ször vesznek fel a tévéből műsorokat. A harmadik csoportban több mint kétharmaduk élvezheti a házimozsi előnyeit, viszont a kölcsönzés és vásárlás ismét hasonló arányokat ölt, mint a tévéműsorok rögzítése. A saját családi felvételek készítése ma még nem elterjedt Magyarországon, főleg a magas árszínvonal miatt.

Tapasztalatainkat a következőkben összegezhettük: A gyermekek ízlését sok tényező befolyásolja. Elsősorban nemük, illetve a nemekre jellemző érdeklődési kör, ami felnőttkorban is jellemző marad. Ezzel egyenrangú szempont az életkor, vagyis a vejejáró ízlés, tudásszint és tapasztalat. Nagyon fontos a családi háttér. A magas kulturális színvonal magasan tartja a magyar adók nézettségét, mivel ebben az életkorban a kulturális és ismeretterjesztő programok csak anyanyelven érhetik el céljukat. Egyértelműen előnyösnek bizonyult a sok csatorna jelenléte, mivel a választási szempontok közül azok kerülnek előtérbe, amelyek tükrözik a gyerekek egyéni igényeit, ízlését. A műsorok kedveltségét tekintve a gyerekek neme a legfontosabb befolyásoló tényező. Eltekintve a nézőcsalogató sorozatoktól, a fiúk érdeklődési köre sokrétűbb. A kulturális háttér itt nem döntő tényező.

A gyermekek szerint a családok leggyakrabban a sorozatokat nézik, a szülők erről másképp vélekednek. Ők a Híradót jelölték meg. A szülők ízlését a nem és a kulturális besorolásuk befolyásolta leginkább, ezt természetesnek véljük.

Végkövetkeztetésként kijelentjük, hogy hasznosnak tartjuk a valóban sokcsatornás rendszereket, mert a nézőket válogatásra készíteti, elősegíti, hogy érdeklődési körüknek megfelelő műsorokat nézhessenek. A közepes választékot nyújtó hálózatokat nem tartjuk ennyire szerencsésnek, mivel ezeknél (például a lakótelepi hálózatoknál) elsősorban a kommerciális adók kerülnek bekötésre,

Így ez nem jelent valódi választékbővülést, inkább csak a tévé előtt eltöltött időt növeli.

Konfliktusok

Feltételeztük, hogy elsősorban a bő műsorválaszték és a család kulturális szintje befolyásolja a konfliktusok számát. Az utóbbi szempontból főleg az első csoportban számítottunk több vitára, hiszen a szélesebb érdeklődési körök nehezebben egyeztethetők össze. Jól megfigyelhető, hogy a sokcsatornás otthonokban a konfliktusok száma felszökik, és kétharmadukban okoz problémát. Érdekes, hogy ebben a csoportban az apák szerepe megnő a döntéshozatalnál a másik két csoporthoz képest.

Nézzünk néhány adatot, melyek a gyerekevelés témakörébe tartoznak. A tiltott műsorokra vonatkozó kérdésre az első kulturális csoportba tartozó gyerekek 64 százaléka mondta, hogy szülei bizonyos műsoroktól eltiltják, a másik csoportban 56 százalék válaszolt igennel, a harmadikban pedig mindössze 39 százalék. A szülők az első csoportból egyértelmű igennel válaszoltak erre a kérdésre, a másik két csoportban ez az arány már csak kb. 50 százalék. A tiltott műsorok elsősorban erőszakos vagy erotikus jellegűek. Jellemző tehát, hogy a kulturális szinttel arányban áll, hogy a szülők mennyire figyelnek arra, mit néz a gyermekük.

Néhány szó a tanulmányi eredményekről. Próbáltunk direkt kapcsolatot találni a tévézésre fordított idő és az érdemjegyek között, de nem jártunk sikerrel. Azzal magyarázzuk ezt a tényt, hogy a kapcsolat annyira áttételes és kismértékű, hogy az egyéb változások egyszerűen elfedik a számunkra érdekes változásokat. A nyelvtudás azonban már fontos szemponttá válhat a kedvenc csatornák kiválasztásánál. Ez valószínűleg visszahat a nyelvi készségekre, de az osztályzatokban ez sem mutatkozott meg.

Szabadidő

A tévé előtt töltött időt tekintve három időtartam-kategóriát állítottunk fel hétköznapra és hétvégre. Kevésnek vettük, ha hétköznap legfeljebb egy, hétvégen legfeljebb két órát néz tévét a gyerek. Átlagosnak tekintettük hétköznapokra a legfeljebb három órát, hétvégre az öt órát. Ha ezen időtartamokat túllépte a gyermek, véleményünk szerint ez már soknak számított.

Összességében kb. a gyerekek fele tölt átlagos időt tévénézéssel, keveset néz tévét kb. egyhatoduk, az átlagnál többet kb. egyharmaduk. Ehhez képest a nemek szerinti bontásnál egy kiugró adat van. A fiúk közül hétköznapokon kevesen maradnak sokáig a tévé előtt, azaz ilyenkor még a megrögzöttek is inkább tanulnak. A kulturális háttér szempontjából nézve kiugró adat a hármas csoportban található, igen sokan töltenek el több mint öt órát a tévé előtt egy hétvégi napon. Az első csoportba tartozók hétközben általában a többi csoportnál kevesebbet nézik a tévét. A legmeglepőbb adatot a csatornaszám szerinti bontás hozta. Az első csoport tagjai hétvégen jóval többet néznek tévét, mint az szerintünk indokolt lenne. Ennek oka talán az, hogy a sok csatornát nézők válogatni kényszerülnek, nehezebben ragadnak le az őket esetleg nem érdeklő műsoroknál, azaz nem válnak „mindenevőkké”.

A rádióhallgatás tekintetében már olvasható, hogy a csatornák számának növekedésével nő a rádiót csak ritkán, vagy soha nem hallgatók száma. Az olvasásra fordított idő is csökken a csatornaszám növekedésével. A gyakran, illetve nagyon gyakran olvasók aránya 81 százalékról 76 százalékra, majd a harmadik csoportban 66 százalékra esik, ezen belül a nagyon gyakran olvasóké 39 százalékról 27 százalékra, majd 15 százalékra csökken. Ez elgondolkoztató, hiszen előzőleg a témában járató-

sabbak arra figyelmeztettek, hogy nem várható ilyen eredmény.

Ezen kívül megkértük a gyerekeket, írják le kedvenc időtöltéseiket. A válaszul adott 328 tevékenység 40 százaléka valamilyen testmozgás volt, 15,5 százaléka olvasás. 14 százaléka pedig tévézés. 12,5 százaléka a játékkal, 9,4 százaléka a zenehallgatással, 7,6 százaléka pedig valamilyen alkotó tevékenységgel (rajzolás, kötés, barkácsolás) kapcsolatos.

A gyerekek jelentős része (kb. egyharmada) tehát rendszeresen és sokat néz tévét, ami nem feltétlenül hasznos. Egyik kis kérdeztünk egyenesen kijelentette: „Pocsék lenne tévé nélkül a világ”. A rádió szerepét mind gyakrabban veszi át náluk a televízió, és az olvasásra fordított időt is csökkentheti. S bár a gyermekek állítása szerint az olvasás és a tévézés kb. egyforma arány-

ban szerepel a kedvelt időtöltések közt, a televízió a valóságban jóval több gyermeknek is a szenvedélyévé válhatott.

Irodalom

Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.

Józsa Péter: Kód, kultúra, kommunikáció. Budapest, MTI, 1976.

Kutatási módszerek az ifjúság-szociológiában. Ifjúság-szociológiai sorozat 1. Szerkesztette: Szász János. Budapest, Ifjúsági Lapkiadó Vállalat, 1970.

Tannenbaum, P. H.: A televíziózás szociálpszichológiája. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1985.

Tylor, E. B.: Primitive Culture. London, Murray, 1903.

A SAT I saját tudósítói irodát nyitott októberben Moszkvában. (EPD)

Egységes közönségmérő rendszer kidolgozását tervezi az Európai Műsorközlő Unió. Az általa megbízott szakértői csoport, mely a televízió, a tömegkommunikáció-kutatás és a marketing területéről állt össze, már dolgozik a szabványosítás irányelvein. (Fernseh-Informationen)

Tizedik születésnapját ünnepli a holland gyermektévé-híradó. A „Jeugd-journaal” a nyári és a téli szünet kivételével a hét hat napján élőben jelentkezik. A szerkesztőség egyre szorosabban együttműködik a hasonló programokat készítő BBC-vel, ZDF-fel és ORF-fel. Az idén portrészorozatot sugároznak az Európai Közösség tizenkét tagállamáról. (Hilversummary)

Kiútkeresési stratégiák

A kutatók arra keresték a választ, hogy a gyorsan romló gazdasági feltételek között az emberek milyen kiutakat látnak, milyen lépéseket tesznek életszínvonaluk szinten tartása vagy javítása érdekében, különös figyelmet szentelve a vállalkozásnak mint a piacgazdaságra való áttérés meghatározójának.

A gazdaság megítélése

Az utóbbi egy-két évben bekövetkezett változások a gazdaság terén is jelentős átstrukturálódást eredményeztek, s az új típusú gazdaságpolitika, az újonnan hozott gazdasági törvények nemcsak a gazdaság szervezeti felépítését alakították át, hanem az emberek mindennapjait, anyagi helyzetét is erősen befolyásolják, s életstratégiájuk átgondolására készítetik őket. Éppen emiatt talán nem közömbös sem a döntéshozók, sem mindannyiunk számára, hogyan ítélik meg az emberek az ország jelenlegi és jövőbeli helyzetét, s az adott körülmények között milyennek látják saját életlehetőségeiket.

Vizsgálataink alapján rögtön előrevehetjük, hogy az emberek túlnyomó többsége sokkal reálisabban ítéli meg az ország gazdasági nehézségeit, mint korábban.¹ Jóllehet 1984 óta ténylegesen romlott az ország gazdasági helyzete (ami nagymértékben annak a következménye, hogy a régóta szükséges szerkezetváltás akadozik, bekövetkezett a szovjet gazdaság destabilizálódása, összeomlott a kelet-európai gazdasági kapcsolatterendszer, a kamatterhek emelkedése miatt nőtt az ország eladósodottsága), de a gazdaságban végbement negatív változás valószínűleg nem akko-

ra mértékű, mint amekkora véleménykülönbség az 1984-ben és 1991-ben adott válaszok között érzékelhető: hiszen az eltelt hét év alatt több mint kétszeresére nőtt azok száma, akik súlyosnak látják az ország helyzetét. Minden bizonnyal az ideai vélemények sokkal jobban fedik a valóságot, mint a korábbiak. Az akkori „vakság” többek között a bajok elhallgatásával, a valós információk hiányával magyarázható.

1. táblázat

„Véleménye szerint az ország gazdasági nehézségei...?”

	1984	1988	1991
	(százalékban)		
nagyok	38	71	85
közepesek	51	22	11
kicsik	3	1	2
nem tudja	8	6	2

Ugyanakkor némi optimizmust tapasztalunk a gazdasági bajok tartósságának megítélésében: 1988-ban, amikor egyre több — a gazdaság tényleges helyzetét feltáró — sokkoló adat került napvilágra, a közvélemény sokkal kilátástalanabbnak vélte a gazdaság állapotát, és a problémák fennmaradásának is hosszabb időt jósolt. 1988-hoz képest, mára felére csökkent azok száma, akik tartós nehézségekkel számolnak, és kü-

lönösen az új helyzethez alkalmazkodni jobban tudó fiatalok azok, akik úgy gondolják, hogy az ország problémáit rövidebb idő alatt is meg lehet oldani. Persze a fent említett optimizmust nem árt óvatosan kezelni, hiszen az emberek közel kilenc évre teszik a válságból való kilábalás időtartamát, s még azok is öt évre becsülik ezt, akik csak átmenetinek ítélik a gazdaság bajait.

2. táblázat

„És milyenek lesznek a gazdasági nehézségek?”

	1984	1988	1991
	(százalékban)		
tartósak	37	57	26
átmenetiek	62	31	67
nem tudja	1	12	7

A családok helyzete

A gazdasági problémák az áremelkedésekben, a reálbérek és a fogyasztás mértékének csökkenésében nyilvánulnak meg legérzékenyebben az emberek számára. Annak ellenére, hogy mind a hivatalos pénzügyi előrejelzések, mind a független gazdasági szakértők² 35-40 százalékos inflációt prognosztizáltak erre az évre, sőt, a körülmények kedvezőbb alakulása esetén azt sem tartják kizártnak, hogy az ennél alacsonyabb mértékű lesz, az infláció ütemét az emberek átlagosan 46 százalékra becsülik. Ez a szám azonban nagymértékben differenciált, a kérdezettek anyagi helyzetétől függően a becsült értékek a 37-66 százalékos tartományban mozognak. Úgy tűnik, az emberek a saját helyzetüket belevetítik az ország várható gazdasági helyzetébe: minél nehezebben tud valaki kijönni a jövedelméből, annál nagyobbak érzi az árszínvonal idej emelkedését.

Az áremelkedések nem mindenkit érintenek egyformán. A szaporodó magán- és vegyesvállalatok sokszor az inflációt meghaladó mértékben emelik dol-

3. táblázat

Az infláció mértékének becslése azok körében, akik... (százalékban)

gond nélkül megélnék	51
jól megélnék	37
kijönnék a pénzükből	40
az utolsó fillérig be kell osztaniuk a pénzt	47
még beosztással sem tudnak kijönni	66

gozóik bérét, s bár a központ által preferált „szigorított” bérszabályozás a bérkiáramlás ellen hat, az állami vállalatok és intézmények is törekszenek az infláció kompenzálására vagy minél jobb megközelítésre. Egyes rétegek azonban — a munkanélkülivé válók, a most nyugdíjba vagy GYES-re menők — nemcsak az infláció hatását csökkentő bérnövekedésre nem számíthatnak, hanem nominálbérük tényleges csökkenésével is szembe kell nézniük. Felméréseink szerint az emberek túlnyomó többsége arra számít, hogy idén a keresetek emelkedése nem fogja fedezni az árak emelkedését (4. táblázat), s míg közel 40 százalékuk azt gondolja, hogy a keresetnövekedések egyáltalán nem fogják kompenzálni az inflációt, a többiek úgy véli, hogy ez kisebb-nagyobb mértékben megtörténik majd. (5. táblázat.)

4. táblázat

„Ön szerint az idén a keresetek emelkedése fedezi az árak emelkedését?” (százalékos megoszlás)

igen	3
nem	95
nem tudja	2

5. táblázat

A keresetek emelkedése ebben az évben mennyire fedezi az árak emelkedését? (azok körében, akik szerint nem fedezi) (százalékos megoszlás)

egyáltalán nem	39
kis részét fedezi	51
nagy részét fedezi	8

A keresetek infláció mögötti elmáradása a fogyasztásban is érezhető hatásait:

csaknem mindenki azt tapasztalja, hogy a múlt évhez képest kevesebbet tud vásárolni jövedelméből (6. táblázat). Azonban a gazdasági nehézségek által kiváltott pesszimizmus azokon a területeken is érezteti hatását, ahol ez nem is lenne indokolt. Az árukínálat nagyságára igazán nem panaszkodhatunk, hiszen az elmúlt két-három évben mind a mennyiség, mind a minőség terén javulást tapasztalhattunk. Ennek ellenére a kérdezettek kétharmada úgy véli, hogy a mindennapos vásárlási-beszerzési nehézségek nőttek ebben az évben (7. táblázat).

6. táblázat

**„Tavalyhoz képest mennyit tudnak vásárolni a jövedelmükből?”
(százalékos megoszlás)**

többet	2
ugyanannyit	7
kevesebbet	90
nem tudja	7

7. táblázat

**A mindennapos vásárlási-beszerzési nehézségek hogyan változtak ebben az évben?
(százalékos megoszlás)**

nőttek	66
változatlanok maradtak	16
csökkentek	14
nincsenek nehézségek	4
nem tudja	1

A reáljövedelmek és a fogyasztás nagyságának változása fontos mutatója az életszínvonal alakulásának, de e legátfogóbb képet erről talán mégis az mutatja, hogy mit mondanak az emberek: összességében milyen szinten tudnak megélni, hogyan tudnak kijönni a jövedelmükből. A kérdezettek több mint fele — bevallásuk szerint — egyáltalán nem, vagy csak nagy nehézségek árán tudja fenntartani a családját. Az elmúlt évtizedre visszatekintve azt látjuk, hogy nem változott annak a középrétegnek az aránya (40 százalékos körül), amely

családjának egy átlagos, elfogadható életszínvonalat tud biztosítani. Ez valószínűleg nem azt jelenti, hogy egy stabil, összetételében állandó középrétegről van szó, hanem minden bizonnyal jelentős mozgások mentek végbe a csoporton belül, és hasonló arányban (15-20 százalékos) csúsztak le az emberek a megélhetés felsőbb szintjeiről, mint amennyien ebből a középrétegből még kedvezőtlenebb körülmények közé kerültek. Erre mutat, hogy nagymértékben lecsökkent azok száma, akik az átlagnál kicsit jobban vagy gond nélkül meg tudnak élni, ugyanakkor megnőtt azoknak az aránya, akiknek a pénzüket az utolsó fillérig be kell osztaniuk, vagy még beosztással sem tudnak kijönni a kerestükből.

8. táblázat

**A kérdezett családja anyagi helyzetének alakulása
(százalékos megoszlás)**

	1982	1984	1987	1991
gond nélkül megélnék	3	3	1	1
jól megélnék	18	14	9	5
kijönnek a pénzükből az utolsó fillérig be kell osztaniuk a pénzt még beosztással sem tudnak kijönni	38	42	36	37
			48	47
	40	45	55	
			7	10
			57	

Persze az, hogy ki mennyi pénzből tud megélni, nagyon szubjektív dolog. Ezért érdemes megvizsgálni, hogy a magukat a különböző kategóriákba besorolók mit mondanak, átlagosan mennyi jövedelemmel rendelkeznek. Az alábbi táblázat értelmezésénél azonban figyelembe kell venni, hogy a mintavételi eljárásból adódóan a legalsó és legfelső társadalmi rétegek az előfordulásuknál kisebb arányban kerülnek megkérdezésre, s arról sem szabad elfeledkezniük, hogy a kérdezettek — a téma kényes

voltából adódóan — nem feltétlenül mondják meg a valóságot.

9. táblázat

Az egy főre eső jövedelem a családok anyagi helyzetének függvényében

	forint
gond nélkül megélnék	15.900
jól megélnék	11.000
kijönnek a pénzükből	8.300
az utolsó fillérig be kell osztaniuk a pénzt	6.900
még beosztással sem tudnak kijönni	5.600

Kiutkeresési technikák

A mindenki által érzékelt nehézségek ellensúlyozására különféle megoldási lehetőségek adódnak (10. táblázat).³ Az, hogy ezek közül az egyén mi(ke)t választ, sokszor nem kizárólag saját elhatározásán múlik, hanem társadalmi-anyagi helyzetén, szakképzettségén, kialakult kapcsolatrendszerén is. A kiutkeresés különböző módjai tulajdonképpen három fő csoportba rendezhetők. Az első csoportba azok a túlélési technikák kerülnek, amelyek a kiadások csökkentésére, a korábbi megtakarítások felélésére, a kisebb-nagyobb beruházásokról való lemondásra irányulnak. Ezekkel a lehetőségekkel szinte kivétel nélkül mindenki él, a különbség abban van, hogy míg egyesek csak kizárólag ezekkel próbálnak helyzetükön javítani, mások emellett más megoldásokat is igénybe vesznek. Ezek képezik a második és a harmadik csoportot, melyeknek közös vonása, hogy ekkor az emberek nem a „nadrágszjű összehúzásával” élnek, hanem valamilyen többletmunkát, többletráfordítást igénylő tevékenységet azonban elsősorban csak azok tudják kihasználni, akik különben is minden szempontból jobb körülmények között élnek, s ez tovább erősíti a köztük és a hátrányosabb helyzetben lévők közötti különbséget.

10. táblázat

Az áremelkedések kompenzálására irányuló tevékenységek gyakorisága (százalékos megoszlás)

napi kiadások csökkentése	79
háztáji munka	68
nagy vásárlások elhalasztása	65
megtakarításokról való lemondás	53
munkahelyváltogatás	38
pluzsmunkavállalás	36
a megtakarítások felélése	34
közvetlen termelőtől vásárlás	27
részvétel vállalkozásban	9
részvényvásárlások	9
arany- és/vagy ingatlanvásárlás	7
ingatlanok, nagyobb értékek eladása	6
külföldi munkavállalás	5
ingatlan bérbeadása	4
albérelti szoba kiadása	3
árucikkek felhalmozása	3

(A százalékok összege nem egyenlő százzal, mert több említés is lehetséges volt.)

A kettes és a hármas csoport abban tér el egymástól, hogy míg a kettes csoportban az egyén nagyobb befektetéssel várhatóan nagyobb jövedelemre tehet szert (például vállalkozásokban való részvétellel, részvényvásárlással, ingatlanvásárlással), addig a hármas csoportba tartozó lehetőségek gyakran több munkával s általában kevesebb haszonnal járnak (például pluzsmunkavállalás, háztáji munka, ingatlan bérbeadása, munkahelyváltogatás). Ez utóbbi két csoport között számszerűsíthető is a különbség: a nagyobb befektetést igénylő tevékenységek — a források hiánya miatt — viszonylag kevesek számára elérhetők (17 százalék, azonban a kevésbé tőkeigényes, inkább munkaráfordítást kívánó alternatívákkal a kérdezettek több mint háromnegyede él. Megfigyelhető azonban, hogy ez a nagyobb munkaráfordítás nem áll egyenes arányban a belőle származó jövedelemmel. A pluzsmunkák esetében például a társadalmi hierarchia alján lévők ugyanazért a pénzért havonta átlagosan sokkal többet dolgoznak, mint a jobb helyzetben lévők.

11. táblázat

A pluszmunkára fordított idő és az ebből származó jövedelem az iskolai végzettség függvényében

	a plusz- munkára fordított ha- vi átlagos óraszám	havi átlag- jövedelem (Ft)
be nem fejezett általános iskola	139	3228
8 általános	106	6442
szakmunkásképző	82	5920
érettségi	70	8227
főiskola-egyetem	56	7110

A vállalkozásokról

A vállalkozásokról eddig még kevés vizsgálat készült, pedig mind az ország vezetése, mind a társadalom egyetért abban, hogy a gazdasági nehézségekből az egyik legfontosabb kivezető út a magánvállalkozási forma elterjedése. (12. táblázat.) Ennek ellenére a mintákba került kérdezetteknek még mindig csak 10 százaléka vesz részt valamilyen vállalkozásban, s közülük csak 4 százalékonian vállalkoznak tulajdonosként. A maradék 6 százalék alkalmazottként vagy csendestársként működik közre. Vállalkozásba egyelőre leginkább a társadalmi hierarchia felső részén elhelyezkedő középkorú férfiak kezdenek, hiszen leginkább ők rendelkeznek az ehhez szükséges szellemi-anyagi tőkével és kapcsolatrendszerrel. Az egyéni adottságok és lehetőségek ugyan nagyon fontosak egy vállalkozás beindításakor, de a tőkéjüket és anyagi biztonságukat kockáztatók számára az sem közömbös, hogy milyenek a külső feltételek. Márpedig manapság csaknem az emberek fele úgy gondolja, hogy a jelenlegi feltételek kedvezőtlenek, s különösen így vélik ezt maguk a vállalkozók, akik nap mint nap akadályokba ütköznek munkájuk során. Mégsem a kedvezőtlen feltételek, hanem elsősorban a pénzhiány tartja vissza az embereket a

vállalkozástól, de sokan hivatkoznak életkorukra vagy rossz egészségi állapotukra is.

12. táblázat

„Őn egyetért azzal a kijelentéssel, hogy a vállalkozások fogják kivezetni az országot a gazdasági válságból? (százalékos megoszlás)”

igen	47
nem	19
részben	25
nem tudja	9

13. táblázat

„Miért (nem) kezdett Őn vállalkozásba?” (százalékos megoszlás)”

	nem kezdett vállalkozásba	vállalkozásba kezdett
pénzhiány	46	anyagi okok 6
életkor	24	kényszerből 2
rossz egészségi állapot	11	önállóság 1
ötlet hiány	9	
nincs rá ideje	6	
rossz gazdasági feltételek	6	
felkészületlenség	6	

(A százalékok összege nem egyenlő százzal, mert több említés is lehetséges volt.)

Úgy tűnik, hogy a vállalkozási kedv sok emberben megvan, elméletben szívesen eljátszanak ezzel a lehetőséggel, de gyakorlati megvalósítására csak kevesen gondolnak. A megkérdezettek közel fele — továbbra is elsősorban a magasan kvalifikált férfiak — örömmel venne részt tulajdonosként valamilyen vállalkozásban, ám közülük csak minden tizedik szándékozik a közeljövőben belevágni ilyen tevékenységbe (14.—15. táblázat). Érthetően leginkább anyagi okok motiválják az embereket akkor, amikor gondolatban az önállóság elérése, a siker utáni vágy is szerepet játszik ebben. Nagyon sokan tisztában vannak azzal, hogy a vállalkozás rengeteg kockázattal jár, s ezért többségük inkább egy már régebb óta sikeresen működő

cégbe társulna, bár 37 százalékuk most induló vállalkozásban is szívesen próbára tenné magát. (16. táblázat)

14. táblázat

**„Őn szívesen részt venne tulajdonosként valamilyen vállalkozásban?”
(százalékos megoszlás)**

igen	45
nem	53
nem tudja	2

15. táblázat

**„Őn a közeljövőben szándékozik részt venni tulajdonosként valamilyen vállalkozásban?”
(csak azok körében, akik szívesen részt vennének valamilyen vállalkozásban)
(százalékos megoszlás)**

igen	11
nem	88
nem tudja	1

16. táblázat

**„Őn inkább egy most induló, vagy már egy régebb óta sikeresen működő vállalkozás tulajdonosa lenne?”
(csak azok körében, akik szívesen részt vennének valamilyen vállalkozásban)
(százalékos megoszlás)**

most induló	37
régebb óta működő	58
nem tudja	5

Akik szívesen vállalkoznának, de a közeljövőben ezt mégsem teszik, különböző okokra hivatkoztak. Zömében külső tényezők akadályozzák meg az

embereket abban, hogy vállalkozásba kezdjenek: a kérdezettek úgy érzik, hogy sokkal inkább rendelkeznek ötletekkel és bátorsággal, mint egy új vállalkozás beindításához szükséges tárgyi feltételekkel. Ez biztatónak tűnik a jövőre nézve, hiszen ha a külső körülmények kedvező irányba változnak, várhatóan nem lesz hiány vállalkozókban.

17. táblázat

**„Igaz-e Önre, hogy szívesen vállalkozna, de ...?”
(Azok körében, akik szívesen vállalkoznának, de a közeljövőben nem szándékoznak)
(Az „Igaz” válaszok százalékos megoszlása)**

nincs pénze hozzá	94
nincsenek kapcsolatai	57
nincs hozzá kellő szakképzettsége	37
nincs bátorsága hozzá	36
nincs megfelelő ötlete	26

Jegyzetek

1. A dolgozat alapvetően a Magyar Közvéleménykutató Intézet által 1991 áprilisában készített, ezer fős országos reprezentatív mintán alapuló felmérésre épül.
2. Gazdaságkutató Intézet: A magyar gazdaság 1991-re várható fejlődése (I. sz. előrejelzés) Budapest, 1991. május.
3. Az itt közölt adatok a SZONDA-IP-SOS Vélemény- és Piackutató Intézet felmérésén alapulnak.

Templom Katalin

Déjà vu revű

„... a minden jószándékot és segítséget belülről megórló és felbontó személytelen hatalomnak vagyunk kiadva. Ez a hat-százhatvanhat. Ez az Antikrisztus. Sem-miféle természeti megjelenése nincs. Nem rovar, nem féreg, nem mikróba. Absztrakt és fiktív. Talán annak az embernek visel-kedéséből érthető, akit Proust dompteur-nek nevez. Ez az állatszeliidő. A cirkusz-igazgató. Egyik kezében cukor, a másik-ban ostor és tüzes vas. Egrecíroztat ben-nünket. ... Azt lehetne kérdezni, hogy a dompteur, vagyis a cirkuszigazgató az elő-adást kinek és milyen nézőközönségnek rendezi. Tűnődve nézünk egymásra. Ne-kem nem. Neki sem? Nem, igazán nem. Mindenki unja, mindenki szeretné a cuk-rot, és fél a tüzes vastól és az ostortól. A dompteur hülye. Azt hiszi, az előadás kell. Nem, az egész mutatvány senkinek se kell, és a legjobban szeretnénk már végre hazamenni, de nem lehet, kötélen kell táncolni és hurrázni. A cirkusz-igazgató nem veszi észre, hogy az elő-adást az absztrakt személynek rendezi, vagyis a kell nem személyes, hanem absztrakt kell. Nincs közönség. Köröskö-rül a semmi és az űr és a valótlán és a fikció és a kényszerképzet és az örület. Főképpen az örület. Az előadás senkinek se kell, mégis tart és végig kell játszani.” (Hamvas Béla: Henoah)

Rendszerek jöhetnek, rendszerek me-hetnek, a cirkusz megingathatatlanul áll, az előadás zavartalan. 1991. Vidéki pedagógiai főiskola: mindenki táncol a kötélen, retteg a tüzes vastól, szeretné a cukrot, de legjobban szeretne hazamen-ni. Ám ehelyett megvalósítják a valót-lant és a fikciót, realitássá teszik a kény-szerképzetet és az örületet.

A főiskola három évvel ezelőtt közös oktatási kísérletet indított az egyik fővá-rosi kutatóintézettel. Újra bebizonyoso-dott — hogy egy manapság nem különösebben népszerű szerzőre utal-junk —: a kísérletek története a kon-fliktusok története. Idén tavasszal azt a megbízást kaptam, hogy ezekről a kon-fliktusokról írjak egy esettanulmányt. Eleinte nem értettem semmit és senkit. Aztán egyre jobban azt kezdtem érezni, hogy én ezt már láttam valahol: ez pon-tosan az a cirkusz, amiről Hamvas Béla beszél. A kísérlet és a vele járó konflik-tusok csak láthatóvá tették a színpalak mögötti történéseket.

A cirkusz váza

A főiskola hatalmi struktúráját megle-hetősen pontosan mutatja be az 1990 őszén elfogadott Szervezeti és Működé-si Szabályzat. Szeretném felhívni a fig-yelmet a dátumra: a Szervezeti és Mű-ködési Szabályzat már az új, demokrati-kus Magyarországon született meg.

A főigazgatót nem az oktatók és a hallgatók választják, hanem a művelő-dési és közoktatási miniszter bízza meg és menti fel. Vagyis a főigazgatói státus betöltését nem az érintettek akarata, hanem a hierarchia csúcsán lévő egyet-len személy döntése határozza meg.

A főigazgató rendkívül nagy szemé-lyes hatalommal rendelkezik. Minden lényeges kérdésben ő dönt és minden lényeges személyt ő nevez ki. A magas hatalom megfelelő személye beültet va-lakit a kisebb hatalomba, aki ezt a ki-sebb — de az adott helyen minden lé-nyeges kérdést érintő — hatalmát im-már az ő úri kedve szerint osztja le az

általá megfelelőnek tartott személyeknek.

Nem léteznek olyan demokratikus testületek, melyek az így létrejött vezetők hatalmát ténylegesen ellenőrizhetnék. A főiskolai tanács tagjait kissé homályos módon választják, gyakorlatilag nem képviselnek senkit, előzetesen nem ismert anyagok alapján, nyílt szavazással döntenek. A tanács elnöke a főigazgató, aki előkészíti és végrehajtja a határozatokat; szavazategyenlőség esetén is az ő szavazata dönt. A főigazgatói tanács és a tanszékvezetői kollégium olyan személyekből áll, akiket pozíciójukba a főigazgató nevez ki. Ha ennek ellenére mégis kedvük támadna némi demokratikus kontroll gyakorlására, azt sem a hatáskörük, sem működésük módja nem teszi számukra lehetővé. A Hallgatói Szenátus tagjai gyakorlatilag önmagukat képviselik, de ez szinte mindegy is, mert hatáskörük teljesen névleges.

Vizont az SZMSZ-ben olyan pontok találhatóak, amelyek az egyes oktatók személyes kiszolgáltatottságát eredményezik: „A tanszékvezetők alapvető jogai és kötelességei: ...Végrehajtják a főiskolai tanács határozatait és a vezetőik utasításait.” Vagy: „Az oktató kötelessége, hogy a nevelő-oktató munkáját a legjobb tudása ... szerint végezze; szakmai, pedagógiai ismereteit, általános műveltségét folyamatosan fejlessze; működjön közre a hallgatók demokratikus, humanista szellemű nevelésében...”

Mit jelent a legjobb tudás, az általános műveltség folyamatos fejlesztése, a demokratikus, humanista szellemű nevelésben való közreműködés? Azonkívül, hogy e gumiparagrafusokkal bárki, bármikor sakkban tartható.

Az már szinte természetes, hogy a diákok gyakorlatilag teljesen kiszolgáltatottak. De egy ilyen rendszerben a tanárok is azok, mindegyikük egyénileg van kiszolgáltatva egy olyan hatalomnak, amely személyes függések láncolatából épül fel. Ez azonban azt is jelenti,

hogy mindegyikük része is ugyanennek a hatalomnak. Kész is a cirkusz váza; a személyes hatalmak és függések láncolata létrehozza az ellenőrizhetetlen és ezért személytelen hatalmat.

Ahhoz, hogy az emberek — ahelyett, hogy hazamennének — köteleken táncoljanak, el kell felejteniük, hogy van otthon, azt kell gondolniuk, hogy a cirkuszon kívül nincs más. A következőkben azokról a nyelvi és lélektani technikákról lesz szó, melyek a cirkuszt valódi világgé tételézik és tartják fenn.

Nyelvi attrakciók

Töröld el a nyomokat! Egy összefüggő beszédszakaszban addig bűvészkedünk a szavakkal, míg a tényeket teljesen eltüntetjük, vagy akár ellenkezőjükre is fordítjuk. A főiskola egyik vezetője például, amikor az interjú során a közte és a kísérlet budapesti vezetője közötti súlyos érdekkonfliktus közelébe kerülünk, ezt szoros munkakapcsolatként és személyes barátságként állította be. Ha valaki nem ismeri a történeteket, valószínű, hogy csak az tűnik fel neki, hogy hirtelen felgyorsul és zavarossá válik a beszéd. Rengeteg bizonytalanságot jelentő kifejezés jelenik meg, sok lesz az általános alany, nincs egyeztetve az alany és az állítmány, funkciótlannak tűnő szavak kerülnek a mondatokba, látszólag oda nem illő adatok tömege hangzik el, a beszélő szinte követhetetlen körmondatokban fogalmaz. Az események ismeretében és a leírt szöveg birtokában azonban szinte szóról szóra kielemezhető, hogy például esetünkben hogyan alakul át az éveken át tartó konfliktussorozat meleg barátsággá. (Minél sikeresebbnek érzi a beszélő a nyomeltakarítást, annál kisimultabbak, rövidebbek és érthetőbbek lesznek a mondatai, mígnem visszatér a saját normális beszédmodorára.)

Hivatkozz az aktuális jelszóra! A technika lényege: Ellenlábasainkkal való vitáink során konkrétumok helyett a ha-

talom éppen aktuális jelszavát kell a lehető legsűrűbben emlegetni. Csak a megfelelő jelszót kell tudni, és pillanatok alatt akár a legjobban megalapozott érvrendszer is lesöpörhető a porondról. A megfelelő helyen, időben és gyakorisággal elmondott jelszavak feleslegessé tesznek minden további érvelést, gondolkodást, helyzetfeltérást és elemzést.

A főiskolán az éppen aktuális jelszó a *szakmaiság* volt. Azzal a kijelentéssel, hogy ez nem felel meg a szakmaiság kritériumainak, bármilyen pedagógiai nézetet egyszer s mindenkorra megtárgyaltnak és elintéztnek vélték.

Csak egy szeletet a tortából. Az összetartozó tényekről csak külön-külön szabad beszélni, és az összefüggésekről szinte soha nem esik szó. A módszer gyakori és kizárólagos használatával meg lehet tanulni kizárólag fáknak látni az erdőt, így megkerülvén azt, hogy a tények sorozata egyszer csak kínos problémává álljon össze. A technikát addig a tökéletességig lehet fokozni, hogy két összetartozó tény közötti összefüggés akkor sem tudatosul, ha egymás mellett említjük őket.

Éreztük. Az interjúk során átlagosan hét percenként hangzott el „tudtam, tudtuk” helyett az „éreztem, éreztük.” Mindig lehetett (volna) tudni, hogy miről van szó — ha az adott kérdések nem álltak volna minden egyes alkalommal kapcsolatban a főiskola hatalmi szerkezetével. Így azonban a beszélők csak érezni tudtak. A lélektan ismeri azt a folyamatot, amikor az emberek gondolkodás, tudás helyett éreznek: valami félelmetes a számomra, ezért nem merek vele szembenézni. Ezáltal azonban ezt a dolgot kezelhetetlen, külső hatalommá teszem. Tehát még félelmetesebb lesz. Ettől kezdve még kevésbé merek szembenézni vele. Így bezárom magam a félelem—menekülés—félelem—menekülés végtelen körébe. A körön belül nem látható, hogy a dolgok irracionális nagysága és önmagam nyomasztó tehetetlensége saját tevékenységem eredmé-

nye. Többek között ezek az „érzések” adják a cirkuszigazgató hatalmát. Mert ahelyett, hogy tudnák: a dompteur csak azt vezényli nekik, amit csinálnak, és ha nem táncolnának a köteleken, akkor az igazgató cukrostól-korbácsostól lehetne a fenébe és becsukhatná a cirkuszt, azt érzik, hogy mennyire ki vannak szolgáltatva neki. Amikor valaki gondolkodás helyett érez, akkor szembenézés helyett menekül, önmagáért való felelősségvállalás helyett irracionálissá tett külső hatalmaknak hódol be. „Tudom” helyett azt mondani, hogy „érezem”, a világrért való felelősség nem vállalását is jelenti. Mert a tudás ellenőrizhető. De ki kérheti számon rajtam az érzéseimet?

Az idő torzítása. Többféle módja lehet: Egy eseménysorból kiragadunk egy történést, és úgy beszélünk róla, mintha csak abból az egy pontból állna. Ez általában az a pillanat, amikor a beszélő éppen nem volt jelen. A kísérletben részt vevő egyik tanártól a kísérlet — a budapesti irányítók szándéka szerint alapvető, de soha meg nem valósult — alapkategóriájára, a tanárok és diákok közötti partneri viszonyra kérdeztem. Azt válaszolta, hogy nem tudja, mit jelent, mert egy bizonyos értekezleten nem vett részt. Egyrészt az interjú további részéből kiderült, hogy tudja, mit mondtak el ezzel kapcsolatban, másrészt végig a kísérlet során ez volt az egyik legfontosabb konfliktus a kutatóintézet és a főiskola között. Ahelyett, hogy elmondaná a saját véleményét és az ellentétes nézetet, az időt csúsztatja. A fordított torzítás is lehetséges. Például arra a kérdésre, hogy a programkészítés azelőtt vagy azután kezdődött-e, hogy a főiskolai tanács elfogadta a kísérletet (ez egy meghatározott nap), azt válaszolta a kolléga, hogy párhuzamosan. Egy másik tanár a kísérlet egyik budapesti irányítójának két évvel ezelőtti olyan véleményére, amellyel ma sem ért egyet, de mostanában éppen az aktuális jelszavak közé tartozik, azt a

kifejezést használja, hogy „Én különben máig is jónak tartom”. A lehetséges jövőről úgy beszél a jelenben, mintha már a múltban megtörtént volna.

Mindezek a technikák nem egyszerűen az időben való tájékozódást zilálják szét, nemcsak az időt teszik teljesen szubjektívvé, hanem azt is megmutatják, hogy milyen súlyos tiltás alá esik a valóság objektív szemlélete. Sok esetben még a tényeket sem lehet kimondani, megfogalmazni.

Dicsérd is meg! Ha hatalmi pozícióban lévő személyről valami negatívát mondunk, rögtön tegyünk hozzá valami inadekvát pozitívát is. Így, a beszélgetőtárstól függően, bármelyik irányba fordulhatunk, és a kimondott pozitív mögé mindig vissza lehet vonulni. A főiskolán a hatalmi személyekről kizárólag így hallottam beszélni az oktatókat. Újra csak a cirkuszigazgató-gyártás egy kis részfolyamatát láthatjuk. Mert ez az „udvariasság” azt a metasabályt közvetíti, hogy a hatalommal szemben mindig lojálisnak kell lenni, a legkisebb egyértelmű kritika is tilos. Így azon túl, hogy parttalaná teszik a valóságot, a „dicsérd is meg” technikával még önmagukat és egymást is korlátozzák és ijesztgetik.

Önellentmondás. Az interjúk során átlagosan tíz percenként hangzott el egy önellentmondás. Felerészben az volt a funkciójuk, hogy eltüntessék a hatalom létét, működését vagy a konfliktusokat. A másik felük a beszélő személy saját felelősségét kívánta elmosni.

„Én ott sem voltam” — önsajnáztatás. Ha kikerülhetetlenül szóba kerül a hatalom és a felelősség, akkor úgy teszünk, mintha nekünk az egészhez semmi közünk nem lenne, mintha nem mi tettük volna, amit tettünk; „én ott sem voltam”. De ha ott voltam is, akkor sem volt semmi szerepem az egészben. Illetve ha volt is, akkor is mások hatalmának voltam kiszolgáltatva.

Az alábbi idézetben a főiskola egyik hosszú éveken át legnagyobb hatalmú

személye szólal meg, akit a külső szemlélők nagyon aktív és elkötelezett pártagnak láttak: „Én a harmadik hívásra mentem a pártba. Nem akartam párttag lenni, nem ismertem magam ilyen abszolút tudom én minek. Máig is azt mondom, hogy nem a politikuma miatt mentem. Már szegény kollégánót sajnáltam, hogy megint kiadták neki a feladatot, hogy szervezzen be. Jól van. De a közéletiségnek egy sajátos színtere volt.(...) A párttaggyűlések olyanok voltak, hogy mindig a főiskola ügyeiről beszélgettünk. Szellemi frissesség volt,(...) élénk, nagyon izgalmas szellemi vitaműhely.(...) Csak amikor itt volt valaki főnről, meg amikor láttam, hogy jön a telefon, hogy hogy lehetett ilyet mondani a tegnapi pártszervezeti ülésen, mondom, na hát ez azért mindennek a teteje, szóval ezeket úgy ki lehetett volna hagyni belőle.(...) Én nem tagadom, hogy az voltam, annak ellenére, hogy nem magam jelentkeztem. (...) Szóval olyan bigott pártosság nem volt itt. Egy fórum, ahol sokat beszélgettünk.(...) Mi, egyszerű kis mezei pedagógusok itt hallottunk dolgokról.”

Mivel ebben a struktúrában mindenki nemcsak birtokosa, hanem egyben kiszolgáltatottja is a hatalomnak — egy gyakorlatilag ellenőrizhetetlen hatalomnak —, ezért valóban soha senki nem érezheti magát biztonságban. Ez az egyik legfontosabb biztosítéka az előadás folyamatosságának. A személyes láncolatokból felépülő személytelen hatalom súlyától nyomasztva, idegennek élik meg saját gondolataikat, döntéseiket, cselekedeteiket, saját életüket, ilyen módon újrateremtve a cirkusz alapjául szolgáló felelőtlenséget és személytelenséget.

Nem tudom. A felelőtlenség mértékét illusztrálja, hogy az interjúk során átlagosan körülbelül három percenként hangzott el az, hogy „nem tudom.” A főiskola egyik vezetőjével az interjúorozat vége felé beszéltem, így kizárólag olyan kérdéseket tettem fel neki, ame-

lyekre a pozíciójáról fogva tudnia kellett (volna) a választ. A nagyjából egyórás interjú során a saját szakmai kompetenciája körébe tartozó kérdésekre hatszor, a feszültségekre, konfliktusokra irányuló kérdésekre tizennyolcszor, a különböző félelemekkel kapcsolatban tízszer, a döntést, felelősséget illetően tizenegyszer mondta azt, hogy „nem tudom”.

Személyes vélemény. A személyesnek a személytelenbe fordulását mutatja, hogy míg a személyes vélemény általában az egyén kiállását, csatlakozását, tiltakozását, irányulását fejezi ki, a személy jelenlétét hangsúlyozza, itt kizárólag elhatárolódást, az állásfoglalás megkerülését jelentette. Minden alkalommal azt sugallta, hogy az elhangzottak nem „objektív tények”, csupán „szubjektív vélekedések”.

Történetek többféle variációban. Miután a nyelvet nem arra használják, hogy elmondják, hanem arra, hogy elleplezzék a valóságot, a történetek végetül függetlenné válnak a történésektől. Arra a kérdésre például, hogyan kezdődött a kísérlet, hat, egymással több ponton szöges ellentétben álló választ kaptam. Ezekből — az előzőek ismeretében — bárki kívülálló szinte tökéletes pontossággal meg tudja adni a feleletet, el tudja mondani azt, amit azok az emberek, akik beindították, megszervezték és végigcsinálták a kísérletet, nem.

Lélektani mutatók

Bizonytalanság, félelem. Ezt nem szabad kimondani, arra még gondolni se lehet. A hatalom tabu, a felelősség tabu. De mindig minden valahogy összefügg velük. Így aztán itt is egy veszély, ott is egy veszély. Minden mondat akadálypályává alakul, nem győzik kerülgetni a tilos pontokat. Szavakon balanszíroznak, és láthatóan nagyon szeretnék a cukrot és nagyon félnék az ostoról. De miért ez az óriási erőfeszítés?

Miért nem nevezik egyszerűen a nevükön a dolgokat? Mert már nem tudják. Ők maguk sem látják a tényeket a sok tabu és akadály között. Már összekeverik a cirkuszt a valódi világgal.

A világuk abból áll, hogy az ember egy hierarchia része, az életük nem más, mint a hatalom és a kiszolgáltatottság váltakozása, mint lojalitás és pozícióharc. Nem lévén számukra más, attól félnek, ha innen kiesnek, a semmibe zuhannak. Ezt a rémálmot fogadják el világnak. Azt hiszik, hogy ez a cirkusz az élet. Így aztán kiszolgálják, sakkban tartják, megfélemlítik és megszegyentítik egymást.

Az élet azonban nagyon nyilvánvalóan nem ez. Szerke a világban vannak olyan (oktatási) rendszerek is, melyek a bizalomra és az együttműködésre épülnek. Semmilyen külső hatalom nem kényszeríti őket arra, hogy az övék más legyen. A cirkuszt senkire nem lehet ráerőltetni. A való világ arra szólít, hogy hagyják a kötéláncot és menjenek haza. A nyelvi és lélektani technikák ezt a kihívást hivatottak eltüntetni.

A főiskola vezetői azért, hogy hatalmukat megmentsék, bevezettek egy olyan képzési rendszert, ami végső soron ezt a hatalmat kérdőjelezi meg. Helyet biztosítottak a kísérletnek, mert szükségük volt rá. Mert attól féltek, hogy ha nem haladnak a divattal, akkor megszüntetik az intézményt. A kísérlet célja pedig beleillett az új jelszavak közé. De azért szemléletet mégsem lehet úgy váltani, mint gatyát: ha az egyik elkoszolódik, újat veszünk. Meg aztán még gatyá és gatyá között is van különbség. Nem mindegyik egyformán pászentes. Ez a kísérlet hol itt szorított, hol ott volt bő. Arra ugyan nem volt lehetősége a kutatóintézetnek, hogy a főiskola hatalmi szerkezetébe beavatkozzon, de maga a kísérlet állandóan figyelmeztetett a hatalom struktúrájából eredő problémákra. Ily módon a való világ részét képezte. Éppen ezért a kísérlet és a főiskola viszonya nagyon éle-

sen mutatja az itt használt valóságel-tüntetési mechanizmusokat, s azt, ahogy ez a rendszer a maga képére próbálja formálni a világot.

Tények helyett érzelmek — értetlenség. Mivel a dolgokkal alapvetően tilos szembenézni, ha valamilyen probléma felmerül, érzelmi síkra terelik a kérdést és értetlenkednek. Nem gondolják végig például, hogy a tanárnak hatalma van a diák fölött. Persze nem véletlenül, mert a mai főiskolákon olyan hatalommal rendelkeznek, amit semmiféle szakmai érveléssel nem lehet alá támasztani. Csakis az autoriter struktúra fennmaradását szolgálja azáltal, hogy kizárólag a tanár kezébe helyezi az egész oktatási folyamat fölötti kontrollt. Ha paternalista frázisokkal nem lehet elütni a kérdést, úgy beszélnek az ebből adódó problémákról, mint a hallgatók irracionális hullámzásairól.

A tanárok rengeteget panaszkodtak arról, hogy a kutatóintézet munkatársai nem mondták el világosan a kísérlet célját, nem értették, hogy mit kell csinálniuk. A kísérlet beindítását megelőző évben összesen tizennégy előkészítő megbeszélés volt, és több szakmai anyagot is kaptak. Ezzel együtt valóban nem értik máig sem, hogy mit kellett volna csinálniuk. Az értetlenség ugyanis védekezés. Nagyon egyszerű technika, sima projekció. Saját problémájukat a kutatóintézet hiányosságaként látják: nem értik a célokat, mert ehhez paradigmát kellene váltaniuk, tehát a kutatók értetlennek, a célok zavarosak.

Áltények. Áltények azok az állítások, amelyeket egy csoport tagjai igazként kezelnek, holott — számukra is könnyen belátható módon — semmi valósággalappal nem rendelkeznek. Fontos jellemzőjük a nagymérvű indulati telítettség és a szívsós ellenállás bármiféle racionális kontrollal szemben. Többnyire rendkívül valódinak tűnnek, mert olyan nyomatékkal, annyiszor és annyira egységesen emlegetik őket. Minden tanár elmondta például, hogy a kutatás főis-

kolán tanító pesti résztvevői kizárólag ötösöket adtak, és ezzel jelentősen megemelték a kísérleti csoport átlagát. Nos, ez egészen egyszerűen nincs így. Az áltények hitelességét azonban nem a megtörtént események valóságága, hanem a fel nem dolgozott feszültségek nagysága adja. Jelen esetben sem az a baj, hogy a pestiek milyen jegyeket adtak, hanem az, hogy a kísérleti csoportnál be szeretnék volna vezetni a tanszabadság néhány alapvető elemét, és ezzel a legkényesebb pontjaiban fenyegették meg a főiskola hatalmi strukturáját. Nem lehetett a kérdést egyszerűen lesöpörni, a kutatóintézetet elzavarni, a problémát pedig elfojtani. Áltényeket gyártani viszont mindig lehet. Annál is inkább, mert ez kettős előnnyel is jár a csoportdinamika szempontjából. Egyrészt a valódi problémákkal nem kell szembenézni, másrészt a feszültségek a kutatóintézet munkatársaira vetíthetők, ami, a feszültségmentesítés mellett, bizonyos mértékig még a tanári kar belső kohézióját is növeli.

Túláltalánosított minősítések. A főiskolán minden tanár elmondta, hogy a pestiek mennyire megbízhatatlanok, de vagy egyáltalán nem tudtak konkrét dolgokat mondani, vagy egy-két áltény-gyanús dolgot voltak képesek csak összeszedni. Talán nem véletlen, hogy nem csak itt, hanem máshol is rendetlennek szokás minősíteni a „rendzavarókat”. Ha valaki akarva vagy akaratlanul megsérti a hatalom szerkezetét, vagyis a rendet, általában igen hamar kiderül róla, hogy nem megfelelő a modorra, az öltözködése, pontatlan és megbízhatatlan, vagyis rendetlen. Mivel emberek vagyunk, ürügy mindig van. Az ürügyből úgy lesz ügy, hogy a rendzavaró azt a problémát, amit a csoportnak okozott, mint személyes tulajdonságát kapja vissza. Megzavarta a rendet, tehát rendetlen. Ha az ember kellőképpen lojális, lett légyen különben bármilyen rendetlen, soha nem vádolják meg ezzel. Ha viszont valakit rendetlennek bé-

lyegeztek, akkor igen valószínű, hogy ilyen vagy olyan módon, de rövid úton kezébe kapja a munkakönyvét. A megbélyegzett személyről soha nem azt mondják, hogy szembeszegült a hatalommal, hanem mindig azt, hogy rendetlen. Ez egyrészt mindenkit arra ösztönöz, hogy vélt vagy valós rendetlenséget a lehető legnagyobb konformitással próbálja ellensúlyozni. Másrészt, mivel a minősítések során az emberek nem a saját érzéseikről beszélnek (amiről valóban szó van), hanem másokról közölnek úgymond tényeket, ezzel mentesülnek a saját magukért való felelősségvállalás alól — és mint tudjuk, a felelőtlenség az alattvalók egyik legfontosabb tulajdonsága. Végezetül, az általánosított minősítések segítségével úgy lehet levezetni a hatalom torz szerkezetéből eredő feszültségeket, hogy azokról szó sem esik.

Viselkedj gyerekként! A kísérlet elindításáról szóló zűrzavaros történetekből az azért egyértelműen kiderül, hogy nem az oktatók akarták, hanem a vezetés. A demokrácia eljátszására szolgáló főiskolai tanács most is, mint máskor, áldását adta a már eldöntött kérdésre. Az oktatók is azt csinálták, amit máskor. Ezt a több ezer éve ismert játszmat talán arról a fiúról szóló bibliai példázat mondja el a legtömörebben, akit az apja kiküldött a szőlőbe. Az apjának azt mondta, hogy elmegy, de persze nem ment el. Ez a „viselkedj gyerekként” technika lényege is. A hatalom — vélt vagy valós — kényszere ellen az ember úgy tiltakozik, hogy éretlen kölyökként viselkedik. Vagyis a helyzetet olybá veszi, mintha őt ott semmilyen felelősség nem illetné. Komolyan azt érzik, hogy ők nem felelősek semmiért, kizárólag a külső körülményeknek, személyeknek vannak kiszolgáltatva. Így aztán minden gát nélkül áradhat a panasz. Ha felmerül is, hogy ők mit nem tettek meg, semmilyen összefüggést nem látnak saját viselkedésük és panaszaik között.

Ha az ember kellőképpen belendül

ebbe, akkor ez egy idő múlva teljesen függetlenedhet az eredeti kiindulóponttól és önálló világszemléletté válhat. Már nem kell hozzá semmilyen külső nyomás, hogy az illető automatikusan külső tényezőként érzékelje az önmagán múló dolgokat. Ez természetesen megerősíti a nem kontrollálható hatalmat és a függést. Ám ez belülről nem látszik. Ehhez ki kellene lépni a körből. De egy tehetetlen gyereket ebben a világban annyi veszély fenyeget, hogy a legjobb megmaradni az apai házban. Legfeljebb az ember néha nem megy ki a szőlőbe.

Másra légy dühös! Külső szemlélő számára bámulatosan stabilnak mutatkozik ez a hatalmi szerkezet. Világháborúk, rendszerváltozások, történelmi katalizmák jöhetnek, mehetnek; a személyes kiszolgáltatottságon és lojalításon alapuló hatalom marad. A színeit időnként átfestik, a jelszavakat átírják, néhány kellék kicserélődik, de a lényeg semmit nem változik. Aki ebbe beszáll és kellő mértékű lojalitást produkál, annak egy életre biztosítva van a helye a cirkuszban. De a kötélánc idegőrlő foglalatosság. Mivel mindenki egyszerre birtokosa és kiszolgáltatottja a hatalomnak, soha senki nem érezheti magát biztonságban.

A külső világ bizonytalansága ellen az egyetlen hathatós védekezés, ha az ember megerősíti az énjét és az identitását. De egy ilyen rendszerben az összes olyan módszer, amellyel ez megtehető lenne, vagy tiltott vagy ismeretlen. Másrészt az erős identitással rendelkező emberek rendszeridegenek, így hamarosan ki szokott derülni róluk, hogy rendetlenek. Így aztán a bennmaradóknak általában se kedvük, se eszközük sincs a konstruktív megoldásokhoz. Ezek híján marad a félelem, amely a valóságosnál jóval nagyobbban láttatja a veszélyeket, jelen esetben a fölöttük álló hatalom nagyságát és az ezzel szembeni tehetetlenségüket. Az optikai csalódástól megrémülve behódolnak, ezzel

létrehozván azt a hatalmat, amitől félnek.

Ennyi tehetetlenség- és kiszolgáltatottságérzés természetesen óriási mennyiségű dühöt, gyűlöletet és agressziót szül. Ezek valójában a cirkusz abszurditásának és örülségének szólnak, de mivel ezt fogadták el realitásnak, a gyűlöletük és a dühük arra irányul, ami más: a rendetlenekre, a pestiekre, mindenkire és mindenre, ami arra figyelmeztet, hogy a cirkusz és az otthon nem ugyanaz, és a világ arra való, hogy otthon legyünk benne.

•

Az előbbieken a kérdéskör több vetületét érintettük, de hosszan lehetne még folytatni. Nem volt szó arról, hogy a különböző nyelvi és lélektani technikák hogyan épülnek egymásra és hogyan erősítik egymás hatásait. Nem elemeztem az egyéni taktikákat, noha igen széles skálán mozognak, a visszahúzódtástól a hatalom koncentrálásáig. Csak érintőlegesen szóltam a mindent átható

személytelenségről. Szintén csak utaltam a megoldatlan identitásproblémákra. Nem esett szó mindezek összefüggéseiről. Mert mint minden patológikus rendszer, ez is a végtelenségig bonyolítja önmagát.

Pedig a képlet annyira egyszerű: az emberek az egyetlen lehetséges valóságnak fogadnak el egy torz hatalmi struktúrát, és ezzel az egyetlen lehetséges valósággá teszik önmaguk számára. A kör bezárult. Nemzedékeken keresztül lehet keringeni benne. És közben mindenki boldogtalan, testileg-lelkileg megrokkann, elégedetlen, kétségbeesett, fél és menekül.

Tetszés szerinti pszichológiai, szociológiai, történelmi és politológiai érvet tudok magyarázatként.

De nem értem.

Mégis felfoghatatlan, hogy: „Köröskörül a semmi és az úr és a valótlan és a fikció és a kényszerképzet és az örület. Főképpen az örület. Az előadás senkinek se kell, mégis tart és végig kell játszani.”

„Súlyosan sérült a francia televízió” — mondja a „La Cinq” magántévécsatorna főintendánsa, s ugyanezt a véleményt képviselte Jack Lang kultuszminiszter is a carcansi „nyári médiaegyetemen”. Míg azonban előbbi a közelmúlt kormányait és „ellentmondásos” tömegkommunikációs stratégiáikat teszi felelőssé ezért az állapotért, addig a miniszter a tévéprogramok elszaporodását okolja. (*Kirche und Rundfunk*)

A RAI nemzetközi díját egy spanyol újságíró, Angele Rodicis kapta az Öböl-háborúról szóló tévétudósításainak „minőségéért és következtességéért”. A 28 éves hölgy, aki eredetileg zongoraművésznak készült, korábban irodalmi lapoknak dolgozott s csupán négy évvel ezelőtt váltott az aktuális zsurnalisztikára, előbb az El Independenténél, majd két éve az RTVE televíziónál. (*Kirche und Rundfunk*)

Mégsem temetünk

A demokrácia térnyerésével felerősödött lakossági véleménynyilvánítás egyik „áldozata”, a paksi atomerőmű veszélyes hulladéka csak gyűlik, gyűlik, eltemetni azonban nem sikerül. A következő két írás ennek a problémának egy-egy vetületét vizsgálja. A szociológus „A veszélyeshulladék-kezelő létesítmények lakossági fogadtatása” című vizsgálat néhány, Ófalura vonatkozó részeredményét foglalja össze. Az ERŐTERV mérnöke pedig azoknak az utóvédharcoknak a tapasztalatait összegzi, melyeket vállalata és vele a villamosenergiái iparág 1988 óta folytat a paksi erőmű kis és közepes radioaktivitású hulladékainak elhelyezése érdekében.

Juhász Judit

Rendszerváltó környezetvédelem?

A Magyar Közvéleménykutató Intézetben 1988-90-ben folyt az a kutatás*, mely a veszélyeshulladék-tároló létesítmények lakossági fogadtatását volt hivatott feltárni. A kutatók feladata a megbízás megfogalmazása szerint kétirányú volt: egyrészt a radioaktív hulladék elhelyezésével kapcsolatban a hazai lakosság körében kialakult vélemények, felfogások széleskörű felmérését kellett elvégezniük, majd a felmérés eredményei, valamint a fejlett tőkés országok tapasztalatai alapján javaslatokat kellett megfogalmazniok a veszélyes hulladékok kezelésével kapcsolatos tárgyalási, közvetítési, kompenzációs és kommunikációs stratégiákra.

A kutatás módszere

Kutatásunk alapvetően a paksi atomerőmű radioaktív hulladékának elhelyezése kapcsán kialakult társadalmi konfliktusok elemzésére kívánt építeni, ezért a legfontosabb vizsgálati terep

a tervezett hulladéktemető környéke volt. A környezet megismerése mellett mélyinterjúkat készítettünk az érintett lakosokkal, a lakossági mozgalom vezetőivel, aktivistáival, valamint a döntésben részt vevőkkel: a politikai hatalom, az engedélyező bürokrácia és a létesítménytelepítők képviselőivel. Folyamatosan elemeztük a döntési folyamatról fellelhető dokumentumokat, s megfigyelőként részt vettünk az ügyben zajló fontosabb rendezvényeken.

Az eseményeket nagy terjedelemben kommentáló — s azok alakulását nagymértékben befolyásoló — *sajtó figyelése* segített a történések követésében, az akciók által indukált reakciók feltárásában, a különböző nézetek megismerésében, s nem kis mértékben lehetővé tette a politikai vonatkozások, a „nagypolitika” reakcióinak felmérését.

A lakossági vélemények statisztikailag értékelhető megismerése érdekében 1989 júliusában sztenderdizált *kérdőíves adatsfelvételt* készítettünk a telepítésben

*Az OKKFT 6-16. program keretében

érintett falvak lakóival, s kontrollként az atomerőmű körzetében, illetve egy távolabbi, „semleges” térségben.

A kutatás *esettanulmány*-szerűen mutatja be, hogyan jelentek meg a környezetvédelmi problémák hogyan jelentek meg a nyolcvanas évek végének magyar társadalmában, milyenek voltak (lehetek) a döntési folyamatok és a lakossági reakciók a konkrét esetekben, hogyan szerveződtek mozgalmak az egyes környezeti problémák kapcsán, s mindezek hogyan illeszkedtek az utóbbi évek politikai változási folyamataihoz.

Már a kutatási problematika megfogalmazásánál is tudtuk, hogy *kényes témához* nyúlunk. Arra azonban még két évvel ezelőtt sem számíthatott senki, hogy a hazánkban lezajló történelmi léptékű események milyen mértékben határozzák meg a szóban forgó környezeti konfliktus kezelésének módját, kimenetelét. *A rendkívüli helyzet döntően befolyásolta* kutatásunk *lehetőségeit és korlátait* is.

A helyzet egyedisége, a hihetetlen gyorsasággal változó körülmények, a makropolitikai hatások nyomasztó súlya alig-alig teszi értelmezhetővé az *eredeti kérdésfeltevést*, s jelzi az empirikus társadalomkutatási technikák korlátait is egy drasztikusan változó szituációban. A vizsgálatban való részvétel ugyanakkor nemcsak nagy élményt, de sok tapasztalatot is jelentett: fontos, *modell-értékű történéseknek* lehetünk krónikásai. Az ófalui történetben egyszerűre feszülnek a *múlt ellentmondásai, a jelen kérdései és a jövő lgérete*.

Politikai-társadalmi háttér

A kelet-európai államszocialista társadalmak ideológiájukban hosszú ideig a környezeti problémáknak még az elvi lehetőségét is tagadták. Azt feltételezték, hogy a szocializmusban a környezet és a gazdasági fejlődés a politikai rendszer lényegénél fogva harmóniában van. Egy hiperoptimista látásmód jégében

úgy gondolták, hogy az ember feltétlen ura kell, hogy legyen a természetnek. A szocializmusban — a jelszavak szerint — a nukleáris energiát a békés termelés szolgálatába állították, s nukleáris veszélyről csak az imperialisták fegyverkezésével kapcsolatban eshetett szó.

A politikai diktatúra, a helyi társadalmak elsöprése, s a civil társadalmak önszerveződésének a hiánya is magyarázza, hogy a hatvanas évek nyugati környezetvédő mozgalmainak mintájára Magyarországon nem, vagy legfeljebb rendkívül korlátozott, izolált egyéni körülmények között alakultak ki környezetvédelmi törekvések a hatvanas és hetvenes években. Ha mégis megjelentek, inkább egy-egy természeti ritkaság, örökség védelmére koncentráltak. A környezetvédelmi érveléseknek mindig a technikai oldalon kellett maradniok; politikai, ideológiai, sőt gazdasági szempont sem jöhetett szóba. Annál is inkább így volt ez, mivel a környezeti problémák jelentős része gazdasági-politikai döntések hozadékaként jött létre, nemlétük látszatának fenntartását erős érdekszövetség védte.

A politikai diktatúra viszonyai között az ilyen kérdésekről szóló információ sem jutott el a népeességhez: a környezeti problémák döntő részét figyelmen kívül hagyták, vagy — s később, a hetvenes években már ez volt jellemző — eltitkolták, zárolták az információkat a nyilvánosság és a közvetlenül érintett népeesség elől is. A nukleáris technikával kapcsolatos kérdésekről egészen a legutóbbi időkig nem kerülhettek nyilvánosságra a köz számára valós információk. Ugyanakkor a „civil társadalom” a helyi szinten nem szerveződött meg annyira, hogy saját maga kontrollálni tudja a történeteket. Az urbanizációs fáziskésésből következően a környezeti problémák egyébként később és másképp jelentkeztek a közép-kelet-európai térségben, s csak az utóbbi években váltak társadalmi konfliktusok forrásává.

A környezeti konfliktusok felszínre kerülését, a környezeti mozgalmak kialakulását gátolta az a tény, hogy — az elmondottakkal szoros összefüggésben — a természeti értékekre és a környezetre való figyelés csak az utóbbi időben kezdett a közgondolkodásba beépülni és mindennapi tudásunk részévé válni.

A hetvenes évek végétől a környezetvédelmi gondok súlya nyomasztóvá vált Magyarországon. Nyilvánvalóvá (esetenként szemmel láthatóvá) lett, hogy például a víz- és légszennyezettség mértéke, illetve alakulása igen kedvezőtlen a nyugat-európai (részben pozitív) tendenciákhoz képest. Kiderült, hogy a környezet nagyon lényeges veszélyforrás, s a lakosság egészségi állapotának főbb mutatói tagadhatatlanul tartósan kedvezőtlenül alakultak. Ebben az időszakban környezetvédelmi mozgalmak alakultak, döntő többségükben őszinte érzékenységgel a valós környezeti kérdések iránt. E fejlődésnek azonban a nyugati mozgalmakénál sokkal erőteljesebben alapvető globálpolitikai dimenziója és motívációja volt. A központi bürokratikus hatalom a fennálló politikai rendszer egésze ellen irányuló támadásként, a központi akarral, a „közérdekekkel” való szembeeségülésként élte meg a politizáló környezetvédelmi mozgalmakat. S ezek valóban általános ellenzéki attitűdökkel harcoltak olyan frontokon, ahol csatájukat megvívhatónak vélték. A környezet pedig inkább tűnt ilyennek, mint a makropolitika területe.

A lakossági környezetvédő mozgalmak szervezéséhez szükséges teljes politikai-társadalmi-jogi infrastruktúra még a nyolcvanas évek közepén is hiányzott Magyarországon. Nem léteztek, illetve nem voltak bevettek azok az érdekérvényesítési mechanizmusok, amelyek működtetése szükséges a környezetvédelmi mozgalmak számára. A spontán szerveződésnek nemhogy valami ellen, de még pozitív célok érdekében sem voltak meg a demokratikus jogi keretei (nem volt például társulási törvény).

Uralomra jutásától kezdve az egypárti diktatúra vasökölrel zúzta szét a helyi társadalom tradicionális, organikus struktúráit, megszüntette a meglévő lokális szervezeteket. A helyi hatalom a központi hatalom meghosszabbított karjaként funkcionált. A létrehozott új „helyi” szervezetek is felülről lefelé, egy piramis csúcsából bontódtak le. A diktatúra enyhülésének időszakában — különösen a hatvanas évek második felétől — a pártállam egyes területi intézményei (például a Hazafias Népfront) így is adtak bizonyos esélyt a helyi érdekek korlátozott artikulálására, ha a helyi társadalomban e szervezeti keretek egyáltalán léteztek. Fontos lehetett egy helyi sportegyesület, tekeklub, vagy éppen — mint ez a vizsgált esetben történt — népitánc csoport léte is.

Az 1956 óta a nyolcvanas évek közepéig eltelt harminc évben a központi hatalmi apparátus elleni civil tömegmozgalomra, harcra nem volt példa. A generációnak, amelynek Ófalu térségében a nukleáris hulladék kockázatával szembe kellett néznie, nemigen lehetett saját életútjában átélt politikai harci tapasztalata.

Ellenben nyugaton a hatvanas-hetvenes években óriási tapasztalatot gyűjtöttek össze különböző ökológiai, környezeti és zöld mozgalmak. Ezek minden civilizált demokratikus társadalomban elismert politikai erőt jelentenek, a helyi társadalmakban mindenütt évtizedes gyakorlattal rendelkeznek. A nyugati közvélemény is sokkal érzékenyebb a környezeti értékekre, a környezetvédelem iránt. A környezetvédelmi mozgalmak nyugaton általában nem a politikai rend egészét megkérdőjelező politikai pártok formájában lépnek fel, sőt nem is meghatározó tevékenységüknél ez az irányvonal. Magyarországon viszont a tárgyalat időszakban a környezetvédelemnek mindenképpen, akarva-akaratlanul, már megléténél fogva egy határozott, az egész politikai rendszer kritikáját reprezentáló szerepe volt.

Az elemzett konfliktus néhány évvel korábban egyszerűen nem lett volna lehetséges, mert a civil társadalomnak nem lett volna civil kurázsija, a hatalom, a hatóság pedig sokkal nagyobb energiával és drasztikusabban lépett volna fel. Ez a késő Kádár-korszak Magyarországra jellemző környezetvédelmi eset az egész politikai rezsim széthulló, ernyedő arculatát mutatja.

Az 1985-ös választások a korábbihoz képest némileg liberálisabb törvények alapján zajlottak. Ez iskolája volt az állampolgári kultúrának. A tényleges ellenzéki képviselőket végül is manipulációk révén bár, de az országgyűlési választásokból sikerült kizárni, helyi szinten azonban elég komoly politikai erőpróbákra került sor. Számos körzetben az országos politikában nem jelentős, de a helyi életben döntő szereppel bíró korábbi vezetők buktak ki a választásokon, a többes jelölés következtében. Az itt szerzett tapasztalatok bátorítást adtak, felvillantották a beleszólás, a változtatás lehetőségének esélyét.

A telephely

A paksi atomerőmű alacsony és közepes aktivitású hulladékának elhelyezésére kiválasztott telepítési hely a Baranya megyei Ófalu és Feked község határában, az ország délnyugati részén, az atomerőműtől nyolcvan kilométerre, de másik megyében, Pécstől harminc kilométerre fekszik. A környékbeli településekkel együtt döntően német nemzetiségűek lakják.

A konfliktus kirobbanásában, a szervezkedésben alapvető szerepet játszott Mecseknádasd, amelyhez közigazgatásilag Ófalu is tartozik. Az érintett község közül Mecseknádasdon van a *legtöbb közintézmény*, Itt van három falu iskolájais. Az *értelmiség*, s általában az iskolázottabbak aránya viszonylag magas. A községet hagyományosan *iparosok* lakják. Az *életszínvonal meghaladja* a hasonló településeknél szokásost. Az

1700 lakosú falunak jó perspektívái vannak. Földrajzi fekvése kedvező, a fővárost a megyeszékhellyel összekötő főút mentén fekszik. 20–30 kilométeres távolságon belül több nagyobb ipari város is elérhető.

A falu *lakossága* a nemzetiségi jelleg miatt is *stabil*. Az interperszonális kapcsolatok a családi, rokoni kötelékeknél fogva élénkebbek, a *helyi társadalom organikus viszonyai* a formális szervezetek megszűntével is élők maradtak. Igaz viszont, hogy itt a háború utáni *kiteleptetések*, s a nemzetiségre nehezedő nyomás miatt erős volt a hatalomtól való félelem. A nyolcvanas évekre azonban már az a generáció vált aktívvá, amelyik ezeket az eseményeket csak elbeszélésekből ismerte, a „liberális” Kádár-korszakban nőtt fel, iskoláikat sokan a falun kívül végezték, vagy városban dolgoztak, s a szülői intelmek ellenére is bátrabban beszéltek.

A fiatalok, köztük értelmiségiek, olyanok is, akik máshol tanultak vagy dolgoztak rendszeresen találkoztak a falu *nemzetiségi táncsoportjában*. Itt kezdtek szervezkedni, hogy saját jelöltjeiket juttassák be az 1985-ös helyi választásokon. A szervezkedés sikert hozott. Az *új tanácselnök* a táncsoport tagja, fiatal értelmiségi, aki feleségével együtt a falu szülőltje, családja elismert a környéken. Nagy aktivitással kezdett munkához, s olyan fejlesztéseket volt képes kialakítani, megszerezni, amire addig nem volt példa. Az emberek elismerték tudását, munkáját, becsületességét.

A mozgalom kezdete

Az új tanácselnök eleinte nem foglalkozott az atomtemető ügyével, azt eldöntöttnek vélte. 1987-ben azonban az építkezés nagyobb mértékben beindult, s terjedt a temető létesítésének híre. Ne feledjük, hogy ekkor már Csernobil után vagyunk, s a nukleáris veszély fokozottan él a köztudatban. E nemzeti-

ségi térségben a kulturális tradíciók s az intenzív nyugatnémet kapcsolatok is erősítették az érzékenységet.

Szűkebb értelmiségi csoport kezdett először mozgolódnni az ügyben: információkat akartak szerezni, részletes tájékoztatást kapni. A fő szervező a tanácselnök agilis felesége (népművelőszociológus), aki ráadásul az atomerőműnél dolgozott. Felkérésére 1987 októberében az erőmű képviselői tájékoztatót tartottak a faluban. Ez azonban nemhogy megnyugtatta volna, de még bizalmatlanabbá tette az embereket. A tájékoztatás későn jött, nem megfelelő hangvételi, s esetenként homályos vagy ellentmondásos volt. A túlzott magabiztosság, a lekezelő hangvétel irritálta az embereket. Az az érvelés, hogy az alkalmazott technika biztosított, nem győzött meg senkit. A lakosság általában sem hitte el — korábbi tapasztalatai alapján —, hogy amit mondanak neki, úgy is lesz, nem bízott a „szocialista” hazai ipar termékeiben.

Az a tény, hogy a döntést megint nélkülük, a fejük felett akarják meghozni. Ez pedig újabb kételyeket szült, hisz ha olyan veszélytelen, miért nem szóltak róla eddig. A döntés menete pedig — főként az értelmiségieknek — önmagában is ellenállásra készítetett.

A tájékoztatón nyilvánosan elhangzottak az ellenvélemények. Ez a lakosokat a önmagukban kialakított félelmeik kifejezésére bátorította, ami hozzájárult egy mozgalom kialakulásához. Az ügyben aktív helyi és városi értelmiségiek számára a tét nyilvánvalóan nem csak a környezet védelme volt, hanem annak bizonyítása, hogy van esélye a helyi érdekvényesítésnek. A tanácselnök bízott abban, hogy az atomtemető ügyével a lakosságot fel lehet rázni, s siker esetén egyéb kezdeményezései is több támogatást kapnak.

Közben kiderült, hogy a hulladék-elhelyezéssel kapcsolatos döntési mechanizmusok nem kidolgozottak, nem világos, hogy mely szerveknek kell végül is

dönteni, s az sem egyértelmű, hogy milyen szabályok szerint. Nem létezett ugyanis ekkor még erre vonatkozó megfelelő törvény.

Az atomtemető telepítői közül senki sem számolt komolyan azzal, hogy a mecseknádasdiak kezdeményezése különösebben zavarhatná a dolgok menétét, a létesítő folytatta a szakmai előkészítést, a létesítményi tervek elkészültek, az engedélyezés bürokratikus eljárása ment a maga gubancos útján, számos hatósági hozzájárulás már meg is érkezett. Az atomerőmű vezetésének eszébe sem jutott, hogy olyan ellenállásba ütközhet, amely akadályozhatja terveit. A korábbi, erőművel kapcsolatos döntések menete, azok minden eddigi tapasztalata azt diktálta, hogy a létesítés pusztán technikai, gazdasági kérdés. Ők ezzel a köz érdekeit képviselik, hisz a hulladékot valahol el kell helyezni. (Szinkronban azzal az ideológiai sémával, miszerint a partikuláris érdek alacsonyabb rendű a közérdeknél, az osztársadalmi érdeknél, ezért nem állhat érvényesülése útjába.)

Az első tájékoztatók megtartása után eltelt fél év, s kiderült, hogy a mozgolódást nem veszik komolyan, s az informális kapcsolatok mobilizálása nem elégséges. Ezért az ellenállást vezető néhány személy 1988 elején, a sajtó bevonásával, a nyilvánosság erejének mozgósítására szánta el magát.

A tömegkommunikációt

ekkor már kezdték érdekelni az ilyen témák. Az újságírók többsége, ha nem is mindig nyíltan, de lényegében a helyi lakosok mellé állt. A területi, megyei és az országos sajtóban is dolgoztak olyan újságírók, akik enyhén ellenzéki beállítottságból felvállaltak mindenféle helyi konfliktust, szimpatizáltak az ökológiai, környezetvédelmi törekvésekkel, illetve igyekeztek helyi szenzációként tárgyalni egy-egy ilyen eseményt.

Az első cikkek megjelenése az orszá-

gos és a megyei napilapokban az eddig hallgató lakosságot is felbátorította, nyíltabb fellépésre készítette. Míg korábban az érintett községek közül csak Mecseknádasdon volt nyílt ellenállás, most a többi község lakói is csatlakoztak.

Sorra jelentek meg a tudósítások a sajtóban, a rádióban és a televízióban. A tömegkommunikáció az atomtemető országos ügyé emelte, állandóan napirenden tarotta. Az események főszereplője az ötszáz fős kis nemzetiségi (tehát több szempontból is hátrányos helyzetű, „elnyomott”) falu, az ismeretlenből jött legkisebb királyfi, aki győzedelmeskedik a félelmetes ellenfélen, a láthatatlan gonoszon, ami első olvasatban a nukleáris hulladék veszélye, végsősoron azonban a központi elhatározás, a hatalom. Az ügyet felvállaló, mecseknádasdi tanácselnök országosan ismert személy lett. A tömegkommunikáció megnyerése alapvetően befolyásolta az ügy menetét.

A továbbiakban

az atomtemető elleni mozgalom számára megfelelő szervezeti, jogi formát kellett találni, hogy érdemi tárgyalási pozícióba kerüljenek. Még 1987 őszén egyesület alakítását kezdeményezték, ennek engedélyezése azonban az adminisztratív és politikai akadályok miatt elhúzódtott. Így az 1988 februárjában Ófalun tartott tájékoztatót követő falugyűlésen társadalmi bizottság létrehozását határozták el. Ennek tagjaivá az érintett falvak egy-egy képviselőjét választották. Miután ilyen intézmény eddig nem létezett, engedélyeztetési eljárásra sem volt szükség. A bizottság (amelynek elnöke a tanácselnök lett) a továbbiakban a falvak lakossága képviselőjében léphetett fel. Megléte lehetőséget adott arra, hogy független szakértői bizottság felkéréséről döntsenek.

A megyei tanács műszaki osztálya, amelynek hamarosan döntenie kellett a területfelhasználási engedély kiadásáról, támogatta a szakértők felkérését, mert ő

az engedély ellen volt, s így remélte érvelését alátámasztani, a felelősséget pedig megosztani. A létesítést felügyelő ipari minisztérium sem tudott mit kezdeni a tervvel. Így helyi megbízás alapján, a megyei tanács és az érintett minisztérium finanszírozásával ún. független szakértői bizottság alakult. Feladata az addig elkészült, a terület alkalmasságára vonatkozó szakértői anyagok felülvizsgálata volt. E testület állásfoglalásai nagy teret kaptak a sajtóban is.

A független szakértők állásfoglalásának megjelenése (1988. április 20-án) megváltoztatta az erőviszonyokat. A negatív szakvélemény ösztönzést, szakmai érveket adott a lakossági ellenállásnak: félelmeiket petícióba foglalva tették közzé, amelyet az érintett településekről mindenki, s a megyeszékhelyről is több ezren aláírtak.

Az apparátus nem tudott mit kezdeni a lakosság ellenállásával. A megyei vezetés nem volt egységes, a pártvezetésben és a tanácsi végrehajtó apparátusban is voltak hívei, támogatói a lakossági tiltakozásnak. Pártvonalon a helyi demokrácia kibontakozó példajaként lehetett felmutatni az országos vezetőség felé az esetet. A megyei szakapparátus képviselője pedig tiszta döntési helyzetet szeretett volna, melyben a szakmai előkészítés beismert hiányosságait pótolják, illetve korrigálják, és amiben úgymond érvényesül a helyi lakosság beleszólási joga is.

Mivel hasonló esetre eddig nem került sor, ekkor jutottak felszínre a szabályozás hiányosságai is. A döntést hozók zavarba kerültek, nem akartak, nem mertek egyik oldal mellett sem állást foglalni. A szakértők vitájában bíztak, de ez sem vezethetett eredményre.

Ilyen helyzetben senki sem akarta vállalni a döntés felelősségét. Újabb huzavona kezdődött. Végül a konfliktus elkerülése érdekében a Magyar Tudományos Akadémiát kérték fel véleményezésre. Ezzel az ügy kényszerpihenőre került. Az erdőmű és a lakosság is kedvező aka-

démiai állásfoglalásra számított. Az erőművesek abban is bíztak, hogy ezalatt a — szerintük mesterségesen felborzolt — kedélyek megnyugszanak. Az események azonban nem ezt igazolták.

1989 már a gyökeres politikai változások éve. Az atomtemető elleni mozgalom példaértékűvé vált, a tömegkommunikáció tovább boncolgatta az esetet. Közben az alakuló új politikai szervezetek is beszálltak a ringbe. Ráadásul a falvak nemzetiségi jellegének hangoztatása még kényesebb politikai kérdéseket vetett fel.

Az álláspontok megkeményedtek. A helyi lakosságnak az atommal s a létesítménnyel kapcsolatos félelmei megerősödtek, és az eddigi sikerek tudatában már nem is kívántak visszavonulni. Az erőmű viszont nem látott más kiutat, mint a létesítés erőltetését. Nem csak az elköltött millióit sajnálta, hanem — nem is alaptalanul — úgy vélte, hogy ha itt, ahol eddig azt bizonygatták, hogy ez a legmegfelelőbb helyszín, megakadályozhatja a lakosság a telepítést, másol ezt végképp nem lehet elfogadtatni. Csak ekkor, meglehetősen megkésve kezdtek el komolyan foglalkozni azzal, hogy a lakosságot megnyerjék. Eddigi homályos utalásaikat konkrét kompenzációs javaslattá fogalmazták. Az akciónak azonban nem csak az időzítése volt rossz, de az sem derült ki világosan, hogy mit is ajánlanak, s miért.

A lakosság egységesnek bizonyult. A falugyűlésen egyhangúlag jóváhagyott válaszukban, melyet a napilapokban nyílt levélként közöltek, mint „félreérthetetlen megvesztegetési szándék”-ot utasították vissza az ajánlatot. Az akciónak bumeránghatása lett, a sajtó újból felkapta az ügyet. Az ingatag felső vezetés (elsősorban a kormány), mely demokrata, reformer voltát akarta bizonyítani, nemigen vállalhatta fel, hogy adminisztratív eszközökkel kényszerítse rá a helyi lakosságot az atomtemető létesítésének elfogadására.

Az akadémia is érezte kényes helye-

tét. Állásfoglalását — mint történetében jónéhányszor — meglehetősen kétértelműen összegezte: a helyszín nem alkalmatlan. Műszakilag gyakorlatilag nem elleneztek a létesítést, de hozzátették, hogy „a szaktudományos vita másodlagos a lakosság alapvető frusztrációjához képest”. Ezután már csak egy lehetősége maradt az erőműnek: 1989 októberében a minisztertanácshoz nyújtottak be felülvizsgálati kérelmet.

A felgyorsult politikai változások között azonban a döntés újból késett. A figyelem is elterelődött az ügyről. A tömegkommunikáció a választások előkészületeire, a pártpolitikai csatározásokra figyelte. A helyszínen is folyt a választási kampány. A tanácselnök most már a kis települések érdekeinek általános képviselőjére alkalmas szervezet létrehozásán fáradozott, vezetésével létrejött a Faluszövetség.

A hulladéktemető létesítését elutasító végleges döntés a választási kampány csúcspontján érkezett, nem kis előnyt adva a választási harcban a tanácselnök számára. A kampány során aztán az ellenfelek — látva, hogy a dicsőség nem az övék — már a másik oldalról is próbálkoztak. Igyekeztek kisebbiteni a döntés jelentőségét, elterjeszteni, hogy ez még nem feltétlenül jelent végleges menekülést az atomtól. Ennek azonban sok jelentősége már nem volt, az emberek bizalma megnőtt; tudták, hogy ők úgysem engednének már meg semmi hasonlót. A tanácselnök választási jelszava: „Aki győzni tudott Ófaluban, az képviselni tudja érdekeinket is” — sikeres volt. Választóközretéből nagy fölényrel jutott a parlamentbe, ahol az önkormányzati bizottságot vezeti.

A közvéleménykutatás

A kockázatos létesítmények telepítéséről alkotott vélemények — mint azt hazai és külföldi vizsgálatok eredményei mutatták — nagy mértékben függenek az érintettségtől. Annak érdekében,

hogy a lakossági véleményeket a hulladéktemető létesítésében való érintettség függvényében elemezhesük, a mintát különböző térségekből választottuk: 300 főt a tervezett telepítési hely környékén levő hat faluból, 200 főt a paksi atomerőmű hatósugarában lévő három, s további 200 főt három Vas megyei „semleges” faluból kérdeztünk meg.

A településeket úgy választottuk, hogy népességszámuk — mely a lakossági vélemények alakulását többnyire lényegesen differenciáló tényező — az egyes területeken hasonló legyen. A falvakon belül a megkérdezetteket véletlenszerűen választottuk, úgy, hogy egy háztartásból ne kerüljön több személy a mintába.

A kérdőív segítségével nem csak a hulladéktemető létesítésével közvetlenül összefüggő kérdésekben igyekeztünk megismerni a lakossági véleményeket, hanem a környezettel kapcsolatos általánosabb beállítódás tekintetében is. Megpróbáltunk feltérképezni olyan, a környezet egészével, általánosabb energetikai kérdésekkel összefüggő ismereteket, véleménystruktúrákat, melyek jelentősen alakíthatják a hulladékelhelyezéssel kapcsolatos állásfoglalást, illetve amelyek segítségével válaszolhatunk arra a kérdésre is, hogy a környezeti problémák megítélése milyen tényezőktől függ általában, és mennyire befolyásolja azt a konkrét konfliktusban való érintettség. Kitértünk a környezetvédelemért felelős szervezetekkel, személyekkel kapcsolatos véleményekre, s a kérdezetteknek a tervezett létesítménnyel kapcsolatos ismereteinek vizsgálatára.

A kérdések másik csoportjával arra kerestünk választ, hogy megváltoztatná, befolyásolná-e bizonyos, az adott esetben a telepítés előkészítésében nem vagy nem megfelelően alkalmazott eszközök, módszerek használata a vélemények alakulását, a telepítés elfogadtatását (kompenzáció, tárgyalásos módszerek, a lakosság bevonása a döntésekbe, tájékoz-

tatás). A kérdőív összeállításánál igyekeztünk biztosítani a más, szélesebb megfigyelési körre kiterjedő vizsgálatokkal való összevetés lehetőségét is. A vizsgált kérdések közül ebben a cikkben részletesebben az atomerőművekkel és a tervezett hulladéktemetővel kapcsolatos véleményekre térünk ki.

Az atomerőművek megítélése

Egy 1989-es országos közvéleménykutatás[•] szerint azok, akik energiaellátási gondoktól tartottak, általában szükségesnek látták új erőművek építését is. (A kérdezettek 48 százaléka szerint a közeljövőben Magyarországon szükség lesz új erőművek építésére.) A legtöbben (31 százalék) vízierőmű építését tartották volna megfelelőnek, ami annál is inkább feltűnő, mert a kérdés idején zajlottak a legélesebb tiltakozások a bős-nagymarosi vízlépcsőrendszer ellen. Jóval kevesebben támogatták volna atomerőmű építését (12 százalék), de ez is magasabb arány, mint a szén- és olajerőműveket preferálóké (11 százalék). Az eredmények szerint a potenciálisan érintettek — a folyók mellett lakók — kevésbé támogatták vízierőművek építését, ami jelezheti a félelmetek, bizonytalanságot, de az információk különbözőségét is.

Az általunk vizsgált térségek közül a Vas megyei településeken — melyek nemcsak az atomerőmű és a hulladéktemető szempontjából „semlegesek”, de a vízeztől is távol esnek —, az országos eredményekkel megegyezően a vízierőműveket, míg Paks és Ófalu környékén a hőerőművek építését tartották a leginkább megfelelőnek. (A baranyai területen a hőerőművek „felértékelésében” szerepet játszhatott az is, hogy sokan kötődtek munkahelyük, ismerőseik révén a pécsi hőerőműhöz.)

Atomerőművek építését mindhárom területen a lehető legrosszabb megol-

dásnak vélték. Kirívóan negatív volt a tervezett hulladéklerakó környékén élők véleménye, akiknek csaknem 80 százaléka „nagyon rossz”-nak értékelte ezt a lehetőséget.

Az egyes energiaforrások megítélése alig különbözött a vizsgált demográfiai jellemzők szerint, s nem játszott kimutatható szerepet az sem, hogy a válaszoló mennyire volt érzékeny a környezeti problémák iránt.

Az atomerőművekről alkotott véleményeket, s az ezekkel kapcsolatos bizonytalanságot jól jelzi, hogy a kérdezettek kb. fele vélekedett úgy, ne építsenek újabb erőműveket. Mind Paks környékén, mind a „semleges” helyszínen a kérdezettek másik csaknem 50 százaléka feltételesen, a biztonságos működés garantálása esetén egyetértett volna új erőmű építésével. A „garantált biztonság” értelmezése viszont homályos, így ez a kategória meglehetősen bizonytalan válaszokat tükröz. Azok közül, akik a hulladéktemető-ügy miatt aktuálisan veszélyeztetetnek érezték magukat (s az erőmű környékén élőkkel ellentétben a működéstől közvetlen előnyöket sem vártak), csak minden harmadik értett egyet ezzel az állásponttal, egyegyedük szerint viszont a már működő atomerőművet is be kellene zárni. Ezt a véleményt az erőmű környékén élők nem osztották, alig 8 százalékuk értett egyet a bezárással, s nem sokkal többen vélekedtek így a semleges településeken sem (12 százalék).

Vélemények a helyszínről

Az „Ófalu-ügy” és a politika összefonódását jelzi, hogy a hulladéktemető elhelyezésére vonatkozó válaszok és a politikai helyzet megítélése között szoros kapcsolat állt fenn: a kormány politikájával egyet nem értők kétharmada, míg az azt többé-kevésbé támogatóknak csak fele ellenezte az ófalu telepítést.

A környezeti kérdésekhez való hozzáállás különbözőképpen hatott az atomte-

mető elhelyezésével kapcsolatos válaszokra a semleges területen és az atomtemető környékén: a „semlegesek” közül a környezeti problémák iránt érzékenyebbek az átlagosnál nagyobb arányban helytelenítették az ófalu telepítést. Az erőmű környékén lakóknál ilyen összefüggés nem tapasztalható. Ennek magyarázataként ismét az ismeretek és információk, valamint az érdekek különbözőségére hivatkozhatunk. Ebből adódik, hogy — amint arra korábban már utaltunk — az atomerőművek környékén élők kevésbé tartanak a nukleáris kockázatoktól, s így náluk más környezeti problémák kerülhetnek előtérbe. Figyelembe kell venni azt is, hogy az atomtemető létesítéséig a hulladékot az erőmű területén tárolják, ami közvetlenebb veszélyt jelent az itt élőkre, mint egy végleges lerakó létesítése, különösen ha az távolabb épül meg. A szűkebb környezet védelme szempontjából tehát az erőmű környékén a racionális magatartás az ófalu létesítmény támogatása lenne.

Nehéz megítélni, hogy milyen irányú a hulladéktemető működésének biztonságáról alkotott vélemény és a telepítéshez való hozzáállás közti kapcsolat. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az érintettek, elutasító válaszaik alátámasztása érdekében, a veszélyeket a lehető legnagyobbra értékelik, függetlenül attól, hogy a rendelkezésre álló ismereteik milyen értékelést indokolnának. Emellett az ismeretek értékelése is relatív, hiszen az érintett népesség számára az esetleges kockázat mindenképpen felértékelődik, még akkor is, ha a bekövetkezés valószínűsége csekély. A biztonság értékelésétől gyakorlatilag függetlenül alig akad olyan válaszoló, aki saját lakóhelye környékén (5 kilométerre) — akár feltételesen, kompenzáció vagy garanciák biztosítása esetén is — helyeselné atomtemető építését. A „semleges” területen az ellenzók aránya 94 százalék, ami megegyezik az érintettek közül az ófalu helyszínt ellenzőkével! Az atomerőmű környékén valamivel ki-

sebb az ellenállás, de itt is alig akad, aki helyeselné a telepítést. Az elfogadás esélyét csökkentti, hogy a lakosság magasra értékeli szinte minden, a hulladéktárolóval kapcsolatba hozható kockázat bekövetkezésének valószínűségét. Vizsgálatunk alapján nem lehet megmondani, hogy az ilyen nagy mértékű ellenállás mennyiben alakult ki az ófalu események hatásaként, s mennyiben alapul általánosabb félelmeken, beállítódáson.

A telepítés elutasítása a helyiek részéről, az adott politikai helyzetben, a hatalommal szembeni fellépésként jelent meg, s megítélése alapvetően ennek fényében történt. Az, hogy az ellenállás további környezeti gondok forrása lehet, s hogy végül is valahol mindenképpen el kell helyezni a hulladékot, alig került szóba. Csak a kérdezést közvetlenül megelőző 1989 májusi tüntetés után merültek fel egyáltalán ilyen kérdések a sajtóban.

Mi lenne kívánatos?

A lakossági ellenállás szerveződése szempontjából kihívást jelentett a hulladéktemetővel kapcsolatos döntés módja (amelyből az érdekeltek teljeséggel kizárattak), illetve az információk visszatartása, titkosítása. A mozgalom szervezői hangsúlyozták is e tényező fontosságát az ellenállás kialakulásában. A lakossági interjúk, a kérdőívek elemzése viszont arra utal, hogy a lakossági ellenállás kiszélesedésének idején a többség számára ez legfeljebb másodlagos kérdés volt.

Ez persze korántsem jelenti azt, mintha a döntések korábbi menetét, a központosított eljárásokat elfogadhatónak tartották volna. Az viszont szerepet játszhatott a vélemények ilyen alakulásában, hogy a kérdés idején már úgy látták, remélték az emberek, hogy a lakosság akarata ellenére nem születik döntés.

A kérdezettek — az érintettségtől

függetlenül — meglehetősen kevés szerepet szántak a központi szerveknek (minisztériumok, kormány) az atomtemető helyének kijelölésében: mindössze egytizedük vélte úgy, hogy véleményüket egyáltalán figyelembe kellene venni. A legtöbben a szakértők és a helyi lakosság véleményét tartanák megfontolandónak. A különbözőképpen érintett lakossági csoportok közt a legfeltűnőbb különbség az, hogy az erőmű környékén élők jelentős része szükségesnek tartotta volna az egész ország véleményének kikérését, míg ez nem jellemző a másik két térségben, különösen az érintetteknél nem. Ez utóbbiak nem kívánnak másokért áldozatot vállalni, Paks környékén viszont épp attól félnek, hogy így nem tudnak majd megszabadulni a veszélyes anyagtól.

Az érintettség szerinti különbségek még karakteresebbek a tekintetben, hogy kinek szánják a döntésben a végső szót. Alapvetően három megoldás között oszlottak meg a vélemények: a tervezett helyszín környékén a legtöbben a helyi lakosságnak adnák a döntés jogát, míg a többiek ezt a szakértők feladatává tennék. Jelentős volt itt azok aránya is, akik az egész ország lakosságát bevonnák — például egy népszavazás útján — a döntésbe. Az egyes minisztériumok, a kormány, az országgyűlés hatáskörébe csak kevesen utalták volna a kérdést. Elenyésző volt azoknak a száma is, akik a tanácsokra bíznák a döntést. Arra sajnos nem adhatunk választ, hogy ezek az arányok hogyan módosultak az új politikai rendszer viszonyai között.

A hulladéklerakóval kapcsolatos félelmek kifejtése során gyakran elhangzott az az érv, hogy még ha a műszaki tervek megfelelőek is, kétséges, hogyan garantálható, ellenőrizhető a működtetés biztonsága, a technológiai követelmények betartása. Kézenfekvőnek tűnhet a telepítés megvalósítása érdekében, hogy vonják be az ellenőrzésbe a lakosságot. Ennek mikéntje azonban nem tisztázott, megfelelő

megoldást — úgy tűnik — csaknem lehetetlen találni. A lakosság tisztában van azzal, hogy ismeretei nem teszik lehetővé, hogy megfelelően ellenőrizhesse a működést. Ugyanakkor a különböző hatóságokat ellenérdekű félnek tekintették, így rájuk sem sokan bízták volna az ellenőrzést. A legtöbben (a kérdezettek 36 százaléka) független szakértők bevonását tartotta volna a legjobbnak. A helyi közigazgatás számára azonban szűkös források állnak rendelkezésre. Kielégítő megoldás lehetne a központi szervektől vagy éppen a telepítő részéről e célra elkülönített alap, amely felett a helyi közösség rendelkezhetne. Ehhez viszont megfelelő szabályok, garanciák kidolgozására lenne szükség.

Közvéleménykutatásunk adatai plasztikusan mutatják be, hogy a környezeti kockázattal kapcsolatos lakossági beállítódás szorosan és sokszálúan függ össze a közvetlen személyes érintettség mértékével és — amit itt nem, vagy legfeljebb érintőlegesen volt módunk ismertetni — a települések társadalmi-gazdasági feltételrendszerével, a lakosság társadalmi rétegződésével, illetve az egyén környezeti és politikai beállítódottságával.

Bécsi Károly

Ófalu — egy műszaki terv társadalmi fogadtatásának tanulságai

Az engedélyezés

Ófalu nem az első kudarcunk a paksi hulladékok végleges elhelyezésének megoldását keresve. 1982/83-ban Paks száz kilométeres körzetének átvizsgálása során egy észak-baranyai falu, Ma-

Végül

Ez a kutatás rendkívüli történelmi helyzetben zajlott, amikor az események menete elsősorban a nagypolitikai körülmények változásait tükrözte, így nem fogható fel modellértékűnek. A vizsgálat eredeti célkitűzésén túllépett a történelem. Ez magyarázza, hogy a cikket következtetések helyett kérdésekkel zárjuk, melyeket már az új politikai rendszerű Magyarországnak kell megválaszolnia:

—Milyen állami, társadalmi szintű érdekegyeztetési mechanizmusok alakulnak ki a környezetvédelmi problémák kezelésére?

—Milyen lesz a gazdasági hatalom és a környezeti érdekek viszonya?

—Milyen perspektívák nyílnak az állampolgári környezetvédelmi mozgalmak számára a többpártrendszer körülményei között?

—Hogyan kezelik a helyi öngazgatók a környezeti kérdéseket?

—A politikai pluralizmusban hogyan alakul a tömegkommunikáció attitűdje a környezeti problémákkal, a környezetvédelmi mozgalmakkal kapcsolatban?

—És legvégül — az előzőkre tekintettel is — hová kerül az atomerőmű hulladéka?

gyaregregy külterülete szerepelt a legvalószínűbb telephelyként, ami — sajnálatos módon — idő előtt egy jogérvényes kormányhatározat mellékletébe is bekerült, ily módon parlamenti interpellációt provokálva. A megyei vezetés — számos indokot felhozva — ezt a

helykijelölést megghiúította. Az Ipari Minisztérium közreműködésével egyezés született, amely szerint több elhelyezési alternatíva gazdasági-műszaki felülvizsgálata alapján születik majd döntés a végleges telephelyről.

Az 1984-ben elvégzett vizsgálatok eredményeképpen négy telephelyen (Magyaregregy, Bátaszék, Feked [Ófalu] és Püspökszilágy) kilenc elhelyezési változatot dolgoztak ki.

A gazdasági számítások szerint a *felszíni* elhelyezés induló beruházási költségét, illetve az egy köbméter hulladék elhelyezésének árát egységnyinek véve (ötvenezer forint/köbméter 1984-es áron), a *földalatti*, bányászati módszerekkel kialakított tároló kétszer olyan drágának, a *kutas-aknás* tárolási technológia 3,2-3,5-ször olyan drágának minősül. A villamosenergiái iparág, majd az Ipari Minisztérium a vizsgálatok alapján *politikai* döntést hozott, amely szerint a további munkákat Feked-Ófalu térségében, a felszíni-betonmedencés létesítményre koncentrálni kell végezni. Így kerültünk Ófalura.

Az 1984-ben érvényes jogszabályok szerint a hulladéktároló megvalósításához az alábbi engedélyezési fázisokra volt szükség:

- területfelhasználási engedély,
- létesítési (építési) engedély és
- üzemeltetési engedély.

A jogi háttér az 1980. évi I. törvényből (atomtörvény), annak végrehajtási rendeleteiből, a szakminisztériumok kapcsolódó rendeleteiből, az építésügyi jogszabályokból, valamint az államigazgatási eljárásról szóló rendeletekből állt össze. Bár az atomtörvény szerint a radioaktív hulladékok végleges elhelyezésével kapcsolatos kérdéseket az egészségügyi miniszternek kellett volna szabályoznia, ez a szabályozás 1984-ben még messze volt a hatályos állapottól (csupán 1988 augusztusában jelent meg). Az elérhető tervezetek alapján látszott, hogy az Egészségügyi Minisztérium a létesítményt nem fogja a „saját-

jának” tekinteni (mint tette ezt a püspökszilágyi radioaktív hulladékfeldolgozó és tároló esetén), illetve a hulladékelhelyezéshez a lakossági dóziskorlát tört hányadát fogja csak engedélyezni. Az efajta szabályozás hiánya a területfelhasználási engedélyezés fázisában azért nem okozott nagy gondot, mert erről külön, részletes jogszabály rendelkezett — megszabva nemcsak a tartalmi igényeket, hanem a közreműködő szakhatóságok körét és feladatait is.

A Nemzetközi Atomenergia Ügynökség ajánlásai, a korábbi telephelykiválasztási munkák tapasztalatai és a területfelhasználási engedélyezésről szóló rendelet követelményei alapján olyan kutatási program készült és került valamennyi érintett hatóság képviselőjének bevonásával zsüri elé, amely a politikailag megkívánt gyors előrelépés érdekében két részre bontva fogalmazta meg a feladatokat. Ami egy éven belül fizikailag lehetséges volt, azt az engedélykérelem megalapozásához irányoztuk elő, ami viszont több éves mérési-észlelési tevékenységet és az eredmények értékelését igényelte, azt megpróbáltuk a második engedélyezési fázishoz kapcsolni.

A helyszíni és regionális vizsgálatok 1984-ben megerősítették a terület várt jellemzőit, bár nem az eredeti elképzeléseknek megfelelő mértékben. 1984 decemberében az Erőmű Beruházási Vállalat (ERBE) mint beruházó benyújtotta a területfelhasználási engedélykérelmet a Baranya Megyei Tanács Építési és Vízügyi Osztályához. Az érintett szakhatóságok véleményének egyeztetésére helyszíni szemlén került sor. Ennek, valamint az írásos véleményeknek az alapján szövegezték meg a területfelhasználási engedélyt, amely a létesítési engedélykérelem feltételeként előírta, hogy:

- a szállítási útvonal kerülje el Baranya megyét;
- a munkákat megelőzően el kell végezni a régészeti-archeológiai feltárást (leletmentés);

— a létesítmény csak a paksi atomerőmű normál üzemi, szilárd és — világszínvonalú technológiával — megszilárdított hulladékait fogadhatja;

— a hiányzó vagy bizonytalanak ítélt hidrogeológiai jellemzők pontosítandók.

Érdekes apróság, hogy bár a források közelsége már az engedélykérelmet megalapozó anyagban szerepelt, ezt sem a tanács, sem a vízügyi szakhatóság nem észrevételezte, a helyszíni szemle pedig a létesítési engedélyezés fázisába utalta a védőtávolság/védőidom meghatározását.

A hiányzó adatok pótlása és az igényelt pontosítások szükségessé tették a kutatási terv kiegészítését és az észlelőrendszerek kiépítését, ami három évre lekötötte erőnket. Időközben a beruházói feladatokat az atomerőmű vette át az ERBÉ-től. A telephelykiválasztás és a területfelhasználási engedélyezés fázisában a megyei tanács és a helyi (Feked-Véménd) tanács vezetése minden részletanyagot megkapott. A műszaki és tudományos tartalom miatt Véménd akkori tanácselnöke kérte, hogy ezekkel a részletes jelentésekkel, mivel az értékelésükre nem hivatott, ne „terheljük” a szakapparátust.

A felülvizsgálat eredményei

1986-ben a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség tanácsadó programot indított „fejlődőnek” minősített tagországi részére, a hulladékkezelés felülvizsgálatával segítve a nemzeti programok megvalósítását és tervezését (WAMAP). A szakértői látogatások (1986, 1987) következtetései és javaslatai nagy mértékben segítettek a szakemberek munkáját.

Az ügynökségi szakértők 1986-os látogatásának során kialakult vélemény szerint a létesítési engedélyhez kapcsolódó munkavégzés szisztematikus, megfelelő háttérrel és tapasztalatokkal rendelkező vállalatok és intézmények hozzáértő tudósai és mérnökei dolgoznak a

témán. A munkákban részt vevő szervezetek nagy száma miatt fontos ajánlásnak kell tekinteni a koordináció jelentőségét és a minőségbiztosítási program létrehozását. A hazai biztonsági célkitűzésekről nem tudunk teljes képet nyújtani, alapvetően azok hiánya miatt. Ez pedig előfeltétele lett volna az ügynökség által igényelt teljes körű biztonsági elemzésnek. A szervezeti-szervezési és műszaki észrevételek ellenére az első látogatás konklúziója szerint a telephely megfelelő esélyekkel rendelkezik a paksi kis és közepes aktivitású hulladékok végleges elhelyezésére.

1987 májusában hidrogeológiai és szeizmotektonikai szakemberekkel megerősítve érkezett meg a második szakértői csoport. Érdemi előrehaladásról az első látogatást követő ajánlások tekintetében nem tudunk beszámolni. Ennek valószínű oka, hogy az ERŐTERV nem volt felkészülve olyan jellegű „tanácsadásra”, amely a későbbiekben a javaslatok megvalósítását is számon kéri, ugyanakkor a szakintézmények nem sürgették az atomenergia ügynökség javaslatainak megvalósítását. Maximális jószándékot feltételezve minden résztvevőnél, úgy lehet fogalmazni, hogy — a nyugati átlaghoz képest — túl hosszú volt a javaslatok megfogalmazását, elbírálását, szerződéses formába öntését és megvalósítását magába foglaló reakcióidőnk.

A létesítési engedélyezési eljárás

1988-ban már az országon belüli politikai változások hatása is érzékelhető volt. A következő választások kimenetele szempontjából — főleg helyi szinten — nem elhanyagolható szempontként szerepelt, hogy ki milyen álláspontot foglal el az Ófaluval kapcsolatos vitákban. Sejtetve, hogy a területfelhasználási engedély kiadása politikai nyomásra történt, a szakigazgatási szerv, most erősen kritikai álláspontra helyezkedve a létesítéssel kapcsolatos állás-

foglalásaiban, az ellenzők táborához közeledett. Ennek jelentősége úgy érthető csak, ha figyelembe vesszük, hogy egyetlen elutasító szakhatósági döntés az engedélyező hatóságot is negatív döntésre kényszeríti — ha nem is az írott, de a gyakorolt jog szintjén. A Baranya Megyei Tanács Építési és Vízügyi Osztálya — a független szakértői bizottság állásfoglalására hivatkozva — nemcsak elutasító szakhatósági állásfoglalást adott ki, hanem az időközben lejárt területfelhasználási engedély hatályának meghosszabbításához sem járult hozzá. Ezzel sajtóságtörvényes jogi helyzet jött létre, mivel a létesítési engedéllyel kapcsolatos későbbi fellebbezések a második engedélyezési fázis folytatását követelték, miközben az első engedélyezési fázis eredménye már nem is létezett.

Az elutasító döntés indokául a kutatási anyagainkban meglévő — bizonyos hipotézisekből eredő — ellentmondások, valamint a szeizmikus rézsűállékonyság és általános környezetvédelmi szempontok szerepeltek, amire az 1986-ban megjelent Országos Építési Szabályzat érvényesítése jogosította a tanácsot. A többi tizenhét szakhatóság a kérelmet pozitívan bírálta el.

Helyi tiltakozás

A tevezett radioaktív hulladéklerakó telephely öt település szomszédja lett volna. A kutatásokra kijelölt szűk terület Feked-Véménd és Ófalu közigazgatási határára terült el. A területfelhasználási engedélyezés időszakában minden község tanácsi vezetője tájékoztatást kapott a tervekről, de az időközben (1985-1988) lebonyolított választások nyomán bekövetkezett vezetőváltásoknál a hulladéktemetővel kapcsolatos információk valószínűleg elsikkadtak. Így jöhetett létre az a helyzet, hogy — a Paksról „kiszivárgott” információk alapján — Mecseknádasd—Ófalu tanácsi vezetői, illetve a falu lakossága úgy érezhették: a tudtuk nélkül hozott döntés esetleges

káros következményeit nekik kell viselni. Ezt az érzést erősíthette, hogy a nagy számban német nemzetiségiek által lakott falvakban a nyugatnémet anti-nukleáris mozgalmak sikerei és szemléletmódja példa-jelleggel bírtak.

A helyi közhangulatról, az ellenérzések nagyságáról semminemű információval nem rendelkezünk. A problémát csak az első újságcikket követően észleltük, s reagálásunk is műszaki jellegű volt.

A falugyűléseken olyan vélt vagy valós félelmek kaptak hangot, hogy:

—amíg nincs a telephelyen a paksi hulladék, addig nincs sugárveszély, ha viszont az üzemelő létesítmény — bármily csekély mértékben — növeli a kockázatot, az minőségileg új helyzetet jelent;

—a valutáért vadászni idejáró nyugatiak, megtudva a létesítmény rendelkezését, el fognak maradozni, s ezzel csökken a községek bevétele és fejlődési lehetőségei;

—a hulladékártó teleptítése miatt esni fognak a telek- és földárak; így vagyoni kárt okozunk a helyi lakosságnak.

Az elutasító álláspontra helyi lakosság ófalui helyi közvélemény a többi baranyai község aktív vagy hallgatólagos támogatására is számíthatott.

A helyi tiltakozás kapcsán külön kell szólni a sajtó hozzáállásáról és szerepéről. A tömegtájékoztatás a szenzációt kereste, s ehhez kiváló lehetőséget kapott a „kis falu az ipari óriás ellen!” típusú hangzatos megfogalmazásokkal. A Magyarországon ebben az időszakban születő, illetve újjászülető bulvársajtó a bizonytalanságokat erősítette fel, a józan hangra nem is reagált, az olvasók megtartásáért versenyre kényszerült országos napilapok pedig igyekeztek jelezni, hogy ők is „a nép oldalán” állnak. Alapelvükké vált, hogy amit mi mondunk, az elfogult vélemény, ezért nem lehet mértékadó. Objektív, a közvélemény számára is érthető, frott tájékoztatónk sajnos nem voltak, a szóbeli nyi-

latkozatokat viszont a sajtó az ismert kiemeléssel-elhagyással technikával idézte.

A mecseknádasd-ófalui tanács végül azzal a kéréssel fordult az atomerőműhöz, hogy a létesítmény műszaki tervét és a kutatási anyagok teljes dokumentációját adjuk át nekik, s erre rendkívül rövid határidőt szabtak. A kutatási anyagok átadását követően kompromisszumos megállapodás született, hogy a mecseknádasdi és a Baranya megyei tanács által felkért — de az Ipari Minisztériumon keresztül a paksi atomerőmű által finanszírozott — független szakértőkből álló bizottság értékeli az elvégzett munkát, és a helyi közösség mértékadóknak fogadja el következtetéseiket és véleményüket.

A független szakértői állásfoglalás

A tanácsok által felkért független szakértők rendkívül rövid időt kaptak álláspontjuk kialakítására. Kb. két—két és fél hét alatt kellett megismerkedniük a problémával, a nagy mennyiségű kutatási anyaggal és környezettel.

A kutatási anyagok hiányosságait felismerve, felajánlottuk a bizottságnak, hogy az anyagokban való tájékozódásban, az egyes tudományos és műszaki problémák háttérének tisztázásában olyan segítséget nyújtunk, ami nem jár elkötelezettséggel, értékítéleteikben nem kívánjuk befolyásolni őket. Ezt a felajánlást általános értelemben elutasítás fogadta.

A szakértői bizottság létrejötték említett kompromisszum része volt, hogy véleményének kialakítását követően szakmai egyeztetést tartunk, az esetleges félreértések és az álláspontok tisztázása érdekében. Ennek ellenére, véleményének kialakítását követően, a bizottság a tanácsok által megszabott határidő lejárta előtt sajtótájékoztatót ismertette következtetéseit, ami a továbbiakban már lehetetlenné tette a műszaki-tudományos vitát.

A testület huszonnégy kritikái észrevétel alapján jutott arra a következtetésre, hogy a vizsgált terület alkalmatlan a radioaktív hulladékok elhelyezésére.

Két héttel a bizottság állásfoglalásának közzététele után került sor a szakértői egyeztetésre. Ennek eredményeképpen az bizottság fenntartotta eredeti végkövetkeztetését. A szakértői egyeztetést követő napon a paksi atomerőmű megkapta a Baranya Megyei Tanács Építési és Vízügyi Osztályának részletes indoklással ellátott elutasító határozatát.

A vitát követően több, a környezetvédelem területén működő szakmai testület kívánt a problémával foglalkozni, de érdemi szakmai javaslatokat nem tudtak kidolgozni, általános észrevételeikkel csak a kérdésbe egyre inkább politikát belevívó, „összefonódásokat” sejtetni akaró sajtónak szállítottak hálás anyagot.

Az egyetlen negatív szakhatósági állásfoglalás alapján az Állami Közegészségügyi és Járványügyi Főfelügyelőség megfellebbezhető elutasító határozatot hozott.

A fellebbezések elbírálásához és a független szakértőkel folyó viták rendezéséhez a Szociális és Egészségügyi Minisztérium, az Építési és Városfejlesztési Minisztérium, valamint az Ipari Minisztérium a Magyar Tudományos Akadémia elnökségének állásfoglalását kérte. Az elnökség az állásfoglalás előkészítéséhez bizottságot hívott össze az érintett akadémiai osztályok szakértőiből. A bizottság a rendelkezésére bocsátott kutatási anyagok, helyszíni bejárások és mindkét oldal szakértőinek meghallgatása után alakította ki a véleményét. Eszerint a hulladéktemető létesítése sugárvédelmi szempontból nem kifogásolható, döntés azonban csak az érintett lakossággal egyetértésben lehetséges.

Az akadémia elnökségének határozatával a műszaki vita gyakorlatilag lezárult, az engedélyezési folyamatban ezt

követően már a politikai elem dominált, s a fellebbezéseket a hatóságok elutasították.

Nemzetközi tapasztalatok

A radioaktív hulladéktárolók telephely kiválasztása és megvalósítása a világon mindenütt a nehéz kérdések közé tartozik. Bár szakmai körökben teljes az egyetértés, hogy a kis és közepes aktivitású hulladék elhelyezés műszaki és tudományos szempontból a tökéletesen megoldható problémák közé tartozik, ezt a szélesebb műszaki és értelmiségi közvélemény sem fogadja el, még kevésbé a lakosság. Mivel a lakossági aggodalmak politikai döntéseket igényeltek, a fejlett országok egy része külön törvényt alkotott a hulladékkezelés területén (1977 Svédország, 1982 USA), vagy olyan parlamenti vizsgálat-sorozatba, illetve kormányzati egyeztetésbe kezdett, aminek eredménye egy-egy jól körülhatárolt politika lett (1984-1988 Svájc, NSZK, Kanada, Nagy-Britannia).

A politika elemeként két tényezőről kell szólnunk: a visszanyerhető módon történő hulladéktárolás követelményéről és a hulladéktárolók bezárásához kapcsolódó, illetve az azt követő tevékenységek finanszírozásáról. Mindkettő abból az alapelvből ered, hogy minimalizálni kell a jövő generációk szükségét ráfordításait az általunk létesített hulladéktemetők kapcsán. A legkézenfekvőbb megoldás a hulladéktárolók elhelyezésére (tudományosan bizonyítható alkalmasság esetén) a létező nukleáris létesítmények telephelye, mivel az ott élők már megismertek a kockázatokkal és elfogadták azokat. Ez a megoldás azonban csak egy a politikailag elfogadhatók közül. A másik, amikor a lokális gazdaság válságos helyzetét és a magas munkanélküliséget tekintjük alapnak. A gazdasági előnyök és a kompenzáció ilyen esetekben vonzó lehet a helyi közösségek számára.

Bármely országot tekintjük is példának, a közvélemény széleskörű kételkedésével kísért, vagy a helyi ellenzék életre hívó technológia megvalósítása mind nehezebb és nehezebb. A kormányok egy része ezért elhalasztotta a hulladék-elhelyezési tervek megvalósítását. Ez már csak azért sem szerencsés, mert erősíti a közvéleményben azt az érzést, hogy nincs megoldás a radioaktív hulladékok biztonságos tárolására, s ez a későbbiekben még tovább nehezíti az ilyen létesítmények lakossági elfogadását. A hulladéktárolóhoz kapcsolódó kommunikációs stratégiának így be kell épülnie az elhelyezési technológia kialakításába.

A legtöbb országban ezekre a célokra kommunikációs programokat működtetnek. Különböző technikák léteznek annak biztosítására, hogy az információk elérjék azokat az embereket, akiknek szükségük van rájuk. Bár ez nem szavatolja automatikusan a lakossági elfogadást is. A kanadai és az egyesült államokbeli tapasztalatok szerint a hulladékkezelési elképzelésekkel szembeni ellenállás nőhet a közvélemény tájékozottsági szintjének növekedésével is. Ha a közvélemény nem ért egyet azokkal a döntésekkel, hogy hol és hogyan kívánjuk a hulladékot elhelyezni, vagy a folyamattal, ahogy ezek a döntések megszülettek, a félelmek nem győzhetők le többlet információval (érvénytelennek vagy manipuláltak tekintik az információkat, összefüggéseikből kiragadva ellenérvként tudják felhasználni őket). Ha viszont a döntéshozatalt megbízhatónak ítélik, s aggodalmaikra választ adó tájékoztatást kapnak, azt érvényesnek tekintik.

A tájékoztatásnak szintjében, nyelvezetében és formájában célzottan kell lennie, és a társadalom minden szintjének információigényét ki kell elégítenie.

Több ország jogrendje előírja, hogy — az engedélyezési eljárás részeként — meg kell hallgatni a lakosságot (USA, Nagy Britannia, Kanada); ez ugyan nem

teszi könnyebbé a lakossági elfogadtatást, de rendezettebb formát ad a vonatkozó programok lebonyolításának.

A telephelykiválasztási programokhoz kapcsolódó kommunikációs kísérletekből nyilvánvalónak tűnik az a következtetés, hogy rendkívül nehéz bizonyítani, melyik telephely a „legjobb”. E megközelítés alternatívájaként csak azon környezeti és sugárvédelmi kritériumok meghatározása jöhet szóba, amelyeknek a telephely meg kell, hogy feleljen, s emellett figyelembe vehetők a közvélemény megmondolásai is.

A konfliktusfeloldási technikák alkalmazásakor és a helyi közösségek által „vállalt” kockázatok ellensúlyozására gazdasági jellegű támogatás (munkalehetőség, iskolák, gazdasági fejlesztési programok, közvetlen pénzügyi támogatás, adókönyvtés vagy átvállalás) is elképzelhető, mint a hulladéktároló befogadását elősegítő módszer. Az ilyen módszerek feltételezik a telepítésért felelős szervezetek és a befogadó közösség tárgyalásait. A gyakorlatban ez országról országra változik, legfejlettebb a vonatkozó francia szabályozás. A francia törvények alapján a nagy ipari létesítmények kialakítása során a befogadó térségben bekövetkező hatások kompenzálása is feladat (1985-ig például az atomerőművek telephelyeinek körzetében csökkentett áron értékesítették a villamosenergiát). A többi európai országban csak hagyományos előnyök nyújtására törekszenek (helyi adó-visszatérítés, csökkentett helyi adók, adományok, munkalehetőségek teremtése).

A hazai feltételek

Az ófalui létesítmény és vele a radioaktív hulladékok végleges elhelyezésének megoldása a rendszerváltás során elvesztett a sürgetőbb tennivalók tengerében. A hatóságok képviselőinek megnyilatkozásai alapján egy olyan gyakorlat látszik kibontakozni, amelyben a

szabályozási funkciók másodlagossá válnak. A hatóságok olyan álláspontra helyezkednek, hogy csinálja a felelős (az atomerőmű) amit jónak lát, s az államigazgatási eljárás során azt majd minősíti.

A paksi atomerőmű felelősségét a radioaktív hulladékok végleges elhelyezésének megoldásáért az atomtörvény rögzíti, s ennek igyekszik is eleget tenni. Ehhez azonban se finanszírozási, se politikai támogatást nem kap. A nagyvállalattal szembeni bizalmatlanság továbbra is érezhető a közvéleményben, így a törvény szabta kötelezettség teljesítésekor bármikor felhasználható az elfogultság vádja. A hosszútávú felelősség kérdése is rendezetlen. A paksi telephelyen lehetne átmeneti tárolót létesíteni, ez azonban majdnem olyan drága megoldásokat igényel, mint a végleges elhelyezés, s nem szükségképpen vezet a társadalmi és helyi kockázat minimumához.

A fejlődés irányai

Meghirdetett kormányzati politika hazánkban, hogy a kilencvenes évek első felében a nyugat-európai előírásokhoz igazítjuk a hazai rendszert is. Ez a radioaktív hulladékkezelés területén nem lesz könnyű, mivel a közös gyökerű szabályozás részleteiben eléggé eltérő az egyes országokban.

A Nemzetközi Atomenergia Ügynökség 1990-ben megkezdte a radioaktív hulladékkezeléssel kapcsolatos ügynökségi előírás- és ajánlásgyűjtemény elkészítését.

A hazai rendelkezések értelmében ezek az előírások az ügynökséggel kapcsolatos minden tevékenység során kötelező érvényűek, így a NAÜ-szabványok „hatályosításához” elegendő egy segélyprogramban való részvételünk, vagy szakmai, szakértői segítség kérése az ügynökségtől.

A hazai fejlődési tendenciák már nem ilyen könnyen átláthatóak. A hulladék-

elhelyezéssel kapcsolatban a környezetvédelmi törvény kiadása, a hazai környezetpolitika kialakulása a kérdés rendezését segíti. A hatósági munka egyértelműbbé tétele irányába mutat az Országos Atomenergia Hivatal létrejötte és feladatmeghatározása.

Külön kell szólnunk a környezeti problémák kezelésével kapcsolatos tapasztalatokról. Egyelőre több a sikertelen kísérlet, mint a megoldással végződő ügy, de már hasznosítható tapasztalatok is rendelkezésre állnak. Ilyenek lehetnek a dorogi és a rudabányai hulla-

dékégető művek telepítésével kapcsolatos tevékenység, az aszódi veszélyeshulladék-lerakó, a püspökszilágyi radioaktív hulladék-temető bővítésének engedélyezése során folytatott kompenzációs tárgyalások, amelyek mind azt mutatják, hogy a megfelelően megválasztott kommunikációs technikák itthon is alkalmazhatóak.

(Cikkünk az ERŐTERV Közlemények 1991. 29. számában megjelent tanulmány alapján készült.)

4 hónap után leállították azt a kísérletet, hogy a spanyolokat is megnyerjék egy „Bild-Zeitung”-féle bulvárlapnak, a „Claro”-nak, miután a lap eladott példányszáma végül 130 ezerre csökkent. Az Axel Springer kiadó és a Prensa Espanola azonos részesezésével létrehozott Silex Media kiadóba 200 millió márkát fektettek be, a tényleges veszteség nagyságát nem akarják közölni. A lap leállítását egyik reggel egy kommuniké jelentette be, s a szerkesztők a szokásos délelőtti szerkesztőségi konferencián értesültek róla, hogy „mától kezdve” már nem kell lapot csinálniok. A leállítás 300 munkatársat, ebből 160 újságírórt érint. A Springer kiadó és a Prensa Espanola ennek ellenére közös sajtóközleményben szögezte le, hogy „hosszú távon sikeres lehet Spanyolországban egy bulvár-

lap”, de ahhoz „sokkal nagyobb finanszírozási eszközök és hosszabb idő kell, mint eredetileg gondolták”. *(Kirche und Rundfunk)*

Az uruguay-i tévéműsorok háromnegyedét nem az országban készítik. A három magáncsatorna műsorainak 72 százaléka, míg az állami tévé adásainak 60 százaléka származik külföldi anyagból. A legfontosabb exportőrök az USA és Argentína, melyek ún. „diszkontcsomagokat” szállítanak az uruguay-i tévépiacra. A hazai színházak és producerek hiába tiltakoznak évek óta, hiába követelik a kormánytól, hogy bizonyos százalékokat írjanak elő a nemzeti programok védelmére. A tévétársaságok túl kicsinek tartják a három milliós ország televíziós piacát ahhoz, hogy beruházzanak a helyi programokba. *(EPD)*

Volt egyszer egy kutatóintézet...

1969-től 1988-ig Tömegkommunikációs Kutatóközpont, majd 1991 végéig Magyar Közvéleménykutató Intézet elnevezéssel működött a volt szocialista országok első és hosszú időn át egyetlen kommunikáció- és közvéleménykutató intézménye. Történetének megőrkítésére, társadalmi és tudományos helyének meghatározására ugyan nem vállalkozott lapunk, de szeretnénk volna összegyűjteni a szemtanúk, a résztvevők akár szubjektív, mégis eleven emlékeit és ítéleteit erről a hivatalos indoklás nélkül megszüntetett intézetről. Hogy a megkérdezettek többsége miért állt el a válaszadáستól, illetve vonta vissza nyilatkozatát, sőt, hogy az interjúkészítésre felkért újságírók miért húzódoztak a témától (vagy veszítették el a magnófelvételüket) — külön, mély elemzést igényelne. Végül mindössze két interjú maradt talpon, melyek talán hézagosan és néhol egyoldalúan, de felidézik a napjainkban véget érő történetet. A kutatóintézet megszüntetésekor mindkét „mesélő” más munkahelyen dolgozott már: Levendel Ádám a SONDA-IPSOS-nál, Lukáts János pedig a KOPINT-DATORG-nál.

Levendel Ádám

—*Levendel Ádám hogyan emlékszik vissza, milyen funkciót töltött be a társadalom életében a TK, majd később az MKI?*

—Nagyon nehéz erre válaszolni, hiszen huszonkét évig dolgoztam ebben az intézetben, alapításától a tavalyi év végéig, tehát a saját élettörténetem is benne van. És ha az ember igazságos és objektív akar lenni, akkor nehéz dolga van, hogyha egyben a fészkeről beszél, a szellemi műhelyéről vagy a saját kvalitásairól. Mindenképpen azt gondolom, hogy egy unikális intézet volt a TK a megalakulásakor.

—*Unikális abból a szempontból, hogy tulajdonképpen Magyarországon vagy Kelet-Európában nem létezett ilyesmi?*

—Kelet-Európában sem nagyon létezett. Amikor az empirikus társadalomkutatás a hatvanas évek második felében megszűnik burzsoá áltudomány lenni, akkor létrejön a rádió és a tele-

vízió belül egy egyrészt a párthoz, tehát a hatalomhoz, másrészt a rádióhoz és a televízióhoz közelálló intézmény. Egy kontroll alatt tartott intézmény.

—*Kontroll alatt a pártközpont által?*

—Kontroll alatt a hatalom által, azaz a pártközpont által, ugyanakkor egyáltalán *létezik* egy ilyen intézet. Nagyon erősen az új gazdasági mechanizmushoz kapcsolódik, tehát ahhoz az időszakhoz, amikor a direkt utasításos rendszer leépülése vagy korlátozódása miatt szűkessé vált egy közvetlen visszajelző rendszer.

—*Miért a rádióban jött létre?*

—Ez részben véletlen, részben nem. Nyugat-Európában nagyon sok országban a rádióban és a televízióban létrejön egy tömegkommunikációt mérő intézmény, amely politikai jellegű kutatásokat is végez.

—*Ez fedőnév?*

—Nem, ez egyszerűen azt jelenti, hogy a hatvanas években megjelenik a televízió, a rádió pedig keresi a helyét.

Megjelent a kistestvére, amelyik pillanat alatt erőszakosan félrelökte. Az ötvenes években még az esti rádióhallgatás volt a csúcspont, aztán pillanatok alatt kiderült, hogy kevesebb és egész más közönsége lett. Úgyhogy a rádióknak nagyon gyorsan meg kell keresni a közönségét, és ehhez valamifajta közönségmérés szükséges. Így szinte mindenütt a rádió lesz a fészke az igazi tömegkommunikációs kutatásnak. Ez persze Nyugat-Európában fél vagy egy évtizeddel előbb történik meg, mint nálunk, az Egyesült Államokban pedig még előbb.

—*Ez tehát piacutatás?*

—Így is lehetne fogalmazni. A rádióknak egyszerűen műsorpolitikai problémái is támadnak, megszűnik az egyszerűségük.

—*Azért nálunk egy erőteljesebben politikai intézményről volt szó...*

—Azt kell mondanom, hogy nálunk a rádióknak belül, meg a televízióknak kívül is voltak ilyen véleménykutató csoportok, tehát ennek a története a negyvenes évekre nyúlik vissza. A rádióknak belül már a negyvenes évek végén is van politikai közvéleménykutatás, és az 1945-től 49-ig létezett Magyar Közvéleménykutató Intézet szintén a rádió, illetve az MTI kebelén belül működött. Tehát ennek nemcsak politikai hagyománya van. Az emberek tudták, hogy a rádió interjúkat csinál, a leginkább ez volt az ismert. Ilyen értelemben véve a valóság és egyfajta fedése is összecsúszik. Ezenkívül a technika ugyanaz, ugyanolyan mérési mód: elmenni az emberekhez, megkérdezni, hogy mit szeretnek, mit hallgatnak, mit ismernek. Ismeretszint-vizsgálatokra is szüksége van a rádióknak; nemcsak politikai ismeretszintre, hanem hogy az emberek például mit értenek vagy mit használnak. A módszernek tehát van egy nagy közönsége. Ebben van egy nagyon szerencsés védőelem is a hetvenes években, tudniillik a tömegkommunikációs vizsgálatok megadják a kutatások tudományos jellegét, és védik meg abban az

időben a Tömegkommunikációs Kutatóközpontot, hogy politikailag nagyobb hadszíntér legyen, mint amilyen lehetne.

—*És fordítva is tulajdonképpen.*

—Azt gondolom, hogy az intézet igazgatójának, Szecskó Tamásnak az érteke volt, hogy ebben a játéktérben nagyon jól lavírozott. Őt személyes érdeklődése erősen a tömegkommunikációs kutatási oldalhoz kötötte. A másik oldalon pedig a véleménykutatások teremteték elő a működéshez szükséges pénzt, hisz mondjuk a rádió költségvetésileg alkalmatlan lett volna, hogy egy ilyen erős intézetet létrehozson. Itt egy komoly adatfelvételi rendszer épül ki, hosszú ideig, húsz évig szinte az egyetlen ilyen típusú szociológiai mérésre alkalmas kérdezői hálózattal.

—*Mennyire voltak relevánsak a mérések annak tükrében, hogy egyáltalán a világ milyen volt akkor Magyarországon? Mennyire volt őszinte, mennyire volt valóban értékelhető az a válaszor, amit a kutatók kaptak, mennyire adott valóságos képet erről az országról?*

—Két dolgot is el kell ehhez mondanom. Az egyik az, hogy mennyire őszinték az emberek, az nemcsak attól függ, hogy félek valamitől, és akkor nem mondom meg, hanem hogy mennyire alakult ki közvélemény az országban. Tehát a közhangulatok, közérzetek mennyire tudnak véleménnyé szerveződni. Ez pedig nagyon nagy mértékben függ a médiumoktól, tehát hogy mennyire szervezik és formálják a közvéleményt. Ma a médiumokat rendre támadják, hogy közhangulatot szítanak, pedig — mondjuk — ez a funkciójuk. Ha nem ezt teszik, akkor nem médiumok a továbbiakban. Miután a tömegkommunikációs eszközök a hatvanas, hetvenes években elég erős kontroll alatt vannak, az emberek őszintesége nem egy tudatos hazugságban keresendő, hanem egy tájékozatlanságban. Nem tudták artikulálni saját érteiket, mert az egész klisérendszer, amit hallottak, alkalmatlan volt erre.

Másrészt azt gondolom, hogy 1969 után '56 már messzebb van. Kevésbé félnek az emberek. És a politikai közvéleménykutatási kérdőívek is egyfajta mértéktartással készültek. Azt azért tudtuk, hogy bizonyos dolgokat nem érdemes megkérdezni.

—*Szóval kalkuláltak ezzel?*

—...Mondjuk a Szovjetunióhoz való viszonyra vonatkozó kérdéseknél nyilvánvalóvá vált, hogy vannak olyan politikai tabuk, melyekről nem érdemes kérdezni. A másik elem az, hogy a Tömegkommunikációs Kutatóközpont közvéleménykutatásainak a nyilvánossága volt erős kontroll alatt, és nem a kérdőív gyártása vagy az, hogy mit kutatott. Én 1984-ig a módszertani részleget vezettem, tehát nem jelentésgyártó részlegben dolgoztam, de '85-től mint igazgatóhelyettesnek nagyobb áttekintésem volt a kimenő jelentésekről, és nem tudok olyan esetről, hogy az általunk küldött kutatási jelentésért mondjuk az agit. prop. osztály visszaütött volna. Nyilvánvaló volt, hogy ezt a jelentést semmilyen szinten nem hozzák nyilvánosságra, még csak tovább sem küldik a főnökeiknek, hanem a páncélszekrényükbe helyezték, tehát az információ mint hatalmi eszköz úgy működött, hogy akié az információ, az valamilyen hatalmi helyzetben van. Nem azzal, hogy él vele, hanem azzal, hogy birtokolja. De itt nem volt retorzió. Két olyan dologról tudok, amit letiltottak, hogy kutatás legyen belőle. Az egyik Csernobil, amiből különben csináltunk szórmentén egy kutatást, amitől hisztiszek is lettek. A másik az első bős-nagy-marosi téma, amelynél szinte ukáz-szerű volt, hogy erről ne legyenek mérések. Egy mérés volt, és ennek lett ez a következménye. Ezek a kutatások nem úgy készültek, hogy az agit.-prop. osztály bemutatatta volna magának a kérdőívet, tehát ebben nagyobb szabadsága volt az intézetnek.

—*Intézetben belül szabadsága, azonban az anyagfelhasználásban abszolút megkötöttség.*

—Igen. A publikálási jogunk nagyon erősen korlátozva volt. De hát úgy is mondhatnám, hogy '85-ben, amikor én olyan helyre kerültem, hogy innentől kezdve jól láttam, akkor... akkor a legtöbb kutatási jelentés egy-három példányban készült.

—*Ez valamiféle olyan furcsa helyzet lehetett az én elképzelésem szerint, amelyben megfojtott tehetségek, félbeszakított karrierok alakulhattak ki, és tulajdonképpen elfuserált szakmai életek. Hiszen valami, ami nem elégülhet ki ilyen módon, belterjessé válik, az azért nem működik igazán jól.*

—Azt gondolom, hogy a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas években az egész értelmiségi létezés egyfajta összekacsintó, készenléti állapotban lévő, belterjességbe menő állapot volt. Emlékezzünk csak vissza, hogyan adtuk-vettük egymásnak a híreket, hogy mit mondtak a Központi Bizottságban. Ha csináltál egy mérést, hogy az emberek mit gondolnak a KGST-ről, baráti körben rengeteg álkielégültséggel adtuk-vettük az ilyen híreket.

—*Tehát végül is ha belegondolunk, a TK és az MKI ugyanúgy, ahogy talán a rádió, meg a televízió, bár nem egészen, elég pontos tükre volt annak az egész társadalmi helyzetnek, amit mi átéltünk az elmúlt húsz év alatt.*

—Azt gondolom, hogy egy értelmiségi létnek. Még hozzá egy olyan értelmiségi létnek, amelynek sok mindenben a nyilvánosság előtt kellett volna szerepelnie, és hamissággal szerepelt vagy nem szerepelt. Sok olyan tömegkommunikációs személyiség volt, aki ebben az időben nem foglalkozott politikával. De azért egészében nem lehet kibújni. Mondhatnám azt, hogy én módszertani irányba bandukoltam el, hogy ne kelljen valamilyen szerepet vállalni.

—*Visszagondolva az itt töltött évekre, az elfecsérelt időnek tűnik-e, vagy megalapozott valami olyasmit, ami azért a jövője szempontjából fontos.*

—Megtanultam ezt-azt, tudtam csi-

nálni ezt-azt, nem érzem úgy, hogy magáncellában ültem huszonkét évig. Mindaddig amíg nem kapok papírt róla, hogy nekem több életem van, addig nem tudok úgy visszatekinteni az életemre, hogy ez egy elfecsérelt időszak. Én az elmúlt negyven évet sem tudom úgy felfogni, hogy itt valamilyen tudatkihagyásba kerültünk, szóval mindenkinek volt közben babája, meg írt jó vagy rossz verset, csinált jó vagy rossz kutatást. Hogy ne magamról beszéljek, sok olyan kollégámról tudok, aki komoly, nagy szaktudásra tett szert az intézetben, nem magyarországi, hanem nemzetközi mértékkel kiváló szakember lett, jól érezte magát, mert jó kutatásokat csinálhatott. A TK történetének szakaszai vannak. Az első pár év egy eufórikus időszak, amikor azt gondoltuk, hogy valami nagyon csodálatos dolgot csinálunk. Egyedül voltunk a világban. Azt gondolom, hogy akik ma Magyarországon ilyen vélemény-, piac- meg médiakutatásban közlekednek, azok közül kiemelkednek a volt TK-sok. (Most a konkurenciámról beszélek, ha úgy tesszik.) Vannak sztenderdek, amiket megtanultunk, és lehet, hogy sok mindenben nem értünk egymással egyet, de vannak kódjaink, amiket ez alatt a húsz év alatt elsajátítottunk. Sok esetben ez nem más, mint technikáknak a megismerése.

—*Akkor most térjünk a történet legvégére. Az MKI megszűnt, kimondták rá az áment. Arra vagyok kíváncsi, hogy Leventel Ádám, aki egyébként a helyzeténél fogva valószínűleg nem érez túl sokat ebből pillanatnyilag, hogyan értékeli a megszűnést.*

—Erről nem olyan régen megpróbáltam írni sokadmagammal, és meg is jelentettük a megszűnéssel való mély egyet nem értésünket. Azt gondolom, hogy megváltozott körülmények között egy intézetnek újra kell gondolni a funkcióit. Sok mindent, amit a TK csinált tíz éve egy monopolhelyzetben, nem érdemes tovább csinálni. Egy cso-

mó piaci jellegű tevékenységét nem érdemes költségvetési intézményként fenntartani. Én most egy olyan piaci elvek szerint működő intézményben dolgozom, mely a következőket nem engedheti meg magának. Nem engedheti meg magának, hogy a nemzeti tudományos élethez kapcsolódjék. Nem engedheti meg magának, hogy módszertani kutatásokat folytasson. Miután egy napi igényt kell kielégítenie, a piac napi igényeiben gondolkodik. Én mint piaci alapon működő „intézet”, igyekszem képességeim szerint a lehető legjobban, a legkorrektebben, a legalaposabban mérni, de ez más dolog. Az alaposság és a korrektség nem fejlesztés. Nekem nincsen arra lehetőségem, hogy három évig félreüljek, és attitűdskálákat mérjek be. Ezeket a kutatásokat a tudományegyetemek és az akadémiai intézmények látják el.

—*Szóval állami pénzből kellene támogatni és fenntartani egy ilyen tudományos intézetet?*

—Lehet alapítványi pénzből támogatni az egyetemeket, az akadémiát, be lehet kergetni szimpla piaci körülmények közé az oktatást, az egészségügyet, a tudományt. De ez ezek feladását jelenti. Számomra ennek az intézetnek a megszüntetése egy olyan adminisztratív intézkedés, aminek nem látom az értelmét. Egy létező adatbankot szétdobni, fölszámolni, ez abszurd. Az MKI felszámolásának indoklása az volt, hogy évi hatvan millió. Inkább azt a kérdést tenném fel, hogy hova lettek ezek a hatvan milliók? Lehet, hogy nagyon rosszul használták fel, lehet, hogy ebből csak évi öt millió használódott fel jól, de húsz év alatt ez akkumulálódott. Szóval mi történik mindezzel? Most nem az íróasztalokra, meg a székekre gondolok, hanem hogy hova kerül az a fajta szellemi tőke, ami egy adatbankot körülvesz. Mi fogja ezt átvenni? Ki fogja átvenni?

Természetesen bármelyik konkurenciam, magam, akárki ki tudja elégíteni a

szimpla kormányzati véleménykutatási igényeket, de hogy a kormányzatnak miért kellene mégis fenntartania az akadémiai jellegű módszertani kutatásokat? Arról van szó, hogy az intézet megszüntetésének érve nem zárja ki az intézet fenntartásának érvét. Elmondták, hogy mit ne csináljon az intézet, és ezért szüntetik meg azt is, amit csinálnia kellene.

Lukáts János

—Közel húsz évig volt a Tömegkommunikációs Kutatóközpont, majd a Magyar Közvéleménykutató Intézet munkatársa, mindvégig a könyvtárban, 1977-től annak vezetőjeként dolgozott. Húsz évvel ezelőtt mi vonzotta és húsz évig mi tartotta meg az intézetnél?

—Nem voltam ott az alapításánál, nem vagyok ott a kimúlásánál. De közben tizenkilenc éven át láthattam, amint a helyét keresi, amint megtalálja és amint elveszíti. Ha a TK múltjára visszagondolok, kezdettől, vagy legalábbis a hetvenes évek elejétől valami különös kettősség, átmenetiség volt a jellemzője. Egyrészt arra az elhúzódozó küzdelemre gondolok, amelyet az önállóság megteremtéséért folytatott. Vagyis a saját elismertetéséért mint intézet és mint tudományág. Ma már természetesen hangzik a tömegkommunikáció vagy a közvéleménykutatás szó, és a mögötte húzódozó tartalom is többnyire egyértelmű, de a könyvtár földszinti ablakán gyakran behallatszott az intézet nevét böngésző járókelők töprengése, gyakran gúnyos megjegyzése: „Tömegkommunikáció, hát az meg mi lehet?”

—Hová tartozott és merrefelé tartott akkor az intézet?

—Szervezetileg a Rádió és a Televízió között lavírozott az önállóságért, kutatásait tekintve a sajtó, a szociológia és a műsorkészítés egyaránt közel állt hoz-

zá, mindezt olyan politikai töltettel, szinte pikantériával fűszerezve, amely munkatársakat és érdeklődőket egyaránt vonzott. De a kettősség megmutkozott másban is... Kutatásainkat egyszerre igényelték és visszautasították, hivatkoztak rá (ha a tervekkel egyeztett), és elhallgatták (ha eltért azoktól). Bizalmi helyzet, sőt titokzatosság övezte (a világ szemében), pontos adatszerőség és európai kitekintés jellemezte (a mi szemünkben).

—Kikre épített, kiket vonzott az intézet?

—Amikor a TK munkatársa lettem, az átlag életkor 28 év volt az intézetben. A fiatalság lendülete, türelmetlensége, érteke és sallangja egyszerre jellemezte az embert és a munkát. A munkatársak a legkülönbözőbb szakterületekről verbuválódtak: közgazdász, szociológus, nyelvész, jogász, mérnök, filmesztéta egyaránt volt közöttünk. Ez a sokféleség olyan erjesztő légkört, annyiféle szemléletet engedett meg egymás mellett, amit csak zajos vitákban lehetett, ha nem is egyeztetni, de megismerni. Az ilyesfajta sokarcúság persze nehezen fogható össze, az idők során rengetegen el is hagyták az intézetet, ha ma összeszámoljuk, hogy az itt kezdettek vagy itt is megfordultak közül hányan szereztek kandidátusi fokozatot vagy katedrát — zavarbaejtően nagy számot kapunk. Kár, hogy elmentek a TK-ból, de távozásuk, továbblépésük utólag érthetőnek tűnik. Tényrnyomukat (persze nem kizárólag jó értelemben) rajta hagyták az intézetben.

—A nyolcvanas évek második felében a Tömegkommunikációs Kutatóközpontból Magyar Közvéleménykutató Intézet lett. Hogyan értékeli ezt a profilváltást?

—Hogy Magyarországon szükség van közvéleménykutatásra, ez számomra mindig is nyilvánvaló volt, és a nyolcvanas évek második felében már az is látszott, hogy a közvéleménykutatások eredményeit előbb-utóbb valóban igényelni és használni fogják. Mégis úgy érzem, hiba volt ez a profilváltás! Va-

gyis hiba volt a közvéleménykutatás kedvéért a korábbi tömegkommunikációs kutatótevékenységet feladni, háttérbe szorítani. Azok a változások, amelyek a közvéleménykutatás számára biztatóbb jövőt ígértek, a tömegkommunikáció fejlődését is sejteni engedték. A nyolcvanas évek közepén a tömegkommunikáció Magyarországon elsők között mutatta a változás jeleit, gondolok itt a kábeltelevízió megjelenésére, a videókazetták elterjedésére, de leginkább a vehető külföldi adások és a vásárolható külföldi újságok mértékének az ugrásszerű megnövekedésére, valamint arra a szellemi pezsdülésre, ami ennek a nyomában járt. Hogy ez mit jelent, milyen következményekkel jár, ki tudhatta volna jobban, mint éppen a TK! A sajtó vagy a televízió szervezeti átalakulása, az új tartalmak megjelenése, formai letisztulása páratlan kutatói feladatot jelentett volna az intézetnek akkor is, ha a korábbi tömegkommunikációs profilt tartja meg. Ez abból a néhány vizsgálatból is kitűnik, ami már szinte „profilidegenként” zajlott az utolsó években: a tüntetések szemantikai elemzése, vagy a kereskedelmi rádió-televízió megjelenése.

Az intézet a tömegkommunikáció területén felgyülemlett „kollektív tudást” és kutatói tapasztalatot olyan vállalkozói magatartásra cserélte fel, amelyben nem volt valódi tapasztalata, amelynek vállalásában az idők során megnövekedett apparátus inkább akadálya, mintsem segítője lett. A valódi, politikai döntést előkészítő közvéleménykutatás inkább illúzió maradt, amelyet bátran felvállalni és profi módon teljesíteni nem volt képes, miközben a kiérlelt társadalmi kutatások kifulladásra, ellaposodtak, háttérbe szorultak.

—*És ön mindeközben?*

—Mivel engem munkám az intézet könyvtárához kötött, elsősorban ennek lehetőségein és gondjain keresztül tudtam lemérni az intézet mindenkori súlyát, problémáit és lehetőségeit. A

könyvtár mellett a szervezeten belül azonos egységbe tartozó Jel-Kép folyóirat állt közel hozzám, és nemcsak azért, mert több ezer cikkének a nyilvántartása bőségesen adott aprómunkát.

—*Szóval a Jel-Kép...*

—A Jel-Kép volt és maradt mindvégig az intézet legfontosabb szócsöve, fóruma, amely a szűk megbízói körön kívülre is szólalni tudott. Hosszú, évtizednél hosszabb küzdelmet folytatott a nyilvánosságért. Mint Rádió és Televízió Szemle indult, még a hatvanas évek elején. Amikor a TK megalakult (1969-ben), az intézet megkapta a nagyalakú negyedéves újságot, a két óriás intézmény afféle üzemi lapját. Bár már Cserés Miklós keze alatt is több lett ennél! Egyszerre volt a művelődés, az irodalom és az értékes rádiós kutatások műhelye, de a valódi önállóság és saját profil még váratott magára.

—*Meddig? És mi volt az évtizedes út iránya?*

—1980-tól lett a neve Jel-Kép, nyilvános pályázat eredményeként született a szerencsés névalak. Ez lett a tömegkommunikáció valódi fóruma, és ekkor kapott lehetőséget a nyilvános megjelenésre. A lap új tipográfiát, új, rugalmas rovatolást teremtett, külső megjelenésében is hasonlítani kívánt mintáihoz, a nyugati „médiafórumokhoz”. Az évek során kiváló szerzőgárdát sikerült köré verbuválni. Hermann István cikksorozatában itt vázolta fel először televízióelméletét, Halász László számos cikkben a közönség lélektanát boncolta, rendezők, esztéták fejtették ki gyakran eretnek nézeteiket. A Jel-Kép éppen szakmai területénküliségével nagyon alkalmas volt erre, így teremtette, tudatosította és népszerűsítette a tömegkommunikációt mint önállósodó tudományágat. A nyolcvanas évek közepétől egyre komolyabb helyet kap benne a sajtókutatás (amelynek sem korábban, sem azóta nincs színvonalas elméleti fóruma), majd a vizuális kultúra. Kezdetől fogva nyomon kísérte a helyi nyilván-

nesság kibontakozását és politikai küzdelmeit, a kábeltelevíziót, az új technikák kezdeti sikereit és győzelmét.

—*Tulajdonképpen kikről és kiknek szólt a Jel-Kép?*

—Számptalan interjúalanya közül csak néhányat említsek: Pozsgay Imrét, Horn Gyulát, Habsburg Ottót. Állandó könyv- és folyóirat ismertetésekkel, a külföldi tömegkommunikációs események rövidhíreivel a magyar olvasót is a médiumvilág részesévé tette. Az irodalmi szemelvényt vagy filmforgatókönyvet, afféle „sztorit” hozó Lapozgató-rovattal népszerű olvasmányt adott az érdeklődők kezébe (Böll-novella, a Kínaszindróma film forgatókönyve). Nemigen volt a kultúrának olyan területe, amelynek ne lett volna helye a Jel-Képben. A film, a bélyegtervezés, a hétköznapi esztétika, a graffiti mind helyet kapott benne, de természetesen legtöbbször a változó, megújuló rádió, televízió és a sajtó. Aztán a nyolcvanas évek végétől egyre több politikai közvéleménykutatás, először csak a Szonda rovatban néhány oldalon, aztán terjedelmesebb elemzésekben.

—*Külföldre is eljutott ez?*

—Külföldről több tucat előfizetője volt a Jel-Képnek, többnyire nyilvánvalóan a határokon túli magyarság köréből, magánosok mellett médiumintézmények is. Pedig a cikkei gyakran nem símultak sem a magyar, sem a szomszédos hivatalos politikába. Nem egy külföldi médiumkutató a Jel-Kép számára küldte el frását, amelyet fontosnak, de otthon közölhetetlennek érzett. (Ki-ki utánaböngészhet!) Sőt, ami különös: két sajtómonográfia is született a Jel-Képről — az egyiket egy osztrák szociológus, a másikat egy német újságíró készítette.

—*És végül a könyvtár?*

—A TK tudományos színvonalának és politikai nyitottságának az egyik fokmérője éppen a könyvtár volt. És ezt nem a közel két évtizedes könyvtárosi munka elfoglaltsága mondatja velem,

hanem az ez idő alatt a könyvtárban megfordult magyar és külföldi kutatók, kommunikátorok és „értelmiségi érdeklődők”. Philadelphiai médiumkutató, a bécsi ORF rádió munkatársa egyaránt megfordult falai között, nem szólván a magyar néprajzkutatóról, nyelvészről vagy tévébemondóról, a vidéki egyetemek és főiskolások több tucat tanáráról és számtalan hallgatójáról.

—*A hely szellemén kívül mi vonzotta ide az érdeklődőket?*

—A TK kiadványai számos külföldi és megszámlálhatatlan hazai bibliográfiában szerepeltek, de kötelező olvasmányok voltak szociológiai, népművelési, könyvtárosi, sajtó és más médiumokkal foglalkozó felsőoktatási intézményben is. A határokon túli magyar folyóiratok (Híd, Korunk) szerkesztői, a külföldi magyar nyelvű rádió és televízióadások munkatársai (Pozsony, Marosvásárhely, Újvidék) visszatérő vendégeink voltak. Soha üres kézzel el nem engedték őket, a TK kiadványait magától értetődően a magyar tudományos szakirodalom legújabb és legszínvonalasabb termékei között tartották nyilván. Volt ország, amely kiadványainkat mint veszedelmes politikai felforgatóanyagot — elkobozta.

—*Milyen volt az intézet és a könyvtár viszonya?*

—A TK — legalábbis hosszú éveken át — nagyon jól tudta, hogy érdemes a könyvtárra költeni, a magyar tudományos könyvtárak legtöbbszöréhez képest igen bőkezűen támogatta egyre dráguló könyvvásárlásainkat. Igen sok azoknak a könyveknek a száma, amelyek egyetlen példányként kerültek be az országba, és már akkor — mondjuk így — közkinccsé tettek a nyugati tudományos életben olyan nyilvánvaló dolgokat, amelyek minálunk még egyáltalán nem voltak olyan nyilvánvalók. Itt nem csak szorosan vett kommunikációelméleti művekre gondolok, hanem politológiai, filozófiai könyvekre, az ame-

rikai, a német társadalom modern jelenségeit taglaló frásokra, nem egyszer a szocialista országokat bíráló vagy legalábbis elfogulatlanul szemlélő tanulmányokra (Brzezinsky vagy Fulbright könyvei, az 1968 utáni Csehszlovákia kritikája, vagy a szovjet propaganda helyzete, a Pravda sajtóelemzése, Borbándi vagy Durai Miklós külföldön megjelent kötetei). Több ízben volt rá példa, különösen a hetvenes években, hogy egy-egy könyv megrendelését a TK igazgatójának személyes jóállásához kötötték, miszerint „a könyv zárt anyagként kezelendő és nem kerülhet avatatlan kezekbe”.

—*És a könyveken kívül..?*

—Érdemes számba venni azt a mérhetetlen mennyiségű kiadványt is, amelyet a TK húsz év alatt magyarul megjelentetett. Felkutatta a legfőbb forrásokat, több ezer oldalt lefordított és kiadott magyarul. Bátran állíthatom, hogy aki ma Magyarországon valamit tud a külföldi tömegkommunikációról, az a TK kiadványaiból tudja. Csak egy példa: amikor W. I., aki egyébként korábban is a könyvtár állandó olvasója volt, a televízió egyik műsorigazgatója lett (bocsánat, ha tévedek a címben!), három méternyi magasságú kiadványt (!)

gyűjtetett ki a könyvtárosokkal, és hettekbe tellett, amíg átrágtá magát rajta. A TK-kiadványok között olyan slágerek voltak, mint a hiedelem-konferencia anyaga, Buda Béla, majd később Mérei Ferenc könyve. Kaptunk könyvkérő levelet a Library of Congress-tól, svájci rádiótörténésztől és a lipcsei közös német nemzeti könyvtártól. Pedig a TK könyvreklámja inkább visszafogott volt, mint harsány, köteteket inkább a törzsolvasók, a beavatottak ismerték és terjesztették. Viszont így éppen a szakma szerzett tudomást és példányt a kisszámú kiadványokból. Nagy kár, hogy semmi nem lett abból a nyolcvanas évek második felében érlelt tervből (a munkával megbízottak a könyvtár belső helyiségében „érlelték” péntek délelőttönként), hogy a TK korábbi, legértékesebb kiadványait hat vagy nyolc kötetbe összegyűjtve az intézet húsz éves fennállására újra közzétesszük.

—*És most?*

—Reményem csak annyi, hogy a Könyvtár (nagybetűvel, ahogy hivatalosan használtam) végül is megmarad, egyben marad, és olyan emberi és szakmai felügyelet alá kerül, ahol ezt a kialakult jó kapcsolatot az olvasókkal, az érdeklődőkkel tovább tudja ápolni.

Tomasz Goban-Klas

Mesterséges karizmák

Vajon valóban karizmatikus vezetők voltak a huszadik század nagy nemzetvezetői s a rajtuk is túltevő kommunista vezérek? A ducék, főhrerek, vezérek és conducatorok kultuszán eltöprengő szerző nem csak a manipulációk eredményeként létrejött karizmák jellegét találja érdekesnek, hanem a hatalom konszolidálásában játszott szerepét is.

Méért volt 1950. december 16. az egész magyar nép számára az év legjelentősebb napja? Egész egyszerűen azért, mert a Világ Proletárjainak Vezetője, Lenin művének folytatója, a sztálini alkotmány megteremtője, a Nagy Kormányos, a Forradalom Nagy Stratégája, a Legfőbb Katonai Vezető, a Generalisszimó, a Tudományt Vezető Fáklya és így tovább, szóval maga Joszif Viszárionovics Sztálin hetven éves lett. Ez nem tréfa volt, hanem a rákosista vezetés üzenete a magyar nép számára.

Erre az elképzelhetetlenül fontos eseményre mindenképpen hatalmas szobrot kellett emelni. Egy ilyen szobor kitalálása nem is volt egyszerű feladat, figyelembe véve a kommunista párt vezető ideológusának intelmeit: „A szobornak a magyar nép lelkéből kell fakadnia. Politikai elkötelezettségünket valódi óriásokkal kell érzékeltetnünk, olyanokkal, mint a nemzeti hősök, a nemzeti függetlenség és a szabadság harcosai.”

Ez sem volt tréfa. Sztálint a magyar nemzet hőseként kellett bemutatni, aki annak szabadságáért és függetlenségéért küzd.

A verseny nyitott volt, és huszonöt szobrász versengett a megrendelésért. A pályázatok némelyike kísérteties módon Napóleont vagy éppen Petőfi Sándort idézte. A boldog győztes Mikus

Sándor sikerét magyarázva a nagy vezető direkt — bár spirituális — hatására utalt: „Éjszakánként gyakran megjelenik előttem Sztálin arca... gesztusai mélyen belém vésődtek.”

Nem egészen öt év múlva, a magyar októberi forradalom első napján a Sztálin alak feje Budapest utcakövén gurult. Sic transit gloria mundi. Minél feljebb van valami, annál nagyobb tud esni.

Nem először esett meg a történelemben, hogy egy korábbi hős képmását szétrombolták. 1945 tavaszán Németországban is kidobálták vagy elégették Hitler portréit, a Mein Kampfot és uralmának egyéb jelképeit, maradványait. Személyi kultuszának jegyei 1945. április 30-án egyetlen éjszaka tűntek el. Az ok pedig igen egyszerű volt, elvesztette a háborút, s az amerikaiak és az oroszok is közeledtek.

Sztálin esetében ennek épp a fordítottja volt az igaz. Megnyerte a háborút, és Hruscsov nem is olyan túl titkos beszéde ellenére, melyben a Szovjetunió Kommunista Pártja 20. Kongresszusán elítélte a sztálini terrort és kultuszt, őt továbbra is úgy ismerték el az egész világon, mint nagy vezetőt.

De a magyarok érthetően másképp látták mindezt. Elég valószínű, hogy a közül a nyolcvanezer ember közül, aki 1951 decemberében részt vett a szobor felavatásán, nem kevés volt jelen később annak lerombolásakor is. Nem

voltak hálátlanok vagy hűtlenek, egyszerűen csak kényszerítve voltak, hogy szeressék azt az embert, vagy bálványt.

Még gyorsabb volt a bukása a „Nagy és Szeretve tisztelt Conductor”-nak, a Kárpátok Géniuszának, egyszóval Nicolae Ceausescu-nak. 1989 novemberében, a pártkongresszuson hú hívei hatvanhét alkalommal törtek ki álló ovációban, vastaps kíséretében. De amikor — teljes bizonyosságban afelől, hogy népe feltétlen szeretét élvez — egy hónappal később, december 21-én a televízió által közvetített tömeggyűlést szerveztek, a tömeg, ahelyett, hogy a bevett rituális rigmushoz skandálta volna: „Ceausescu és a nép”, váratlanul „Ceausescu diktátora” váltott. Ez volt a bálvány vége. December 25-én a házaspárt kivégezték, s néhány nappal később a románok talán egy kicsit perverznek is nevezhető kárörömmel nézték a kivégzett diktátor fagyos arcát a televízió képernyőjén.

Annak látványos példái, hogy miként emelkednek fel, majd rombolatnak le az egyetemes imádat tárgyai, érdekes témához vezetnek, a vezetők kultuszához, s egy még érdekesebbhez: miképp lehet közönséges átlagemberekből kimagasló közszemélyiséget, s bizonyos esetekben karizmatikus személyiségjegyekkel rendelkező hősöket kreálni.

A huszadik században a politikai bálványok kifejlődésének olyan fokát tapasztalhattuk, melyre annak előtte nem volt példa a történelemben. Igaz, a múlt telistele van nagy emberekkel, karizmatikus vezetőkkel, mágusokkal, törzsfőnökökkel, hadvezérekkel és a legkülönbözőbb karakterű, stílusú és formátumú prófétákkal. Mindazonáltal a vezetőket tekintve ez az örült század megérdemel egy speciális elemzést.

A legelevenebb múmia

A korai huszas években a legmeglepőbb helyen és a legkevésbé sem előrelátható szereplőben született egy új kultusz. A hely Moszkva volt, a szereplő pedig Le-

nin, vagy sokkal inkább a múmiája. A hely azért meglepő, mivel Moszkva a marxizmuson alapuló kommunista forradalom főhadiszállása, s a marxizmus volt az a doktrína, mely eredetileg visszautasította a nagy vezetők kultuszát és lebecsülte a történelemben játszott tényleges szerepüket.

A kultusz tárgyának előre nem látható volta nem abban rejlett, hogy egy holttest volt, hisz ilyen már előfordult a történelemben, hanem abban, hogy ez a kultusz olyan vezetőhöz kötődött, aki kétségtelenül óriási presztízzsel és népszerűséggel rendelkezett, s ugyanakkor mélyen megvetette az alattvalói hízelgés minden formáját.

A pártvezető istenítésének tendenciája mégsem volt a véletlen műve. Néhány évvel az októberi forradalom után Lenin jogot formált arra, hogy — Leonyid Krasin szavaival élve — döntései vitán felül álljanak. „Ha ez nem mondott volna ellent mérhetetlen intelligenciájának és aszketizmusának, minden bizonnyal őt is már életében a szentek közé emelték volna.”

Miközben Lenin igyekezett visszaszorítani személyi kultuszának első megnyilvánulásait, egy alkalommal fejtegette — jóllehet igencsak vonakodva és utálattal — a pártkörök azon kívánsága előtt, hogy születésnapja tiszteletére gyűlést tartsanak.

Halálát követően 1924-ben Sztálin monumentális és liturgikus beszédet intézett a halott vezető legközelebbi munkatársaihoz. Ebben Lenin dicsőítésének olyan alapjait vetette meg, melyeket már bátran nevezhetünk kultusz-nak. A tömegek érdeklődése kezdetben óriási méreteket öltött és spontánnak volt mondható. Amilyen mértékű volt az igény a Lenin-emlékekre, oly sebesen növekedett ezek előállítására és — összefüggésben az általa meghirdetett NEP szellemiségével — piaci terjesztése. Lenin arca mindenhol felbukkant, még a cigarettás dobozokon is. Különös népszerűségnek örvendtek például a

mauzóleum formájú tintatartók. Petrográdból Leningrád lett, sőt még az az ötlet is felmerült, hogy a vasárnapot át kellene keresztelni Lenin napjára.

Felállították a Halhatatlansági Bizottságot, mely tevékenységét annak az akkori friss felfedezésnek a hatása alatt kezdte meg, miszerint fellelték Tutankhamon síremlékét. Megszületett hát a döntés Lenin holttestének bebalzsamozását illetően. Az elhunyt vezető maradványait üvegkoporsóba helyezték, s mindezt egy fából emelt mauzóleumba 1924 augusztusában. Lenin személyében a bolsevikok egy hős „vozsgy”-ra, vezérré tettek szert.

1929-ben a mauzóleumot átépítették a ma ismert piramis formájúra vörös gránitból. Ettől fogva Lenin egyidejűleg vált múmiává és ikonná. Arcképei és szobrai halhatatlan figuraként stilizálták őt, s valamennyi szava a Szentírás rangjára emeletetett. Halála utáni diadala csak Buddháéval és Jézus Krisztuséval hasonlítható össze, legalábbis a szobrok és arcképek számosságát tekintve. A hetvenes években egyenesen meghirdették, hogy Lenin él, s Lenin élni fog. Majd egy még meghökkentőbb szlogen röppent föl a hitbuzgó agitprop. apparátcsikok tollából: Lenin mindenki másnál élőbb.

Ilyeténképpen az öreg ateista egy félvallási kultusz központi figurájává vált. Nem véletlen, hogy 1991-ben Leningrád lakói úgy döntöttek, hogy visszaállítják a város eredeti elnevezését, Szentpétervárt.

Vezér születik

Lenin temetésén elmondott beszédével Sztálin szellemi atyjává vált Lenin istenítésének. A kommunista vezetés megerősítésén túl volt erre még más oka is. Ő maga akart lenni a második Lenin. Nem szükségképpen hiúságból; nagyon is pragmatikus megfontolások álltak a háttérben.

Miközben Sztálin eljutott a főtitkári

posztig, s így a legfelsőbb vezetési szintig, se megváltónak nem tekintették, se nem övezte valamiféle az utódnak a bolsevikok számára magától értetődően kijáró kultusz, melynek alapja a Lenin kultusz lett volna. Később aztán ez a két kultusz jól megfért egymással. Lenin megmaradt a nagyrebecsült vezérnek, míg Sztálint általánosan elfogadták mint az új főnököt.

A huszas években Sztálint még meglehetősen családias módon egyszerűen górénak titulálták (Boss — Hazjain). Tervei számára azonban ez még nem volt elég magas pozíció. Azidőtájt bukkan fel Európában a vezetők egy új fajtája, új politikai és társadalmi dimenzióval, olyan személyek alakjában, mint a Duce, a Führer vagy a lengyel Pilsudzki marsall.

Mivel a Szovjetunióban formálisan nem létezett a vezér (Vozsgy) intézménye, ezért Sztálinnak arra kellett törekednie, hogy a közvélemény őt ilyenként ismerje fel és ismerje el.

1929-ben jött el a kedvező politikai szituáció, amikor is Sztálin nagyjából már elintézte legfőbb politikai ellenfeleit. Az alkalom 1929 decemberében érkezett el ötvenedik születésnapjával.

Ez volt a kiindulópontja a pártfőtítkárré mint valamennyi tudomány és a művészetek géniusza kultuszának. A folyamat egészen 1953 márciusában bekövetkezett haláláig tartott. Ötvenedik születésnapján, december 21-én a szovjet újságok dicshimnuszokkal töltött születésnapjüknak különszámokat jelentettek meg. Valamennyi megnyilvánulás vezérmotívuma az volt, hogy Sztálin — a Pravda főszerkesztőjének megfogalmazásával élve — mint a párt vezetője és mint vezér Lenin örökébe lépett.

A párt központi bizottságának egyik üzenete „a legjobb leninista” előtt tisztelgett. Jelentések érkeztek a Szovjetunió minden szegletéből arról, hogy a munkások a „drága vezetőhöz” intézett születésnapjüknak jókívánásokat megfogalmazó határozatokat fogadtak el. A

Pravda öt napig mást sem közölt, mint a hasonló jellegű üzeneteket feladó többszáz szervezetnek a nevét.

Hivatalos életrajza (melynek első kiadása háromszázezer példányban látott napvilágot) azzal a végkövetkeztetéssel zárult, hogy Sztálin — Lenin legkiemelkedőbb utóda, leghűségesebb tanítványa, a pártnak a szocializmus építéséért folytatott küzdelmében meghozott döntések szellemi atyja — mindenki által elismerten a párt és a kommunista mozgalom, a Komintern „Vozsgyává” vált.

Sztálin Lenin legigazabb tanítványa, fegyvertársa, hű segítője és alteregója lett. Jenukidze szavaival: „Sztálin mindig Leninnel volt, sohasem távolodott el tőle, sohasem árulta el őt.”

Mindez szinte már nevetséges formában nyer kifejezést Sztálin Életrajzi Krónikájában, mely pontosan leírja Lenin eltemetésének és megdicsőülésének folyamatában játszott szerepét:

Január 21: de. 6,50. Lenin a Gorkijban fekszik. Sztálin és a politbüro más tagjai a Gorkijba érkeznek.

Január 22: Sztálin társszerkesztője egy kiáltványnak...

Január 23: de. 9,00. Sztálin és más vezetők vállukon a koporsóval...

Január 24: de. 6,10. Sztálin őrt áll...

Január 26: de. 8,24. Sztálin Leninhez való hűséget kinyilvánító esküt olvas fel.

Január 27: de. 9,00. Sztálin és mások beviszik a koporsót a jövőbeni mauzóleum kriptájába.

A hagyományos hivatkozás acélos jellemére olyan gyakorivá vált, hogy csupán „hegyi sas”-hoz hasonlítani már csak részben volt az igazságot fedőnek tekinthető. Gyakran nevezték a nagy forradalmárnak, a bolsevik forradalom második nagy vezetőjének, az októberi forradalom legkiemelkedőbb szervezőjének, a polgárháború harcosának, a kimagasló marxista teoretikusnak. A Pravda egyik 1929-es vezércikke egyenesen „a legkimagaslóbb lenini teoretikusként” üdvözölte, „de nem egyszerű-

en csak az öszszövetségi kommunista pártban, hanem a Kominternben is.” V. V. Adoratoskij, a jólismert marxista tudós is „a legkitűnőbb lenini teoretikusnak” nevezte. G. Krumin ehhez még azt is hozzátette, hogy nemcsak a forradalom legjobb teoretikusa, de a forradalmi gyakorlatnak is legjobbja volt. Marx és Lenin legalapvetőbb továbbvivője.

1934-ben Sztálint már „briliáns tanítónkká” kiáltották ki. Hamarosan a szocializmus építőjévé vált. A harmincas években Sztálinnak, az iparosítónak és a szocialista gazdaság felépítőjének imágóját sulykolták. Az 1930-as szlogen imígyen kiáltott fel: „Sokáig éljen pártunk Sztálin Elvtárs személyében”.

A harmincas években Sztálin kultuszának dagasztásában már nem egy nyugati értelmiségi részt vett. H. G. Wells véleménye szerint Sztálin annak a ténynek köszönheti pozícióját, hogy „senki sem fél tőle, ugyanakkor mindenki bizalmát élvezzi”. Barbusse, Roland, Feuchtwanger és még sokan mások úgy értékelték Sztálint, mint „szerény, személytelen embert”, ugyanakkor nagy uralkodót, aki országát a nagyság, a prosperitás és a demokrácia birodalmába juttatja. 1939-ben, hatvanadik születésnapján a gála összehasonlíthatatlanul nagyobb volt. Álló ovációval vette kezdetét, a Szovjetunió valamennyi népének nyelvén üdvözölve a nagy Sztálint. „A nép vezérére, a nagy Sztálinra — hurrá! „Éljen a sztálinista Központi Bizottság.” „A mi imádott, drága Sztálinunkra — hurrá!” A tudósítások szerint az elnökségnek a gyülekezet lecsendesítésére irányuló minden igyekezete kudarcba fulladt a szakadatlan és folyamatosan erősödő ováció miatt.

S valóban, a rettegés révén Sztálin univerzális szeretetre tett szert. Mindenki szerette őt, hisz már maga a gondolat is elborzasztó volt, hogy valaki ne szeretné őt, ember fia nem mert egy pilanatra sem ezzel a lehetőséggel kacérkodni. Elérkezett hát az az idő, amikor senki sem mertte már megengedni ma-

gának, hogy ne szeresse őt. Még a táborokban is a szeretve tisztelt Vozsny maradt. A táborok pedig olyan emberekkel voltak zsúfolásig tömve, akiket azért küldtek oda, mert állítólag rágalmazták vagy kigúnyolták:

a Szovjet Nép Nagy Vezérét

a Világ Proletáriátusának Vezetőjét

a Gyermekek (s ugyanígy a Nők, a Szövetkezeti Parasztság, a Művészek, Bányászok és így tovább és így tovább) Nagy Barátját

a Lenini Mű Folytatóját

a Sztálini Alkotmány Megteremtőjét

a Természet Átalakítóját

a Nagy Kormányost

a Forradalom Nagy Stratégáját

a Legfelsőbb Katonai Vezetőt

a Generalisszimót

a Kommunizmus Zászlóvivőjét

a Nép Atyját

az Apát, a Vezetőt, a Barátot és a Tanítómestert

a Nagy Internacionalistát

a Tiszteletbeli Pionírt

a Kiváló Akadémikust

az Emberiség Géniusát

a Tudomány Iránymutató Fáklyáját.

Nem volt az országnak olyan városa, ahol ne lett volna nevét viselő utca. Két tucat nagyváros, két megye, egy járás és egy tengeröböl lett tiszteletére átkelesztve. A háború után néhány külföldi hegység is az ő nevével büszkélkedhetett. A „Sztalinet” mezőgazdasági traktorok végezték a legkeményebb munkákat. A Vezető szobrai mindenütt megtalálhatók voltak — portréit ott hordozták valamennyi tömegdemonstráción.

Az irányában megnyilvánuló szeretetet az egész világon kifejezésre juttatták („Joe nagybácsi”), de különösen a szovjet befolyási övezetekben.

Személyi kultusza akkor érte el abszolút csúcspontját, amikor 1949-ben betöltötte hetvenedik életévét. Irdatlan tömegű üdvözlés gyűlt össze az ország valamennyi részéből és valamennyi országból. A világ proletáriátusának veze-

tőjévé és a nácizmus elsőprójévé vált. A tiszteletére rendezett parádén légvédelmi reflektorok ütegei pásztázták Moszkva égét, kiemelve hatalmas port-réját, melyet egy léghajóból lógattak alá. Arcképe úgy lógott az égbolton, mint egyes csillagképek formájában az égre képzelt ókori hősök alakja.

A kultusznak megvolt a maga komikus oldala is. A hetvenedik születésnapon egy író, Leonyid Leonov új időszámítás bevezetését javasolta, mely Sztálin születésének évétől vette volna kezdetét. Sztálin azonban visszautasította az ötletet, mondván „olyan egyszerű és szerény akar lenni, mint Lenin”.

Úgy tűnt, hogy Sztálin személyi kultuszát — ahogy ezt Hruscsov elnevezte az SZKP XX. Kongresszusán — lehetlenség meghaladni. De Sztálinnak Lenin temetésén használt beszéde retorikáját parafrázálva: a kommunisták egészen különleges emberi lények. Egy kommunista számára még a lehetetlen is lehetséges lehet.

A legjobb úszó

Egy kínai kommunista, Mao Ce Tung volt az, akinek a személyi kultusza fokozatosan lekörözte Sztálinét. Zenitjét a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején, az ún. Kulturális Forradalom ideje alatt érte el. Az ováció Pekingben azokon az igen ritka alkalmakon, amikor nyilvánosan mutatkozott, sokkal viharosabb volt, mint az Moszkvában valaha is megesett volna: „Izgatott arcok fordultak Mao főtitkár felé, mint a napraforgók a nap felé... Ahogy az anya és apa drágák, úgy Mao főtitkár még drágább” — írják a szemtanúk.

Mao Jangce folyóbeli úszását úgy kezelték, mint a világtörténelem fordulópontját. Lin Piao kijelentette, hogy Mao halhatatlan, más kínai vezetők szerint legalábbis minimum tízezer évig fog élni. Ő nem egyszerűen minden idők legnagyobb marxistája, hanem a legnagyobb génius volt, aki valaha is

élt. Soha nem tévedett, mindaz, amit mondott, igaz volt, minden kijelentése, mely elhagyta ajkait, felért bárki más tízezer mondatával. A kis vörös könyv 700 millió példányban forgott közkezen, s ezáltal minden idők legnagyobb bestsellerévé vált, túlszárnyalva Hitler Mein Kampfját és Sztálin Kézikönyvét. Az olvasóközönségnek ez a mérete elég érthető. A kínai doktorok annak köszönhetően, hogy szorgalmasan tanulmányozták Mao írásait, képesekké váltak a vakoknak visszaadni látásukat, a süketnémák ismét hallottak és beszéltek, a levágott végtagok ismét visszaforrta a helyükre. Mao írásai és beszédei lehetőséget teremtettek az élőkődők kiirtására, a termőtalaj hatékonyabb megmunkálására és a fagykárrok kivédésére.

Edgar Snow írta, hogy „Maót a kínaiak milliói tekintették teljes meggyőződésből egy személyben tanítónak, stratégának, államférfinak, filozófusnak, babérkoszorús költőnek, nemzeti hőnek, családfőnek és a történelem legnagyobb szabadságharcosának. Számukra ő egyszerre Konfuciusz, Lao-Ce, Marx és Buddha.

Nincs is hát abban semmi meglepő, hogy egy ilyen vezető számára mauzóleum épült. Sokkal meglepőbb, hogy még használatban is van.

A kommunista szuperpáros

Bár Románia sokkal kisebb ország Kínánál, mégis Maónál is nagyobb vezetőt adott, még ha ez első látásra hihetetlen is. Ceausescu kultuszának egyik korai kifejeződése az „Homage” (tisztelet) címet viselő vaskos kötet 1973-as megjelenése volt, melyet ötvenötödik születésnapjára adtak ki. De ez csupán a szerény kezdet.

Miért volt 1988. január 25. a román nép életében a legjelentősebb pillanat? A válasz igen egyszerű. Ez volt Ceausescu hetvenedik születésnapja, egy nem éppen szokványos ünnepség. Kapott, il-

letve inkább adományoztatott magának néhány új kitüntetést, olyanokat, mint a Lenin-rendet a Szovjetunióból, a Fehér Oroszlán-rendet Csehszlovákiából és a Marx Károly-rendet Kelet-Németországból. Még Erzsébet királynő is magasra értékelte „széles körben elismert kiválóságát, tapasztaltságát és hatását”.

Mielőtt megérkezett volna a nyitó gálaelőadásra, az egész gondosan kiválogatott közönség teljes hallgatásba burkolódzott. Az emberek percekre visszafojtották lélegzetüket, úgyhogy a feszültség szinte elviselhetetlenné vált, majd hirtelen frenetikus álló ovációban robbantak ki, ritmikusan kántálva: „Ceausescu és a nép”.

A születésnap beszédeket rendszeresen álló ovációk szakították félbe, fiatal úttörők kórusa dícsőftette a „Szeretett Conducator”, költők magasztalták „örökifjú voltát”. Egy népi táncosokkal fzesített háromórás show volt hivatott bizonyítani, hogy az egész nemzet kifejezi hűségét és háláját „Ó”-iránta, ahogy magánbeszélgetésekben utaltak személyére.

Ceausescu maga leginkább a „Kárpátok géniusza” fellengzős titulust kedvelte. Hetvenedik születésnapján a párt a következő megnevezésekkel illette: „...a nép legdrágább gyermeke, kimagasló forradalmár, a nemzet hőseinek hőse, a modern szocialista Románia építője... a kortársi világ nagy tekintélyű államférfija...”

Intelligenciájának bizonyítékaként tucatnyi tiszteletbeli doktori címet nyert el, de nem csupán román egyetemeken. Nem csoda hát, hogy egyik titulusa éppen „A Gondolat Dunája” volt. Mivelhogy Ceausescu elsősorban felesége, Elena segítségével uralkodott — nem megfélemlítve gyerekeiről, fivéirel, és más rokonairól —, a legmélyebb tisztelet és megbecsülés szállt „... Elena Ceausescu akadémikus asszonyra, a tudományok doktorára, a forradalmár és politikai messzire világtató példájára, a világhírnév tudósra...”

Milyen kár, hogy egy ilyen nagy páros nem élhette meg Nicolae hetvenkettedik születésnapját.

A kommunista dinasztia megeremtése

Az észak-koreai Kim Ir Szen volt az a kommunista vezető, kinek kultusza túlszárnyalta még a szovjet és kínai sémákat is. Vele kapcsolatban az a legérdekesebb, hogy 1945-ben a szovjetek révén vált politikai vezetővé, a hatvanas évek végén azonban meghirdette az autonóm kommunizmust. Ez egyfajta autonómiát és koreai identitást jelentett ideológiai és politikai vonatkozásban, míg önellátást a gazdaság tekintetében. Erre alapozva Kim Ir Szen Észak-Koreát bevehetetlen erőddé alakította át.

A középületek homlokzatán irdatlan méretű Kim portrék díszelnek, míg a legjelentősebb épületek tetején gigantikus méretű betűk láncolata hirdeti: „Éljen soká Kim marsall!” A Kimet dicsőítő publikációk sora végtelen. Emlékművek, parkok és múzeumok mindenütt, ahová a vezető egyszer is betette a lábát. Átírták a történelmet, hogy szerepét kihangsúlyozzák és kiiktassák az Észak-Koreában lezajlott kommunista hatalomátvétel során megismert ellenségeit. Már a négyéves gyerekeknek is hivatalos életrajzának rövidített változatát kell tanulmányozniuk.

Kultusza még a hegyeket is utolérte — nemcsak hogy a nevét felvéve, hisz ez diktátorok vonatkozásában normális dolog, de még a képmását is beléjük formálva — az egyesült államokbeli Mont Rushmor stílusában.

Kim Ir Szen a konfuciánus társadalomfilozófia maradványaihoz fordulva jelenleg az első kommunista dinasztia megalapításával foglalkozik. Várhatóan ha fia (akit „Drága Vezetőnek” hívnak) ötvenéves lesz, a hatalom átadás megtörténhet a „Nagy Vezető” nyolcvanadik születésnapján.

Egy lengyel dokumentumfilm, az 1989-ben készült „Parádé” döbbenetes precizitással tárja fel ezt a kultuszt, még azok számára is, akik elég jól ismerik a Hitler, Mao, Sztálin filmeket.

„Kis Sztálinok”

A párt és az ország szeretett vezetőjének való teljes alárendelődés bizonyos időszakban valamennyi kommunista országban fellelhető volt.

A karizmatikus vezetők elburjánzásának szokatlan tényét egy olyan valaki magyarázta meg, aki ezt közelről ismerhette, Wladislaw Gomulka, a lengyel első titkár, akit 1949-ben eltávolítottak, majd 1956-ban újra visszahelyezték volt pozíciójába. Ő magyarázta elvtársainak 1956-ban a pártplénumon, hogy a személyi kultusz egy olyan sajátos rendszer, mely a Szovjetunióban dominált, s aztán beoltatott valamennyi kommunista pártba. A rendszer lényege, magyarázta Gomulka, egy hierarchikus létra volt, melynek csúcsán Sztálin helyezkedett el. Mindazok, akik alacsonyabb lépcsőfokokon álltak, fejet hajtottak előtte. A kommunista pártok központi bizottságainak első titkárai Sztálinhoz hasonlóan a csalhatatlanság és bölcsesség köntösét öltötték magukra.

Az igazi probléma akkor következik be, ahogy Gomulka kifejtette, ha a hatalom és a kultusz egy olyan embert illet, aki középszerű lévén vakhú követője bármilyen parancsnak, vagy éppen rothadt karrierista. Ez aztán maga alá temeti a szocializmust. Az igazat megvallva, Gomulka személyi kultusz elemzése inkább a kommunista párt hatalmi kultuszának és hierarchikus struktúrájának leírása volt.

Álljon itt néhány példa a különböző országok „megvalósult szocializmusáról”.

Georgi Dimitrov, a bolgár kommunista vezető, 1949 júliusában Moszkvában halt meg. Testét Leninéhez hasonlóan bebalzsamozták, és Szófia köz-

pontjában, egy fehér mauzóleumban helyezték örök nyugalomra. Utódjának, Zsivkovnak és uralkodásában részes családjának imádása és a róluk való megemlékezések igazi túlkapásokban nyilvánultak meg a következő harmincöt év során.

Rákosi Mátyás, magyar vezető Kelet-Európa vezető sztálinistája volt. Kultusza az eget ostromolta. Tizenhat év börtön után is úgy kellett tudni, hogy tökéletesen egészséges, állítólag kilenc nyelven beszélt, és hát persze csalhatatlan volt. Mindazonáltal Sztálin halálát követően igen gyorsan elvesztette varázsát a magyar nép körében.

Csehszlovákiában Klement Gottwald kommunista vezetőt egy ismert költő, V. Nezval úgy jellemezte, mint aki forgoszélként tört be ebbe a világba.

Lengyelországban a kommunista elnök és főtitkár Boleslaw Bierut képe szintén ott függött valamennyi iroda falán, visszaköszönt a bélyegekről, iskolák és egy egyetem viselte nevét, írók és költők dicsőítették. Születésnapján a munkásosztály új termelési rekordokat állított fel az iparban.

Albániában Enver Hodzsa 1944-től 1985-ben bekövetkezett haláláig uralkodott. Az 1950-es választáson 99,45 százalékos részvétel mellett ért el figyelemre méltó eredményt pártja és ő maga is. Még figyelemreméltóbb, hogy a soron következő választásokon a párt egyre jobb és jobb eredményeket hozott. 1967-ben ő volt az, aki Albániát a világ első ateista államának kiáltotta ki. Bár jól képzett ember volt, aki a franciaországi Montpellierben végezte iskoláit, és de Gaulle tábornok csodálójává volt, mégis egy keleti despota módjára dicsőíttette magát. Összes művei több millió példányban láttak napvilágot, hatalmas portréi mindenütt láthatóak voltak. Tirana központjában álló, aranyból készült szobrát 1991-ben döntötték le.

Hasonló, bár csekélyebb mértékű, de sokkal hitelesebb kultuszt élvezhetett

Jugoszlávia vezetője, a marsall-elnök Tito. A mediterrán, dicsekvő szószátyárság, ezoterikus szóradattal, csodákra képes, ahogy ezt Mussolini már jóval Tito előtt felfedezte. Az idealizált múlt legendája biztosította a kohéziót és az erőt a kommunisták számára, így módon az 1941-45-ös partizánháború kultuszának fenntartása államérvé vált. Tito kultusza összefűzte a népet és a vezetést, méghozzá az Ottomán Birodalomból megismert stílusban. Koszovóban a Tito kultusz az emberek számára egyszerűen kötelesség volt, mely olyan formában nyilvánult meg, hogy Kosovska Mitrovica várost átkeresztelték Titova Mitrovicára (így ez már a hatodik olyan jugoszláv város lett, mely a marsall nevét viselte). A hatvanas évek vége felé ismét nagy mértékben megnőtt Tito személyes szerepvállalása valamennyi területen. 1969-ben, hetvenhét évesen is képes volt demonstrálni, hogy ihlető kormányos, atya, kalauz és parancsnok, és biztosította, hogy a hatalom a párt kezében maradjon. Mindenütt olvashatók voltak a „jugoszláv szocialista hazafiság” és a „Tito Jugoszláviája” szlogenek.

Egy évvel Tito halála után az USA akkori külügyminisztere, Alexander Haig Belgrádban az elnök mauzóleumában a következőket írta a vendégkönyvbe: „Egy nagy vezető és nagy államférfi, aki kivezette a jugoszláv népet a háború romjai közül — otthon a stabilitás és a prosperitás, a világban pedig a tisztelet és megbecsülés irányába” (ahogy a belgrádi napilap, a Politika tájékoztatott erről). Kultusza túlélte a halálát. 1982-ben a következő szlogenek voltak a jellemzők: „Tito Jugoszláviája” és „Tito után — Tito!” Tito testét — a hagyományos kommunista elvet követve — bebalzsamozták és egy mauzóleumban helyezték el. Arca évekig látható volt mindenütt, a „Virágok házában” lévő sírja előtt nyilvánosan rótták le az emberek kegyeletüket, nyilvános kritikája elfogadhatatlan maradt továbbra is, de ma-

gánbeszélgetésekben bizony nemcsak dicsőítették. A szerbek most el kívánják távolítani földi maradványait a mauzóleumból. Lehet ő nagy vezető, de hát horvát volt.

Az egyetlen túlélő kommunista vezető, aki még élvez bizonyos népszerűséget, miközben egyfajta kultusz is körülveszi, a már említett Kim Ir Szen mellett a kubai Fidel Castro. A fő ok a kubai politikai tradíciókban keresendő, mely latin-amerikában tipikus, ahol is a hatalomgyakorlás sokkal inkább perszonalizált, mintsem bürokratikus.

Az ötvenes évek végén Castro mint a forradalom megszemélyesítője lépett színre, és a hatvanas évek alatt ő lett az egyszemélyes döntéshozó. Általánosan elfogadott volt keresztnevének emlegetni őt, ami egyszerre volt az egyénítés és a szeretet jele. Castro szokása volt dzsipjével körbenyargalászni a szigetet, megmártózni a tapszuhatagban, döntéseket hozni ad-hoc, a pillanat hatása alatt. A hibák és a válság ellenére Castro megmaradt a forradalom lovagjának, aki ma stílszerűen terepjárón robot.

Kubában hosszú ideig José Martíit bálványozták és tisztelték a kubai függetlenség „Apostolaként”. Amikor úgy ezer fegyveres behatolt Havannába mint kubai forradalmárok, szinte eszelősen zengték hírért a tizenkét „apostol” parancsnoknak és a „Krisztus” Fidelnek. Aztán Dávid és Góliát küzdelmének mítosza támadt fel, s először Battista, a diktátor volt a legyőzendő, majd következett az USA kihívása. Castro eszelősen kihasználta Marti kultuszát és emlékét, és arra törekedett, hogy ő maga és ügyei körül egy „apostoli” aurát alakítson ki. Gyakran hangoztatta: „Mi azt csináljuk, amit az Apostol tanítása diktál, vagyis ugyanazt, amit ő tett hasonló helyzetben.”

Más kommunista vezetőkhez hasonlóan Castro is élvezhette a nyugati csodálói és propagálói biztosított klímát. Köztük volt Gabriel García Marquez, aki a vezető természetfeletti energiáját

sugalmazta (démoni erővel dolgozik, szinte alig alszik). Castro nemcsak hosszabb beszédeket tartott bármely más kommunista vezetőnél, ami már önmagában is olyan teljesítmény, mely rendkívüli energiát bizonyít, de a latin tradíciók szellemében igazi macho volt a nők tekintetében. Ez utóbbi tulajdonság meglehetősen ritkán volt elmondható a kommunista vezetőkről.

Néhány beszámoló megjegyezte természetfeletti képességeit és tehetségét a veszély felismerésére. Akik vele harcoltak, elmesélték, hogy miközben az erdő közepén egyik helyről a másikra vonultak, miképpen állt meg hirtelen és súgta: „Nem — ne erre.” Irányt változtattak, s egy jó kis kerülőt téve kiszárvattak, közel ahhoz a helyhez, ahol Fidel megtorpant, mint akit villám sújtott, elvtársai elmondása szerint lesben álló ellenséges csapatokat vettek észre. És ez nem egyszer fordult elő. Legyen ez intuíció, varázserő, vagy bármi más, van valami olyan minőség ebben az emberben, mely figyelmezteti őt a veszélyre...

Minta állampolgárok

De a kommunista rendszerekben nemcsak a főtitkárokat istenítik, hanem megvannak az új, szocialista embertípus élő szimbólumai is. Ez az új embertípus a minta állampolgár két típusában ölt testet. A párt iránt való totális elkötelezettség és lojalitás modelljére egy fiatalember, Pavlik Morozov szolgált példával. Érdeme abban állt, hogy feljelentette saját apját a rendőrségen, mert némi bűzát rejtegetett, ahelyett, hogy az utolsó szemig mindent beszolgáltattott volna a kormánynak. Apját tíz évre lecsukták, míg Pavlikot a felháborodott rokonok megölték.

Morozov a harmincas, negyvenes években Komszomol-ideállá vált, imádták, mint egy ifjú kommunista szentet, aki életét adta a kommunizmus ügyéért. Sztálin minden lehetséges módon támogatta a Morozov kultuszt, mivel ellen-

őrzési rendszere azon alapult, hogy a feleség feljeli férjét, gyermek a szülőjét, barát a barátját. Később, 1989-ben kiderült, hogy a történet, morális aspektusa ellenére, az elejétől a végéig kitaláció alakult.

Az új ember másik szimbólumává egy Alekszej Sztahanov nevű bányász vált, aki 1935-ben állítólag 102 tonna szenet termelt ki hat óra alatt, körülbelül az elfogadott norma tizenötszörösét. Éveig ünnepelték, mozgalmat neveztek el róla. Az igazság 1989-ben derült csak ki. Ezt a rekordot két bányásztársa segítségével érte el, ráadásul minden más munkálatot leállítottak a bányában, és a teljes műszak az ő kiszolgálásukra volt rendelve. A dokumentumokból egyértelműen kiderül, hogy itt is a mítoszgyártás esetével állunk szemben.

Egy szupersztár munkás: Lech Walesa

A kommunista ideálok pantheonjában megvolt tehát a hős munkásoknak, természetesen az Alekszej Sztahanovhoz hasonló rohammunkásoknak. Lengyelországban Patrowski személyében imitátora is akadt, aki szintén egy rohambányász volt. Mint az új szocialista munkás szimbólumát idealizálták őket, s képeik nem csupán az újságok címfoldalán jelentek meg, de művészi formában is, versek, dalok, regények, festmények és mindenekelőtt szobrok formájában megörökítve. Innen „A márványember” film címe is. A Wajda filmje elég érdekesen mutatja be, milyen gyanús körülmények között is születtek ezek a rekordok. Valójában csalással állunk szemben, éppúgy, mint a szervezett népszerűség esetén.

A kommunista pantheonban természetesen nem volt hely rebellis munkások számára: sztrájkvezérekre, illegális, független szakszervezetek vezetőire stb. Épp ellenkezőleg: mindez nagyon irritálta a hatalmat. Lengyelország esetében nem prominens ellenzéki figurák-

ról volt szó, akiket irodalmi munkásságuk alapján ismertek, vagy mint kiemelkedő másként gondolkodók, ún. disszidensek lettek volna ismertek nyugaton. Jelenlétük még a politikai színtér hazai szakértői számára is nehezen volt felmérhető, nem beszélve azokról a nyugati újságírókról és politikatudományi professzorokról, akik háromnapos lengyelországi tényfeltáró missziójuk során elszalasztották a velük való találkozást.

Mindazonáltal ők léteztek a sötétségben. És amikor 1980-ban a gdanski hajógyár munkásai sztrájkba léptek, az egyik helyi, földalatti munkásvezér, átjutva a kordonon, csatlakozott a tiltakozáshoz, ami később az „ugrás a kordonon át”-ként vált híressé.

Walesa betörése a nemzeti és nemzetközi porondra igen gyors volt, nem tartott tovább két hétnél, azonban olyan komplex folyamat volt, mely három alapvető elemre támaszkodik: az első saját tehetsége és személyisége, a második annak helyes számbavétele, hogy a lengyel értelmiségi ellenzék miképpen fogja támogatni munkásimágóját, a harmadik pedig Walesa attraktív volta a nyugati tömegtájékoztatók számára.

Walesa kétségtelenül rendelkezett bizonyos olyan személyes jellemvonásokkal, melyek a sztrájkbizottság természetes vezetőjévé tették. Ilyen például a bátorság és az állhatatosság. De voltak rajta kívül még bátor és állhatatos ellenzéki munkásvezetők. Közülük azonban csak nagyon kevés volt valódi munkás. Aztán pedig sok-sok kísérlet után — megpróbálva a rendszert belülről mint reformer és revizionista, vagy kívülről mint disszidens megváltoztatni — a lengyel értelmiségi ellenzék megragadta az alkalmat, hogy egységre lépjen a munkásmozgalmakkal, megalakítva a Szolidaritást, mely sokkal inkább társadalmi mozgalom, mint szakszervezet. A szakszervezeti álca és a Szolidaritás ernyő védelmet jelentett számukra, s egyúttal óriási hatalmat a rendszerrel szemben megvívandó harcban.

Walesa olyan erőteljes munkásvezér volt, aki akart és tudott is az értelmiséggel kooperálni. Így aztán a következő tíz év során a vezető lengyel értelmiségiek nem hogy nem vitatták képességeit, de tisztán pragmatikus okokból épp ellenkezőleg, egy nemzeti vezető imágóját építették.

Azonfelül Walesa nemcsak munkás volt, de populista népvezér is egyszemélyben. A kommunista apparátcsikkal való alkudozásban éles eszű, állhatatos és rugalmas tárgyalófélnek mutatkozott. Emellett humorérzéke, atyáskodó szövege és beszédmodora, a munkáosztályra jellemző nyelvi gondolkodásmód teljes birtoklása megfelelő, ha nem is éppen nagy kommunikátorra tette munkáosztálybeli társai viszonylatában.

Tehetségének egyik leghatásosabb mozzanata volt, hogy rögtönzött beszédeivel képes volt irányítani a munkástömegeket. Fokozatosan ráébredt erre a képességére és keményen dolgozott azon is, hogy megépítse populista karizmáját.

Walesa kezdettől fogva elragadó figura volt a nyugati médiumok számára. Egy lázadó, munkás kinézetű munkás, aki egy erős ellenállási mozgalom elnöke, igen alkalmas a címlapokra és első oldalas sztorik alanyaként. A nyugati televíziós stábok kedvence volt, mivel kitűnően személyesített meg egy komplex társadalmi folyamatot. Nagyon jól passzolt tehát a nyugati médiamintákhoz, ahol állandóan a híreket és a személyiségeket hajszolják.

Még elképesztőbb volt a nyugati promóciónak a lengyel közönségre gyakorolt hatása. A nemzetközileg elismert vezető imágója Lengyelországba visszavetítve növelte Walesa karizmáját, s segítette meggyőzni azon nagyszámú kételkedő ellenfeleit, akik szkeptikusak voltak tehetségét és pozícióját illetően, s mindezt akkortájt, amikor a hivatalos helyi médiumok totálisan elvesztették szavahihetőségüket.

A Szolidaritás mozgalom ugyanakkor averziót mutatott egy önmagát túlnyerő vezetővel szemben. Walesa és az 1980-as augusztusi sztrájkok más vezetői a népi mitológiában fellelhető jellemek reminiscenciái voltak. V. Tucker szavával élve: „a szent koldus, a kis szabó vagy a hiszékeny ember, aki letöri a magas rangok és hivatalok hordozóinak fennhéjázását, és a köznapi emberség és moralitás szintjére fokozza le őket”.

Néha a plakátok mindenki emberének mutatták Walesát, néha jó munkásnak, ugyanakkor jó kereszténynek, családatyának. Valójában Walesa egy fifikás ember, aki ismeri a céljait, és képes alkalmazni valamennyi lehetséges fortélyt azok elérése érdekében.

Ily módon Walesa hős volt és egyben antihős. Ez tette őt népszerűvé a munkásmozgalomban.

Imágója a szükségállapot kihirdetése után, amikor sok más vezető ellenzékihez hasonlóan internálták, de sokkal jobb körülmények közé, kissé vesztett fényéből a kommunista médiakampánynak köszönhetően, de figyelembe véve a hivatalos médiumok alacsony hitelességét és a Jaruzelski kormánnyal szemben meglévő gyűlöletet, ennek a leleplezésnek a nagy nyilvánosság vonatkozásában igen csekély hatása lehetett, ám semmiképpen sem befolyásolta a Szolidaritáshoz való hűségét.

És nem teljesen váratlanul, a Szolidaritás nemzetközi renoméjának és presztízsének köszönhetően, 1984-ben Walesának ítelték a Nobel-békedíjat. Ez nagy kudarc volt a kormány számára és igazán lelkesítő a megalázott Szolidaritásnak.

Bár Walesa számos sok okból kifolyólag csaknem inaktív volt a földalatti ellenállási mozgalomban, a mozgalom maga a középosztálybeli választóközönségre és néhány munkásaktivistára alapozva biztosította az alapvető illegális szakszervezeti struktúrák oltalmát, továbbá megszervezett egy jelentős kiadói és terjesztői hálózatot, szinte egy máso-

dik médiarendszert, mely kihívtást jelentett a kommunista rezsim mindent elárasztó kiadványainak, és lerombolta a tömegkommunikációs monopóliumot.

A mozgalomnak szüksége volt legalább egy jelképes vezetőre, s Walesát ilyenként kezelték. Nobel-díjának volt némi hatása a lengyel népességre is, hangsúlyozva nemzetközileg elismert személyiségéből eredő pozícióját. De valójában a népléleken a díj sokkal inkább a Szolidaritás mint egész díjának számított, vagy Walesának mint a mozgalom megszemélyesítőjének, semmint személye elismerésének.

A tévévita, mely sokkolta Lengyelországot

Nobel-díj ide vagy oda, számtalan tiszteletbeli doktori cím amerikai kollégáktól és egyetemektől, melyeket távollétében adományoztak neki, Lengyelországban mégsem volt valami erős pozíciója. Mindössze egy volt a Szolidaritás sok más rangidős vezetője közül.

Aztán egyszer csak eljött ismét az idő. 1988 nyarán részben a földalatti Szolidaritás, részben a fiatal radikális munkások által szervezett sztrájkhullám megrendítette az ideiglenes társadalmi békeség alapjait. Ugyanakkor Gorbacsov új nemzetközi politikája valószínűtlenné tett egy szovjet intervenciót. Újabb esély nyílt hát a Szolidaritás és személyesen Walesa számára az újbóli színrelépéshez. A nyár végére létrejöttek a titkos megállapodások a hatalommal egy kerekasztal-tárgyalás megkezdéséről.

Mivel a tárgyalásokon a kormány ellenfele a Szolidaritás volt, s annak vezetőjét oly sokáig állították be magánzó állampolgárnak, nem beszélve az őt mocskoló kommunista propagandáról, ezért szüksége volt bizonyos promócióra, legalább a lengyel közvélemény emlékeztetésének felfrissítése révén. Ilyen alkalom adódott azon a nyilvános tévévitan, melyen Walesa vitapartnere a hiva-

talos szakszervezetek vezetője volt, aki természetesen a kormány támogatását élvezhette, többmillió tagot tudhatott maga mögött, ráadásul pártonkívüli, erős személyiségről volt szó, aki maga is valóban munkásként dolgozott. Ez a vita tehát lehetőséget nyitott ugyan Walesa újbóli bemutatkozására, de tekintélyének végleges elvesztése is benne volt a pakliban.

1988 novemberében bejelentették a Lech Walesa és Alfred Miodowicz közötti televíziós vitát. A lengyelek eksztatikus izgalomba jöttek. Senki sem volt azonban biztos benne, mekkora presztízzsel is rendelkezik Walesa, és milyen intelligens. A vitára a legnézettebb műsoridőben, közvetlenül az esti fő híradó után került sor a lengyel televízió egyes csatornáján, 1988. november 30-án.

Az adást követő közönségreakció a Walesa irányában megnyilvánuló túláradó rajongás volt. Nyugati riporterek által készített rögtönzött felmérészerű interjúk egy választási győzelem hangulatát árasztották: „Olyan volt, mint a szabadság lehellete” (egy háziasszony). „Első osztályú lengyel munkást láthatunk” (hajóépítő munkás). „Ez Walesa menete volt” (egy újságíró). „Elsőpró győzelmet aratott, esélyeit a továbbiakban nyolc a kettőhöz fogadnám” (magát meg nem nevező kormánytisztviselő). „Ez a megnyilvánulás mély benyomást tett rám, a hatóságok igencsak alábecsülték Walesát” (nyugati diplomata). Walesa hivatalát elárasztották az elragadtatott nézők által küldött virágok és táviratok. Tanácsadói, de még a legkülönbözőbb körökből való független személyiségek is méltányolták teljesítményét. A kevéssel később lebonyolított közvéleménykutatások megerősítették Walesa teljes győzelmét, presztízsének jelentős növekedését.

Ez volt az a tévévita, mely sokkolta Lengyelországot és újra bevezette Walesát a politikai életbe. 1988 decembere után prominens nemzeti személyiséggé vált. Létrehozta saját állampolgári bi-

zottságát, melyben a legkiválóbb értelmiségiek kaptak helyet. Ez a testület készítette elő és bonyolította le 1989 elején Walesa hallgatóságos vezetése mellett a kerekasztal-tárgyalásokat (melyek létrejötte egyébként politikai mestermű volt a kommunisták részéről, hogy ebben a formában mondjanak le monopóliumukról és osszák meg a hatalmat). A következő választási kampányban Walesa mint elismert vezető pozíciója biztosította valamennyi helyet egy kivételével a lengyel parlamentben. A jelölteket választási plakátjaikon egyszerűen egy meglehetősen paternalista pózban ábrázolták Walesával.

A Szolidaritás győzelme megsemmisítő volt, s ennek logikus következményeként a tényleges hatalom Walesa kezébe összpontosult Lengyelországban. S amikor a választások után a kommunisták képtelenek voltak új koalíciós kormányt felállítani, Walesa mentette meg a helyzetet saját jelöltjei ajánlásával.

Miután így szépen felállt egy Szolidaritás vezette kormány, Walesa szinte egyfajta keresztapává lett. Valóban mézeshetek kezdődtek közte és a miniszterelnök, Mazowiecki, Gdansk és Varsó között. De aztán, ismeretlen okokból kifolyólag, az új kormányzó varsói Szolidaritás-elit elkezdte negligálni Walesát.

Ugyanakkor 1989 őszén Walesa az USA-ba látogatott, ahol amellelt, hogy begyűjtött néhány tiszteletbeli doktori címet, beszédet mondott az amerikai kongresszus két háza előtt, ami polgári vezető esetében harmadszor esett csak meg az USA történetében. Fellépését néhány perces álló ováció köszöntötte, negyven perces beszéde alatt nemegyszer harsant fel harsány helyeslő, üdvözlő felkiáltás, közbekiabálás. Fényes szereplése éppúgy meglepte barátait, mint ellenségeit. Így aztán egy évvel a tévévita után, most már a nagyvilág színpadán ismételte meg sikeresen előadását.

Az értelmiségiek árulása

Miután az 1989-es választások eredményeként létrejött az új nem-kommunista kormányzat, Walesa hasznossága csökkenőnek tűnt. S amikor helyzetét tekintve türelmetlenné vált, néhány varsói értelmiségi rögtön farkast kiáltott a nyár folyamán. Azzal vádolták, hogy össze akarja törni az éppen hogy csak megszületett új demokratikus rendet stb.

Walesa elhatározta, hogy ringbe száll az elnökségért. Ezt könnyen meg kellett nyernie és meg is nyerte, ám ez végül is gyenge és keserves győzelemnek bizonyult. Csillagát egyik pillanatról a másikra elhomályosította egy új személy, az 1990-es lengyel elnökválasztás sötét lova, Stanislaw Tyminski. Egy kanadai lengyel emigráns a nulláról indulva egy hónap alatt odáig tornázta fel magát, hogy a szavazatok 25 százalékát nyerte el, s ezzel Walesa mögött másodikként végzett.

Nagyság, hatalom, tekintély

Valamennyi társadalomban, közösségekben és nemzetben vannak olyan személyek, akiket képességeik, tetteik az adott társadalmi csoportosulás eminens tagjaivá tesznek. Minden ember egyenlő, de ahogy Orwell szarkasztikusan, de korrekten megjegyezte, vannak, akik egyenlőbbek. Egész egyszerűen, ha vannak értékek, akkor vannak olyanok is, akik ezeket hordozzák, illetve akik ezekhez az értékekhez hozzájárulnak.

Nagy embernek lenni annyit tesz, mint birtokában lenni és/vagy hozzájárulni azokhoz a bizonyos értékekhez. Ebből következik, hogy nem létezik abszolút nagyság: minden az értékeken múlik, és ami témánk szempontjából fontosabb, ezen értékeknek a társadalmi csoportok által történő elismerésén.

Az értékek megvalósításának intenzitása egy dolog, ezen az alapon „nagy”

lehet még egy férj is („nagy apuci, szomszéd” stb.). Elismertnek és csodáltak lenni egy szűk, korlátozott körben, gyakran mindössze egy ember előtt.

Ha az értékek felismerése jóval szélesebb körű, ha az értékek maguk jóval alapvetőbbek, s ezen értékek megtestesülése sokkal szélesebb kör által érzékelhető, akkor már egy nagyobb személyvel állunk szemben. Így aztán, hogy valaki nagy és híres legyen, az társadalmi sztenderdeken múlik. Ugyanez vonatkozik a bölcsességre, a fizikai megjelenésre vagy a teljesítményre. De ilyen még a bátorság és a könyörületesség is.

És bizonyos értékek ellenőrzése, nem szükségszerűen személyiségvonásként, de elősegítheti egy személy imágójának megváltoztatását. Ezt már Marx is megállapította, amikor megjegyezte, hogy a pénz mindenkit kivételes személlyé avat. Lehet valaki csúf, a pénz meg fogja szépíteni.

A pénznek tehát ilyen hamisító hatalma van, egy külső dolgot személyes jellemzővé képes átfordítani, s lehet, hogy ez volt a fő oka annak, hogy Marx úgy gyűlölte a kapitalizmust. Ő lenne a legjobban meglepve, ha megtudná, hogy az őt követő évszázadban azokban az országokban, melyek tanításai követőjeként deklarálták magukat, a bálványozás egy másik, régebbi és sokkal hatalmasabb eszközt tőkéletesítették: a politikai hatalmat.

A vezetőket ilyen vagy olyan módon mindig is imádták. A fáraók, királyok, császárok, fejedelmek, cárok stb. annak ellenére, hogy uralkodásuk hagyományokon alapult, mégis úgy viselkedtek, mint a félistenek (néha már istenként is), vagy legalábbis másképp néztek ki, mint az egyszerű halandók. Szobrokat mintáztak róluk, képek örökítették meg arcvonásaikat, s az ellenük való bűncselekményeket a legsúlyosabban büntették. A király lehet, hogy meztelen, a szemlélődő szeme

azonban mégis a jólöltözöttségén akad meg.

A hatalomban lévők mindig félelmek és remények forrásai; azonkívül, hogy kezükben tartják az értékek kontrollját, rendszerint még élet s halál urai is. Természetesen a hűséget is jutalmazhatják. Így a vezetés bizonyos mértékig mindig kapcsolatban van tárgyának érzéseivel.

Weber karizma fogalma

A legegyszerűbb mód a vezetők kultuszának magyarázatára az, hogy karizmatikus személyekként osztályozzák őket, melynek alapján kiérdeklük a kultuszukat. A probléma csak az, hogy az ilyenfajta magyarázat azon a klasszikus logikai hibán alapul, hogy egy ismeretlen dolgot egy hasonlóan ismeretlen dologgal igyekszünk magyarázni. A karizmatikus személy jellemvonásainak világos ábrázolása nélkül képtelenek vagyunk a karizma által igazolt kultusz konkrét esetét osztályozni. Úgyhogy forduljunk e fogalom jelentése felé.

A karizma fogalmát, mint közismert, Max Weber javasolta először az olyanfajta vezetők megjelölésére, mint Mózes, Buddha, Mohamed — akik tömören fogalmazva olyan vallásalapítók, akik bizonyos égi jel birtokában voltak. Ez a meggyőződés áthatotta követőiket is, s azon a hiedelmen alapult, hogy egy isteni lény kifejezetten őket szólította fel e szent szolgálattételre. Weber kétféleképpen általánosította és bővítette ki ezt a jelenséget; egyrészt egy olyan sugalmazó vezetésre alkalmazta, mely nem egy transzcendentális istenségbe vetett hiten alapul, másrészt pedig származtatott formák irányába kitérítve ezt, veralltäglicheknek nevezte a karizmának ezt a fajtáját (ami pontatlan fordításban rutinizálnak nevezhető, mivel az Alltag hétköznapot jelent); ez olyan karizma, mely intézményesült, s ennél fogva már nem az, ami egy „karizmatikus vezetés” tipikusan lenne.

A szó maga görög eredetű, és a korai kereszténység szótárában a „kegyelem adományát” jelentette, egy sajátos isteni ajándékot. A karizma fogalma a khorintosiaknak írt második levélnek az isteni kegyelem tehetségét megjelenítő formára való utalásaiból származik. Ebből a forrásból vezette le Weber a fogalmat, s oly módon bővítette kontextusát, hogy az több lett egyszerű vallási kategóriánál.

Ezáltal úgy tekintette a karizmat, mint azon nagy, innovatív személyiségeknek tulajdonított tulajdonságot, akik szétörik a hatalom hagyományosan és racionálisan legitimizált rendszerét. Használt egy olyan kifejezést is, hogy „az extraordináriság” (Ausseralltäglichkeit).

A karizmatikus vezető fogalma azután bekerült Weber mára már klasszikusnak számító osztályozásának kontextusába, melyben a hatalomnak vagy a törvény szerinti uralkodásnak három ideáltípusát állította fel: a legális (azaz a személytelen racionalitás és a bürokratikus szabályozás szintjén lévő), a tradicionális és a karizmatikus osztályt. A karizmatikus hatalom egy különös személy azon képességéből származtatható, hogy egy olyan hitet képes felkelteni és fenntartani, miszerint ő maga a legitimitás forrása.

Max Weber úgy fogalmazta meg a karizmatikus vezetést, mint a hatalom gyakorlásának kivételes, instabil s ily módon múlandó formáját, mely általában szokatlan, illetve válsághelyzetekben bukkan fel, s nem az a feladata, hogy megoldással szolgáljon a kormányzás mindennapos problémáira, hanem hogy lehetővé tegye a kilábalást a kilátástalannak tűnő válság- és veszélyhelyzetekből.

A karizmatikus hatalmat Weber jórészt egy primitív társadalom kontextusában szemlélte, ahol a hadurak, törzsfőnökök, próféták és varázslók boldogulnak. S a karizmatikus személy köve-

tőinek elemzésében csak a közvetlen testőrökre, tanítványokra és ügynökökre volt tekintettel. Ezt a konceptualizációt igen sok náci történész alkalmazta sikerrel.

A konkrét történelmi esetekre való alkalmazhatóságával kapcsolatos kétségek ellenére, és bár kétségtelenül van számos gyenge pontja és korlátja, meggyőző érv Weber elmélete és a modern politikai uralomra való alkalmazása mellett — itt nemcsak Hitler esetére gondolva — az a továbbfejlesztés, melyet Arthur Schweitzer végzett el.

Ez a példa arra világít rá, hogy a karizmatikus hatalomnak nemcsak egy vezető személyes jellemvonása, vagy ideológiája a feltétele, de az emberek készsége is arra, hogy hinni tudjanak benne, s ami még sokkal fontosabb, képesek legyenek követni.

A társadalmi dimenzió — vagyis hogy mennyi követőt tudhat egy vezető maga mögött — meghatározza a karizmatikus vezetés karakterét. Ezeket a feltételeket folyamatosan fenn kell tartania, ha próféta, akkor csodatevéssel, ha hadvezér, akkor a háborúk győzedelmes megvívásával. A karizmatikus vezetésnek mindenképpen szüksége van egy a karizmája fenntartását szolgáló apparátusra, s amikor a karizma elvirágzik, akkor a „karizma rutinizálásának” nevezhető folyamat segíti mesterséges életben tartását. A mai napig nem fejlesztették ki a politikai vezetés genetikájának meggyőző elméletét. A pártok, államok és más politikai szervezetek vezetői és méginkább alapítói deus ex machinaként bukkannak föl. Eszerint a karizmának nincs genetikus elmélete, bár bizonyos esetekben mégis lehetséges úgy felmutatni, mintha lett volna. A manipulált, összetakolt, mesterségesen előhívott karizma néha azoknak a vezetőknak az eszköze, akik elsődlegesen kontrollálják a hatalmi apparátust, mint Sztálin, Adenauer vagy Richelieu.

Nagy kommunikátorok

Általánosságban véve kétség sem férhet hozzá, hogy a fent említett vezetőket „nagy kommunikátorokként” sorolhatjuk be. Legtöbbjük újságró volt, sőt, mint Bennio Mussolini, meglehetősen sikeres újságró. Lenin borzasztó büszke volt arra, hogy a Szovjetunióban övé az egyes sorszámot viselő újságrói igazolvány. Sztálin — összehasonlítva más bolsevik vezetőkkel, mint Trockij, vagy Buharin — meglehetősen gyengécske szónok volt, mégis tehetséges világi prédikátornak bizonyult. Beszédei jól alkalmazkodtak a kommunista párt új stílusú propagandájához és új tagságához, melynek többsége paraszti származású volt. Írásaiban olyan nyelvi szerkezeteket és világosságot alkalmazott, mely igen alkalmas volt a tömegnevelés céljaira. Mao sikeresen próbálkozott azzal, hogy Konfuciusz utódjává váljon.

Mussolini kiemelkedő olasz szónok volt. Castro a latin ékesszólás hagyományait jól felhasználó tapasztalt szónok. Csaknem valamennyi fent említett vezető kipróbált retorikai eszközökkel és bibliai terminológiával élt.

Nem mindegyik törekedett arra, hogy lebilincselő szónok legyen, ahogy igaz ez Hitlerre is. De mindegyik felhasználta a nyelvet mint a befolyásolás fő eszközét. És még sokkal jobb szervezői voltak a karizma apparátusának, mint amilyen kommunikátornak bizonyultak.

„Imágógyártók”

A huszadik századi vezetőknek az imágójuk kialakítására való törekvése jól példázható dr. Goebbels és az általa kreált propagandagépezet esetével. Ezt itt most szükségtelen volna részletesen leírni. A lényeg, hogy Goebbels a végső-kig keményen dolgozott mesteréért, mint leghívebb propagandistája, mindig igazolva tetteit és mindig fenntartva a hitet a Führer vonatkozásában. A tömeggel — legalábbis a német tömeggel

— való kommunikáció géniusza egy éjjel-nappal keményen dolgozó, roppant propaganda-apparátussal támogatta meg Hitler imágójának szolgálatában álló művészetét.

Ugyanilyen apparátus jött létre a bolsevikok keze nyomán az októberi forradalom után, kezdetben a marxista ideológia terjesztésének támogatására. A feladatot a kommunista párt propaganda és agitációs részlege kapta, melyet rendszerint csak agit-prop. osztálynak hívtak. Figyelték a médiumok közléseit, irányelveket bocsátottak ki, korrekciókat kényszerítettek ki és ellátták az állami cenzúra felügyeletét. Esetükben nem beszélhettünk olyan briliáns szervezőről, mint amilyen dr. Goebbels volt, de az apparátus hasonlóan jól dolgozott.

A nyugati vezetők nem rendelkeztek ilyen kiterjedt és hathatós propaganda-apparátussal, ráadásul még csak monopóliumot sem élvezhettek a médiumok terén. Ennek ellenére némelyek közülük igen hatásosan voltak képesek megszervezni publicitásukat. Propaganda helyett a *public relation* megközelítést alkalmazták, mely specializált kormányzati ügynökségeken — mint a szóvivői intézmény, a külügyminisztérium és a különböző állami intézmények kulturális és információs részlegei — alapult. Természetesen ezek az eszközök a nyomába sem érhettek a náci Németország és a kommunista országok totalitárius intézményeinek. Mindazonáltal elég jól működtek.

Művészi és újságrói közreműködés

A despoták, a tirannoszok és a királyok mindig is igénybe vették a művészek segítségét imágójuk támogatása céljára. Örök dicsőségük és az irántuk megnyilvánuló tisztelet kifejezésére emlékműveket és festményeket készíttettek. Az írókat, később az újságrókat megfizették vagy megvesztegették, esetenként pedig kényszerítették uralkodóik telje-

sítményének dicsőítésére. A sírkövek feliratait kitörölték, a krónikákat meghamisították, hogy megsemmisítsék ellenségeik nevét és emlékét. De semmihez sem hasonlítható a huszadik század modern despotáinak a kreatív művészek, írók és újságírók felhasználására szolgáló technikája.

Sztálin közismert érzéketlenségét az értelmiség vonatkozásában nem érdemes taglalni. Nézzük inkább Ceausescu technikáját, mellyel beidomította az újságírókat.

Ceausescu vulgáris és caligulai kultusza sem képes elhomályosítani azt a tényt, hogy lényegét tekintve briliáns taktikus volt, akinek a gyakorlata messze túlmutatott a hatalom egyszerű konszolidációján. Először is a nyugat felé való nyitás politikája nagyon sok célt szolgált egyszerre. Többek között igen népszerű lépés volt a román nép körében, plusz jó imágót keltett számára a nyugati médiumokban. Úgy mutatott be magát, mint országa függetlenségének bátor védelmezőjét. Ezen túlmenően a pártapparátus tapasztalt manipulátora is volt. És igen okosan szelídítette meg az újságírókat.

Először szigorú sztálini dogmákat kényszerített a tömegkommunikációra. Az újságírás szakmai autonómitásának vége 1971-ben vette kezdetét. A tömegkommunikációnak a sajtó, a rádió és a televízió egységes rendszerévé kellett válnia, mint a párt sajtója. De a pártkontroll még nem volt egészen teljes az 1974-es sajtótörvényig.

Bár Ceausescu Romániájában ironikus módon eltörölték a cenzúrát, a sajtótörvény, mely a kommunikáció valamennyi (frott és audiovizuális) eszközére vonatkozott, a 67. pontjában megtilt mindenfajta támadást párt- és kormányvezetők ellen, úgyszintén a jószlés és az etika megsértését. Az új Sajtó és Kiadói Tanács minden tömegtájékoztatási eszköz esetében érvényesítette a pártpolitikát. A nyomdák és a különböző kiadóvállalatok között történő papírelosztás

ellenőrzése a cenzúra legegyszerűbb eszközének bizonyult.

Ha egy román újságíró nem óhajtott önálló ítéletalkotásra törekedni, akkor szakmája olyan előnyöket nyújtott, melyek igen vonzóvá tették a legtöbb román szemében: utazási lehetőség, mondjuk az országon belül, bejárás a könyvtárakba, írógép birtoklása, a másológépekhez való hozzáférés, s bizonyos mértékű hatalom olyan hivatalnokok fölött, akiknek a tevékenysége a sajtó ellenőrzése alatt állt.

A csábítás trükkjei

A kortársi karizmatikus vezetők tömegkommunikáció-használatának, illetve azzal való visszaélésének másik aspektusa a legújabb kommunikációs technikák felhasználásának gyakorlata. Már Lenin is támogatta a rádió és a film dokumentációnak az agit-prop. tevékenységben való felhasználását. Saját hangját is megörökíttette gramofonlemezeken.

Hitler mestere volt a rádiópropagandának, éppúgy, mint amennyire újtónak bizonyult a tömegmozdulások szervezésében. Az 1932-es választási kampányban a beszédeit rögzítő lemezeket postáztak ezrével, míg Hitlerrel készült filmeket juttattak el a filmszínházakba, melyeket arra szorítottak, hogy mutassák be azokat. A berlini olimpia során a nácik televíziót is használtak. A „Hitler Németország felett” szlogen segítségével a náci vezető mindenütt jelenlévő, mindenható imágóját erősítette, amikor repülővel egyik tömegrendezvényről a másikra sietett.

Hasonlóképpen óriási Sztálin portrékat hordozó ballonokat eregettek az égbe, istenszerűvé avatva őt ezáltal is.

Franklin D. Roosevelttel ezzel szemben visszafogott stílusban, „kandalló melletti beszélgetések” révén gyakorolt befolyást a közvéleményre.

De Gaulle inkább a televíziót részesítette

tette előnyben — mondván, a sajtót meghagyja az ellenségeinek.

Khomeini ajatollah valódi karizmával bírt, ugyanakkor nagy kommunikátor-nak is bizonyult. Mint más imámok, ő is támogatta az egyetemistákat, körülbelül vagy ezret, akikből igen szoros hálózatot hozott létre. Az ajatollah felhasználta a sokszorosítógépeket és a fénymásolókat, s később a kazettákat és a videót is. Lánya így idézte fel alakját: „Vagy rádiót hallgatott, vagy tévét nézett, néha a kettőt egyszerre. Még a fürdőszobában is volt rádiója.”

A médiumok szerepe, direkt tömeghatásuk ellenére — Robert Merton terminológiáját használva — „státus-összehasonlító funkciójukban” rejlik.

Különösen az új technikák ügyes felhasználását tekinthetjük egy speciális kommunikációs gyakorlat jegyének. Ebből a perspektívából szemlélve a karizma egyfajta kommunikációs gyakorlat, mellyel a tömeghangulat megfelelően befolyásolható.

A Khariszok a görög mitológiában a báj, a kellem istennői voltak. Így a karizma szinonimái: vonzalom, csábítás, esdeklés, delejesség. Talán a tömegkommunikáció, az új médiumok, a piac és a public relation korában szekularizálni kellene ezt a szót. A huszadik század nagy vezetőinek eseteit figyelmeztetésképpen, okulás céljából tanítani kellene az iskolákban, mintegy védőoltásként felfogva, mely segít elkerülni a múlt hibáit. Napjaink pszeudokarizmája árnyékot vet a valódi karizmára, miután a tömegbefolyásolás technikáival való manipulálás révén állítható elő. Napjaink piackultúrájában olcsó kiadású könyvekben kapható az ígéret: „Karizma — harminc nap alatt.”

Mire jó a karizma?

Elég csábító lenne a fent tárgyalt karizmatikus vezetők példáit egyfajta aberrációként, politikai örületként interpretálni, mely egy társadalmi válságból,

pszichikai nyomorból született, különösen a karizma megteremtéséhez és fenntartásához használatos technikák fényében. Talán Hitler esete ilyesfajta elemzést kívánna. Sztálin esete már sokkal érdekesebb és komplikáltabb.

Sztálin karizmatikus legitimáció felé vezető útjának kitűnő elemzését adja Fehler Ferenc, Heller Ágnes és Márkus György „A diktatúra szükségyszerűsége” című tanulmánya, melyből az alábbi következtetésekre juthatunk.

Mifajta legitimációra aspirálhattak a bolsevikok a jakobinus terror korszaka (értsd: Lenin uralkodása) után. A tradíciókból nem meríthettek, hiszen ilyenkor még nem rendelkeztek. Egy választási folyamat során sem szerezhették volna meg, miután nyilvánvaló volt, hogy azt még nem nyerhetnék. Egyetlen lehetőségként a karizmatikus legitimáció merülhetett fel.

Tehát „minden olyan esetben, amikor tradíciók által ez nem lehetséges, a totalitárius rendszerek karizmatikus vezetéssel igyekeznek legitimálni uralmukat...” Sztálin nem volt karizmatikus személyiség, de igen sikeresen építette imágóját. A karizma nem más, mint egy kvázi-vallásos hit, melynek alaptanítása egy személynek nem csupán fennsőbbrendűségébe, de mindenhatóságába vetett hit. Az onnipotenciát nap mint nap igazolni kell új és új győzelmek által mobilizált tömegek segítségével.

Sztálin igen gyakorlott volt abban, hogy megerősítse az emberekben azt a hitet, hogy a terror növekedéséért mások felelősek, ő maga csak annak gyengüléséért. Minél jobban társfelelőssé tette csaknem az egész országot az elkövetett bűnökben, úgy vált karizmatikus legitimációjának egyre inkább alapjává a természetes önvédelmi ösztön. Nem csupán a terror kedvezményezettjei, de áldozatai is a nevét dicsőítették. Kiéhezve és megaláztatva a koncentrációs táborokban, kivégeztetésük előtt áldották kivégzőiket. S még azok is, akik gyűlölték őt, mindent személyének, em-

berfeletti gonoszságának tulajdonítottak. A karizmatikus legitimáció tette teljessé országlását.

A legitimáció karizmatikus válfaja esetében a rendszer és a vezető legitimációja egy és ugyanaz. Sztálin példáján keresztül a karizmatikus vezetés elemzése kitűnő eszközt ad kezünkbe ahhoz, hogy megértsük a bolsevik pártnak egyszer egy terrorisztikus, majd — Sztálin halála és harmincöt év kommunista uralom után, amikor a tradíciók

már elég hosszúak voltak ahhoz, hogy az önlegitimáció alapjául szolgálhassanak — egy nem terrorisztikus totalitarizmusba való transzformációját.

A terrorisztikus totalitarizmus Sztálinnal együtt halt el, mivel már Sztálin életében is szükségtelenné vált. Ahhoz, hogy nyíltan szakítsanak a terrorisztikus totalitarizmussal, a karizmatikus vezető imágóját is meg kellett semmisíteni.

Fordította: Malecz Attila

Katalógus jelent meg a keletnémet filmesekről és televíziósokról. A film- és televízió-szövetség (FVV) által kiadott brosúra hatszáz nevet tartalmaz ABC rendben a szerzőktől a rendezőkön át a technikai és az újságírói állományig, rövid szakmai életrajzzal és a legfontosabb referenciamunkák megnevezésével. (EPD)

A szovjet puccs idején, augusztusban két-három százalékkal emelkedtek Németországban a közszolgáltatási televíziók hírműsorainak nézőszámai, míg a híradóké öt-hét százalékkal. Utóbbiak nézettsége az Öbölháború idején tíz százalékkal növekedett. (EPD)

A „Channel Five”, az ötödik brit tévécsatorna megszerzésére több mint negyven érdeklődő vár. A jövőbeni üzemeltető vagy országos programot sugározhat, vagy 32 városközpontú helyi programot. A licenceket januárban adják ki, s a jelentkezőknek három hónap áll majd rendelkezésére. A feltételek rugalmasabbak lesznek, mint a „Channel Three” esetében voltak. Nem írják elő például az információs és a regionális műsorok kötelező arányát. Az ötödik csatorna esélyeit a nézőknél csökkenteni az a tény, hogy a vételéhez külön antenna lesz szükséges, továbbá csak az ország területének 73 százalékát fedi le. (Kirche und Rundfunk) (Variety)

Tokaji András

A realizmus diadala

Zene és propaganda a Harmadik Birodalomban és a szocializmusban

Ha valaki el akar érní egy célt,
akarnia kell az eszközöket is:
ha valaki rabszolgákat akar,
őrült, ha úrnak neveli őket.

(Nietzsche)

Karl J. Friedrich és Zbigniew Brzezinski „Totalitäre Diktatur” című könyvükben rámutatnak: a totalitárius diktatúrákban a terror és a propaganda szorosan összetartozik „egy érzelmi atmoszférában”. Ezért van, írják, hogy a totalitárius diktatúrák sokkal nagyobb hasznot húznak a szimbólumok és „metaracionális jelek” használatából, mint a liberális társadalmak. Ilyen „metaracionális jelek” az emléknapok és emlékművek, zászlók és dalok, uniformisok és kitüntetések, ceremóniák és rítusok, tömegdemonstrációk és parádék stb.

Walter Benjamin azon megfogalmazása, hogy a fasizmus „esztétizálja a politikai életet”, illetve hogy a fasizmusban a politikai élet mint egy sajátos „összművészet” jelenik meg, a kifejtett szocialista állapotokra is érvényes. És nemcsak általában, hanem *megannyi részletében* is. Mert az a „Gesamtkunstwerk”, amelyet Benjamin a fasizmussal kapcsolatban úgy írt le, mint a mindennapi élet ünnepekké, színpadra vitt folklórral, művésziesen megformált népszokásokkal való felcicomázása, maradéktalanul jelen volt a legkülönbözőbb szocialista műveltségekben, Közép-Európától Kínáig vagy a Balkántól Kubáig.

Az „embert” csak mítoszok és kvázi-művészi szimbólumok révén lehetett Massenmenschként, csőcselékként megtartani, és betagozni egy „Volksgemeinschaft”-nak vagy „szocialiszticesz-

koje obszcsesztvo”-nak nevezett artikulálatlan társadalomba. Csak mítoszokkal és „hipnózissal” — és persze: terrorttal — lehetett az irracionális viszonyokat elfogadtatni. Csak antiracionális eszközökkel (és terrorttal) lehetett rávenni az embereket arra, hogy saját érdekeik ellenében cselekedjenek.

Anatolij Lunacsarszkij, a szovjet állam első művelődési népbiztosa, 1926-ban, „A művészképzés alapjai” című cikkében aláhúzza, hogy „a művészet nemcsak a *megismerés* eszköze, hanem az eszmék, de különösen az *emóciók szervezője* is. A művészi ábrázolás révén (valamint a zenei eszmék révén) (...) harci és nevelő erőként szervezi az emóciókat.

Hasonlóképp nyilatkozott Peter Raabe, a Reichskulturkammer elnöke, aki azt mondta, a zene szerepe sokkal nagyobb a nevelésben, mint a szóé, mivel nem az értelemre hat, hanem a „lélekre”. Ismerve e mozgalmak agitációs zenéjének sematikus szövegeit és agresszív ritmusát, dallamát, igaznak kell tartanunk ezeket a megállapításokat.

Az oroszországi kommunisták a pártokívüliek megnyerését „agitációnak” nevezték, szemben a párton belül folytatott „propagandával”. A kettőt különösen az első években állították szembe egymással. A propaganda — ezt ma már nehéz elképzelni — akkoriban még valódi dialógus volt, mely az egyik fél belső meggyőződésére és a másik valódi érdeklődésére épült. Az agitáció — ép-

pen mert az alapvetően eltérő véleményeket vette célba — nem annyira az érvelésre, mint inkább emocionális hatásokra támaszkodott. A „stabilizáció” után (mivel a vezetés izolálódott, és az érdekkellentétek kibékíthetetlené váltak) a propaganda egésze feloldódott az agitációban. (E terminológia szerint a náci propaganda teljes egészében „agitáció” volt. Ennek ellenére, merőben konvencionális okokból, továbbra is csak a „propaganda” szót használok.)

Politika és művészet

A totalitárius pártok és pártállamok művészetfelfogására mindenekelőtt az jellemző, hogy nem tűrik el a művészet öntörvényűségét, autonómiáját, szabadságát. De még csak nem is arról van szó, hogy előnyben részesítik az ideológiájukhoz közel eső irányzatos műveket, hanem arról, hogy előírják, a művészetnek az ő politikájukat, programjukat kell szolgálnia.

Marx Károly 1842-ben, a hatodik rajnai országgyűlésen kifejtette, hogy „az író semmiképpen sem tekinti munkáit *eszközöknek*. Ezek *öncélok*, és olyannyira nem eszközök neki és másoknak, hogy ha kell, az ő létezésüknek a *maga* létezését feláldozza”. Csakhogy mind a kommunisták, mind a nemzetiszocialisták kiábrándultak a művészet társadalmi szerepének Marx által is képviselt, liberális felfogásából. A kettőjük közötti különbség csupán formai volt, nevezetesen az, hogy a nemzetiszocialisták nyíltan meghirdették a marxizmus reformját, a kommunisták ellenben lepelték.

Mint ismeretes, Lenin „A párt szervezete és a pártos irodalom” című, 1905-ben közzétett cikkében a „pártos irodalmat” szembeállította az „úri anarchizmussal”, a „pártos írókat” pedig az „irodalmi übermenschekkel”. Mint írta: „A szocialista proletariátus számára az irodalom nem lehet(...) a proletariátus közös ügyétől független magánügy.(...)”

Az irodalmi munka legyen része az egyetemes proletár munkának, legyen »kerete és csavarja« az egyetlen egységes, nagy szociáldemokrata gépezetnek, amelyet az egész munkásosztály egész tudatos élcsapata mozgat.(...) A kiadóvállalatoknak és a lerakatoknak, az üzleteknek és az olvasótermeknek, a könyvtáraknak és a különféle könyvesboltoknak a pártnak alárendelt és a pártnak számadással tartozó intézményekké kell válniok.”

Lenin hangsúlyozta, hogy *nem az irodalom egészéről*, csupán *a párt irodalmáról* beszél. Mégis, ahogyan a pártból állampárt lett, úgy váltak semmissé ezek a distinkciók. Később, 1920-ban, a Proletkultról készített határozati javaslatában, már ő maga sem kötötte a pártosság szervezeti kritériumait a párttagsághoz, hanem „a legkülönbélebb proletár szervezetek egész tömegére”, sőt a közoktatásügyi népbiztosság intézményi hálózatára vonatkoztatta.

„Ami a fő cél volt(...), az élvezet, a cél elérésére szolgáló eszközzé válik — írta Hanns Eisler, a német kommunista zeneszerző az »Új zenekultúra építői« című írásában, 1931-ben. — A szöveg nem elégti már ki a hallgató szépségérzékét, csupán arra használja fel a szépséget, hogy taníthassa az egyes embert, hogy felfoghatóvá és megragadhatóvá tegye számára a munkásosztály gondolkodási módszerét, az osztályharc aktuális problémáit.”

Természetes, hogy a nemzetiszocializmus is a kultúra és a művészet „harcos” álláspontján volt. Alfred Rosenberg, a fasiszmus hivatalos teoretikusa és a Kampfbund für deutsche Kultur megalapítója, „Weltanschauung und Kultur” című előadásában kifejtette, hogy „a világnézet és a kultúra szorosan összefügg egymással”. A németiség — mondta — a nemzetiszocializmus révén először harcolt ki magának alkotói, „áldott” helyzetet, melyet ki kell használnia. Hermann Matzke zenetudós 1933-ban szintén kijelentette: „Művészet, po-

litika és kultúra sohasem választhatók el egymástól”.

Különösen fontos P. Joseph Goebbels propagandaminiszter véleménye ebben a kérdésben. Goebbels 1933-ban Wilhelm Furtwänglerhez küldött levelében azt írta, hogy „abszolút értelemben vett művészetnek, ahogyan azt a liberálisok gondolják, nem szabad léteznie. A kísérlet, hogy ezt szolgálják, oda vezet, hogy a nép elveszíti belső kapcsolatát a művészettel, a művész pedig a l'art pour l'art álláspont légüres terében elszigetelődik a kor törekvéseitől.”

Mindannyian tanúi voltunk, hogy a hivatalos kommunista esztétika egyik fő ellensége éppen Theodore Gautier tétele, a „l'art pour l'art” volt. Eisler például, a munkásdalosokról szóló dolgozatában, 1935-ben, azt írta, hogy „a művészet látszólagos célnélkülisége a rothadó kapitalizmus fenntartását szolgálja”. Goebbels — csakúgy, mint a kommunisták — arra hivatkozva utasította el a l'art pour l'art-t, hogy az „az uralkodó osztályok művésze”.

A totalitarista pártok a művész lojalitását osztársadalmi érdekek tüntették föl, de a művészetet valójában a maguk szolgálatába igyekeztek állítani. Hiába magyarázta Marx, hogy az ember „egyetemesen termel” (ami magától értetődően a művészetre is vonatkozott), a kommunisták a hatalomátvétel előtt osztály- és párthűségről, a hatalomátvétel után párthűségről és a néphez való hűségről beszéltek. A nemzetiszocialisták pedig — az emberit a nemzetire, a nemzetit a fajira és mindkettőt a faji, nemzeti államra korlátozva — a művészet elkötelezettségét a *nemzetállamhoz* való hűségben határozták meg. Ernst Kriek például kifejtette, hogy mivel mindaz politika, ami a „poliszra”, a városállamra, azaz a „közösségre” vonatkozik, egy „totális államnak” politikai művészetet kell megkívánnia. Mindaz, ami nem ez, csupán „talmi dís a hurrápatrizmum”. A művész feladata tehát, hogy te-

hetségével szolgálja a közösség törekvéseit — írta.

A totalitarista pártok — jellegükből következően — csak az *azonosulás* és az *éles szembenállás* attitűdjeiben tudtak gondolkodni. Ezért azután a művészet egésze áldozatul esett kritikai szelektálásuknak. Goebbels 1933-ban azt írta a Film-Kurier-ban, hogy „nincs művészet irányzatosság nélkül, és az a legirányzatosabb, amelynek alkotói azt hiszik, hogy nincsen irányzatossága”. Nem nehéz hasonlóan sarkított véleményeket találni az ellentáborban sem. Lunacsarszkij például 1931-ben azt mondta, hogy a polgári művész is pártos („polgárián pártos”), csakhogy amíg a polgáriak ezt igyekeznek leplezni, a kommunisták (mivel „haladó harcosok”) büszkén vállalják. Hans Günther, marxista kritikus, 1933-ban ugyancsak kifejtette, hogy a „tiszta” művészeteszményben a leplezett, az irányművészetben viszont a leplezetlen polgári diktatúra jut kifejezésre.

Korántse higgyük, hogy ezek az állásfoglalások naív korlátoltságból születtek. Lenin fent idézett cikkében például rámutatott: „Nem vitás, hogy itt (ti. „az irodalmi munkában”) feltétlenül nagyobb teret kell engedni az egyéni kezdeményezésnek, az egyéni hajlamoknak, teret kell engedni a gondolatnak és a fantáziának, a formának és a tartalomnak.” Goebbels pedig egyik, 1934-ben megtartott beszédében kijelentette: „A nemzetiszocialista államnak is abból kell kiindulnia, hogy a művészet szabad.(...) A művészet csak akkor tud felvirágozni, ha a lehetséges legnagyobb szabadságot adjuk meg neki.” Furtwänglerhez frott levelében is leszögezte, hogy voltaképp nem egy „politikai művészetre” van szükség, hanem egy „valódi” és „német” művészetre. „A valódi művésznek szabad teret kell adni működéséhez” — írta. De sem ő, sem Lenin nem igyekezett feloldani azt a konfliktust, ami egyfelől a művészet *szabadságáról* vallott nézete, másfelől

tulajdonképpen mondandója, a művészetnek egy *politikai szerepbe* való *kényszerítése* között állt fenn. Ami pedig a végeredményt illeti, tapasztalatból tudjuk, hogy a kétféle, egymást kizáró elv harcából mindig a politikának kedvező álláspont került ki győztesen.

Richard Strauss — aki egyrészt a Reichmusikkammer elnöke, másrészt kora egyik legnagyobb zeneszerzője volt — ügyesebben oldotta meg a kérdést, mivel egyik, 1934-ben megtartott beszédében a pártosság vagy az irányzatosság helyett „elkötelezettségről” beszélt: „Ahogyan a művészetnek a maga fejlődéstörvényei szerint szabadnak kell lennie és szabad is lehet, oly elkötelezettnek kell éreznie magát egy nép nemzet-törvényéhez (Nationalgesetz). De a nemzeti élettörvény (Nationale Lebensgesetz) keretei és korlátai közt a művészetnek szabadságot kell adni a kibontakozáshoz.” Raabe a művészi szabadság és művészi felelősség követelményét a „szabadság” (Freiheit) és „szabadoság” (Schrankenlosigkeit) ellentétpárjával próbálta megragadni; az utóbbit — a náci ideológiának megfelelően — a liberalizmussal azonosítva. (A szocialista realizmus esztétikájában ennek a „formalizmus” felelt meg.)

Az itt felvonultatott párhuzamok érvénye azonban korlátozott. Mint Berend T. Iván is rámutatott, Spanyolország vagy Portugália példája arra int bennünket, hogy a művészetet korántsem érintette minden totalitárius rendszerben ilyen súlyosan a diktatúra. Az eltérő kulturális és művelődési hagyományok szerepe tehát további kutatásokat igényel.

Annak kiderítése is a későbbi vizsgálatok feladata, hogy a totalitárius államok propaganda-gyakorlatának hierarchiájában hol helyezkedtek el az egyes művészeti ágak. Gerhard Hay szerint a Harmadik Birodalom rádiójában túlsúlyban volt a zene az irodalommal szemben, Ilse Pitsch szerint azonban a színház állott a propaganda középpont-

jában. Lenin szerint a zene és a film volt a legfontosabb propagátor stb. Számomra úgy tűnik, a legfontosabb szerepet mindenhol a zene játszotta. Ennek két oka van. Az egyik, hogy énekelni „mindenki tud”, a többi művészethez azonban valamelyes előképzettség szükséges.

A másik ok az, hogy a zenei hang, sajátos biokommunikatív hatásánál fogva, nemcsak értékrendek és érzelmek közvetítésére képes, hanem arra is, hogy — akár a befogadó akarata ellenére — aktivitást keltsen. Ne felejtjük el, a legfontosabb műfaj mindenhol az induló volt, márpedig a ritmikus, agreszív zene emeli a pulzust és a vérnyomást, kihat a vegetatív idegrendszerre, és a ritmus önkéntelen átvételére készítet. Ezért írta a náci Richard Haug, hogy „a politikai dal az egyetlen mód, hogy kapcsolatot teremtsünk a nép és a művészet között. A politikai dal mindenkihez eljut, és azokat is magával ragadja, akik eleinte nem akarták (kommen zu jeden und zwingen jeden, ob er anfangs will oder nicht)”. Ez egybevágott Goebbels azon véleményével, hogy az igazán jó propaganda az, amelyik észrevétlen marad.

A zene: fegyver

A művészet egyik legfontosabb feladata — különösen a hatalom megragadása és a konszolidáció előtt — a győzelem elősegítése volt. A szocialista Hermann Duncker már 1904-ben úgy nyilatkozott, hogy a „vörös harci zene” (rote Feldmusik) célja „a szocialista gazdasági és társadalmi rend kiharcolása”. A Német Munkás Dalosszövetség balszárnya, a Kampfgemeinschaft der Arbeitersänger 1931-es határozata kimondta, hogy a szövetség célja „a munkásnépkari mozgalom harci eszközzé fejlesztése a forradalmi szabadságharc szolgálatában”. Eisler és a körülötte gyülekező fiatal weimari muzikusok (E. H. Meyer, St. Wolpe, K. Rankl, VI. Vogel, K. Voll-

mer és R. d'Arguto) mindannyian Friedrich Wolf „Kunst ist Waffe” jelmondatát tűzték zászlajukra.

Pontosan egybevágott ezekkel a törekvésekkel a nemzetiszocialista Martin Wähler 1934-ben kifejtett véleménye, amely szerint a nemzetiszocialista dalok legfontosabb feladata a hatalom megszerzésének elősegítése. Richard Haug írta 1938-ban: „A harc idején énekelve haladtak a barna menetoszlopok az utcákon át, hogy meghódítsák a népet. Ütemes lépésük dübörgött az aszfalton, visszhangzott a szürke házsorokon, felerősödött és megnövekedett, és a fiatal legénységet megfeszült, örömteli erőki-fejtésre, bevetésre ajzotta fel. Így jött létre az igény arra, hogy az új dalokban toborzó felhívás legyen...”

A harc a totalitárius diktatúrák természetéhez tartozik, és ezért a propagandát is militáris szellemben végzik. A nemzeti szocialisták politikai-kulturális szervezetüket „harci szövetségnek” nevezték (Kampfbund für deutsche Kultur), és „Kampfbundorchesterek”, „Kampfbundchor”-okat, sőt „Kampfbund-Quartett”-eket hoztak létre. Mással megírtam már, mind az NSDAP-nek, mind az MKP-nek, volt egy ún. „központi kórusa”. A „központi kórus” intézménye jól példázza a propaganda militárisan megszervezett jellegét. A központi kórus látja el a kiemelt propagandafeladatokat, a többi pedig annak példája, olykor vezetése alatt tevékenykedik. (A nációk „központi kórusa” a „Kampfbundchor” volt, a magyar kommunistáké pedig elsősorban a Vándor Kórus, majd az MKSZ Központi Női és Férfikara, legvégül terveztek egy SZIT Központi Énekkart is, amely azonban nem jött létre.)

A nemzetiszocialista Fritz Stein kifejtette, hogy a legkisebb falusi kórus éppúgy „a válogatott keret magjaként (Kerntruppe)” vesz részt „a népi zenekultúráért folytatott harcban”, mint a nagyvárosi kórus. Székely Endre 1949-ben kiadta a jelszót: „Legyen minden

kórus egy-egy tank a reakciós kultúrpolitika várának bevetelésében!”. Az MKP nagybudapesti bizottsága kulturális osztályának hirdetése szerint a Zeneművészek Szabad Szervezetének a mozdonyépítés céljára 1945 júliusában megrendezett hangversenysorozatán a zenészek „rohammal” vesznek részt.

Jóllehet a leninista esztétika alapja a „tükrözésemélet” lett, az elmondottakból kitűnik, hogy a kommunista művészet sokkal inkább *megváltoztatni* akarta a valóságot, mint „tükrözni”. Különösen jól világított rá erre a szovjet MAPP proletkult szervezet programnyilatkozata a 30-as években, mely határozottan szembeszállt a művészet „tükör” elméletével, és a „fegyver” funkció mellett tört lándzsát. Annak, hogy végül a tükör-szerep került ki győztesen, az volt az oka, hogy az elmélet *legitimációs* szerepét fontosabbnak érezték az *imperatívénál*.

Mindenek az 1789-es francia forradalomba nyúlnak a gyökerei. Rondel egyik felhívása például így hangzott: „Azt javaslom, hogy dalainkat ágyúinkkal együtt állítsuk csatasorba: amazok a kunyhókért, emezek a kastélyok ellen”. Kroó György egy párizsi lap 1792-ből való sorait idézi: „A szabadság dalai harsogjanak mindenfelől, és töltsék el mélységes borzadállyal a föld zarnokait!” Sajnos, sok igazság van abban, amit Nietzsche mond, hogy a francia forradalom vérgőzös hangulata hosszú időre hozzákapcsolódott az egyenlőség eszméjéhez. A művészetnek a politikai harc szolgálatába való állítását azután a francia saint-simonisták és az orosz forradalmi demokraták közvetítették az utókornak.

Realizmus

Mint ismeretes, a totalitarista művészetfelfogás két szempontot érvényesítve támogatja vagy tiltja a stílusokat és műalkotásokat. Az egyik, hogy a művek hordozói-e a meghatározott ideológiai

politikai tartalmaknak, a másik, hogy nyelvezetük, művészi formájuk alkalmassá teszi-e őket arra, hogy ezeket a tartalmakat közvetítsék a „széles tömegeknek”. (NB. a „széles tömegek” szókapcsolat nemcsak a szocialista brosúrák nyelvezetének volt integráns része, hanem Hitler szavajárása is volt.) A sokat hangoztatott „realizmus” voltaképp az irányelvek pontos átvételét, leképezését, „idézését” és egy populáris nyelvezetet jelentett; a kettő kapcsolatára általában a „tartalom és forma dialektikája” sokat sejtető tételben utaltak.

Ne gondoljuk, hogy a „realizmus” csupán a „marxista-leninista” esztétika kategóriája volt. A náci A. Bäumlér például a nemzetiszocializmus művészi ideálját a heroikus realizmusban vélte megtalálni, a Metropol programfüzete pedig azért dícsérte meg Fred Raymond „Maske in Blau” című operáját, mert abban a cselekvő személyek — a régebbi, „szentimentális operettfigurákkal” szemben — „reális életközelségben vannak”.

A „tartalom” politikum

A művészet funkcionálizálása vezette el a marxista esztétikát a jól ismert „tartalom és forma” koncepcióhoz, amely szerint a tartalmi mozzanatok egyrészt jól különválaszthatók a formaiaktól, másrészt a kettőjük közötti kapcsolat aszimmetrikus, azaz csakis a tartalomtól a forma felé vezet út. Persze, legalább homályosan, a marxista esztétikának is sejtieniök kellett, hogy a művészi forma irányából éppúgy jöhetnek tartalmi mozzanatok, mint fordítva, csak hogy nem lehettek bizonyosak abban, hogy ezek a tartalmak azonosak lesznek a kívülről, a politika irányából jövő kezdeményezésekkel. Ugyanebben a szellemben nyilatkozott azonban a náci Hans Uldall zeneszerző is 1937-ben: „Mindig gyümölcsözően hatott, amikor a művészet egy eszme szolgálatába állott. Az eszme meghatározza a mű célját, a cél

pedig megköveteli a formát! Még csak keressük az új formákat, hogy korunk szellemét megragadjuk, de elismerjük, hogy kiépül egy út az ünnepi zenében, a szabadtéri és fúvószenében, a tömegkarokban, az ifjúsági zenében és a népi hangszeres zenében, melyen a fiatal zenész néptársaihoz (Volksgenosse) szólani tud.”

Természetes ezek után, hogy a szocialista realista alkotások a mindenkori hivatalos szövegeket: az alkotmányt, a párt legutóbbi határozatait illusztrálták. Bizonyításképp íme, két sor Lebegyev-Kumacs „Drága föld” című dalából: „Mindenkinek joga van / Pihenésre, a tanulásra és a munkára”. Úgy szólván mindennapos gyakorlattá vált a pártvezérek kijelentéseinek megzenésítése is. Gál Zsuzsa egyik dalszövegében például: „Kényszer volt egykor munka — ma: hősi tett” Sztálin ismert mondására ismerhetünk („A munka becsület és dicsőség dolga”). Az is előfordult, például Ceaucescu esetében, hogy a pártfőtitkár verseit zenésítették meg. A Harmadik Birodalomban Georg Blumensaat „Die Verpflichtung” című kantátájának „tartalma” Hitler szavaira épült.

Ha feltesszük (de meg nem engedjük), hogy a művészet legfontosabb feladata egy párt ideológiájának és politikai programjának propagálása, egészen természetesnek kell vennünk, hogy a műveket azok hagyják jóvá, akik az illető párt ideológiájának és politikájának beavatott ismerői vagy éppen alakítói. Hitler és Rosenberg festőnek tartotta magát, s ezért a Harmadik Birodalomban a képzőművészeknek kevésbé volt nyugtuk, mint például a zenészeknek. Ezzel kapcsolatban Jost Hermand egy viccet idéz, amely szerint a festő így nyugtatgatja a zeneszerzőt: „Szerencséje, hogy Hitler fiatalkorában nem zongorista akart lenni!” A vicc azonban sántít, mert Goebbels értett a zenéhez. Mégpedig annyira, hogy nemcsak megbízóként és cenzorként működött, ha-

nem, mint Norbert Schultztól tudjuk, gyakran átírta nemcsak a kompozíciók szövegét, hanem harmóniáit is.

A vicc ott is sántított, hogy a legbefolyásosabb vezetőket nem tartotta vissza a beleszólástól az sem, hogy egyáltalán nem voltak jártasak az adott művészeti ágban. És hátra van még az a kérdés is, hogy a hozzáértő vagy a laikus beleszólás volt-e a kellemesebb. Hitler például nem értett a zenéhez, ám mint a Reichsmusikkammer 1939. február 15-én közölte, mégis személyesen döntött arról, hogy kedvenc dalát, a „Deutschlandlied”-et csak egy negyed = M 80-as tempóban lehessen előadni. Ezzel szemben mindenkit utasított, hogy a „Horst-Wessel-Lied”-et gyorsabb tempóban énekelje. Hindemith „Neues vom Tage” című vígoperáját ő is megnézte, és mivel a darabot obszcénnek találta, a mű botránykővé vált. Ezzel szemben Werner Egk „Peer Gynt” című operája elnyerte a tetszését — ami Egk-nek is és a műnek is „hasznára vált”.

A szocializmusban viszont a zeneszerzőknek volt kisebb a szerencséjük, legalábbis Alekszej Zsdanov fellépése után, aki értett a zenéhez. Rádásul Sztálin, noha nem volt zenész, beleszólt zenei kérdésekbe is. Csupán meg kellett találnia azokat, akik nemtetszését lefordították a művészek tolvajnyelvére. Ezt a feladatot töltötte be Zsdanov, aki Sztálin felkérésére támadta meg Sosztakovi-csot „Lédi Makbet Mcenszkovo ujezda” című operája miatt a Pravda 1936. január 28-i számában. Mint Cheng Ph. Huiho írja, a pekingi forradalmi operákat a Kínai Kommunista Párt Központi Bizottsága hagyta jóvá. A szerzőknek azonban itt sem volt szerencséjük, ugyanis Mao Ce-tung felesége színésznő volt, és ezért személyesen igazította ki a darabokat. A szocialista országokban még az is előfordult, hogy a zeneszerzők maguk kérték, hogy frissen elkészült műveiket bemutathassák a párt és az állam vezetőinek. Egy ilyen „lektori” bemutató után került például —

Farkas Mihály honvédelmi miniszter véleménye nyomán — picardiai terc Pődör Béla „Tavaszi dal” című kórusművének a végére.

Persze a vezérek személyes ízlése az alattvalók lojalitása révén „spontán” módon is érvényesül. A már korábban is ismert, pattogó induló, a „Badenweiler Marsch” például, mely Hitler kedvenc dala volt, természetszerűen kiemelt szerepet kapott a Harmadik Birodalomban. Hasonlóképp Sztálin kedvence, a „Szuliko”, nemcsak a Szovjetunióban, hanem a birodalom más országaiban is gyakori műsorszámmá vált.

Fentebb utaltam arra, mennyire volt fontos a totalitarista pártok számára valóság tükrözése. Most azonban azt is látjuk, mit takar valójában a leninista esztétika „a művészet a valósági művészi tükrözése” tétele. Éppen azt, amiről az imént szoltam: a párt álláspontjának — tehát egy szubjektivitásnak — a „tükrözését”. És korántsem véletlen, hogy ez a szubjektivitás a totalitáriánus mozgalmak felfelé ívelő szakaszaiban egy *alanyi* szubjektivitásban csúcsosodik ki.

A „forma”: közérthetőség, népiesség

A realizmus *formai* követelménye abban állott, hogy a művek nyelvezetének stb. olyannak kellett lennie, hogy a mű alkalmas legyen az ideológiai-politikai tartalmak közvetítésére. Kanyarodjunk vissza Goebbsel leveléhez. Goebbs ezt írta: „a művészetnek jónak kell lennie; ebből kifolyólag azonban felelősségtudattól áthatottnak is, nagy tudással létrehozottnak, a néphez közelinek és harcoknak”.

A „felelősségtudat” ismét a tartalmi oldalra utal, mi azonban most a formai oldallal foglalkozunk. A „néphez közelinek” többféleképp érthető, de legalább annyiféleképp, ahányféle közösséget értünk „népen”. Ha ugyanis csupán a mennyiségi elvet akarom érvényesíteni, a nemzet kategóriáját veszem alapul,

hiszen a propaganda végső célja az, hogy *mindenkire* hasson — az ellenségre is. (Friedrich és Brezinski észrevétele, hogy ez meg is történt.) Így értette Hitler is, amikor arról írt, hogy a művészetnek olyannak kell lennie, hogy elnyerje a nép széles tömegeinek (breite Masse des Volkes) egyetértését.

Ha ellenben a minémúséget és/vagy a demokrácia gondolatát is érvényesíteni akarom, akkor a „népiest” kell választanom, amely egyszerre utal egy nép egységére, eredetére és a plebejus indítatásra. Ezért a szocialista realizmus „szocialista tartalom — nemzeti forma” kifejtésében a „nemzeti” mögött a „népies” húzódott meg, csakúgy, mint a náci — nevezzük így — „nemzeti realizmus” esetében.

A szovjet zenében Borisz Aszafjev 1924-ben megírt „Az individuális művészet válsága” és Lúnacsarszkij 1925-ös „Október és a zene” című cikke jelezte a „néphez fordulás” igényét. E követelmény azonban egyelőre csak a politikai művekre volt érvényes; más műfajokban mindenki azt csinált, amit akart. Akkor azonban (még ugyanabban az évben), amikor az SZK(b)P KB kimondta, hogy a művészeknek nem a műértő kevesekhez, hanem „a munkások és parasztok tömegeihez”, azaz „milliókhoz” kell szólniok, a „néphez közelség” követelménye a zeneművészet egészére kiterjedt.

Eisler a „Néhány szó a zenei haladásról” című, 1937-es frásában egy, a társadalmi célok szempontjából hasznos és használható zenei stílus kialakítására hívott fel, s arra figyelmeztetett, hogy a komponista nem döntheti el önkényesen, mikor fordulhat az egyszerűbbhöz, és mikor a bonyolultabbhoz. „Olyan zenére van szükségünk, amely széles tömegek (breite Massen) számára teszi lehetővé a zenei kulturális életet, amely kapcsolódik szükségleteikhez és harcaikhoz...”

A kommunista és a nemzetiszocialista ideológia paradox viszonyára jellem-

ző, hogy a legkisebb elővigyázatlanság is elég volt arra, hogy a két rendszer „egymásba érjen”. Voltak olyan kommunista elméletírók (pl. Bocsárov), akik megpróbálták a „népiséget” tartalmi elemként felfogni, és ezen az alapon közelíteni egymáshoz a „szocialista tartalom — nemzeti forma” tétel két oldalát. Ebben a törekvésben voltaképp semmi kivetni való nincs, hiszen a „szocializmus” valóban nem jelent mást, mint „demokratizmust”, azaz „népiséget”. Bocsárov azt bizonygatta, hogy mivel a bolsevik párt küzd a leghatékonyabban a nép boldogulásáért, azért a nép életét egyedül a párt szemszögéből lehet helyesen kifejezni, ergo a „pártosság” nem a „népiségtől” független valami, hanem annak legfelső foka. Ezzel az okfejtéssel — valójában persze a Sztálin által is feltüzelt nagyorosz nacionalizmussal — nyílegyenesen lehetett eljutni a fasizmus „nemzeti tartalom — szocialista forma” alapképletéhez.

Ami mármost a *népiességet* illeti, Lenin már 1919-ben kifejtette Demjan Bednijnek, hogy a Vörös Hadseregnek „megszokott, népi formájú”, de „új tartalmú” dalokra van szüksége, és Hitler ugyancsak megfogalmazta egy alkalommal, hogy a náci pártot népszerűsítő daloknak „hangjukban és szövegükben népiesnek” és „az új időknek megfelelőnek” kell lenniök. A népzenét kellett tehát alapul venni, és csinálni vele valamit — és ez a „valami” sok fejtörést okozott. Mindenesetre, mivel a nemzetiszocializmus számára a „nemzeti” volt a tartalom, a népdalt úgy is elfogadta, ahogy volt, szemben a szocialista realizmussal, amely nacionalizmust látott benne, és ezért csak és kizárólag utalásként, „formaként” volt hajlandó felhasználni.

A népzenének nem mint *stílusnak*, hanem mint demokratikus zenei *gyakorlatnak* a feltámasztása itt is, ott is szóba került, és néhány formális elemét utánozni is próbálták, de a lényegéből a pártállam semmit sem engedett megvalósítani.

„A forradalomtól megrendülve”

Ez a kérdés átvezet bennünket a művészet és politika viszonyának a *művészet* szempontjából való vizsgálatához. Sokan voltak mindkét oldalon, akik mellett érveltek, hogy a válságba jutott művészetet csak az mentheti meg, ha „közel kerül az élethez” — „életen” elsősorban vagy kizárólag a politikumot, azon pedig természetesen saját politikai törekvéseiket érve. Egk például kifejtette, hogy a zene és a politika viszonya magától értetődő, mivel a zene semmi mást nem fejez ki, mint „azt a hatalmas és parancsoló felhívást, melyet akkor hallat a Föld, amikor nem akar sivataggá változni.(...) Egy eszményi politika és egy valódi művészet (reale Kunst) egybekelésén reménykedünk.” Mint látuk, Goebbels is arról beszélt, hogy a politika szünteti meg a művészeteket körülvevő „légüres teret”, és állítja helyre a nép „belső kapcsolatát” a művészettel; és nyilvánvaló, hogy Uldall az ideológia és a zene szoros kapcsolatát nemcsak a politika, hanem a zene szempontjából is „gyümölcösöznek” gondolta.

Lunacsarszkij „Zene és forradalom” című cikkében 1926-ban kifejtette, „Bethoven azért válhatott a zene félistenévé, mert a forradalomtól megrendülve a zene legmélyére tudott hatolni”. Az Orosz Proletár Muzsikuskok Szövetsége nevében Pavel Veisz 1931-ben kinyilvánította, hogy a proletáriátus a forradalmi dalokkal már a hatalomért folytatott harc idején megteremti a proletár zenét — vagy legalábbis annak csíráit. A politikai cselekvés művészi értékkepző szerepéről vallott nézetek még sokáig éltek a kommunista szerzők munkáiban, és ez képezte a szocialista realizmus egyik elméleti alapját.

Mint a legutóbbi Goebbels-idézetből kiderül, Goebbels hitt abban, hogy a funkcionalizmus és a művészi tökély két, a modern életben egymást kizáró tendenciája összehozható. A társadalmi

változásokkal kapcsolatos illuzionisztikus elvárások azonban már Lunacsarszkijnál is megtalálhatók voltak, aki szintén abban reménykedett, hogy a művészet tömegességét maradéktalanul össze lehet majd egyeztetni a művészi igényességgel. Ezt az irányzatot vitte tovább az ogyesszai Konzervatórium ún. Termelési Közössége (Prokoll) is. A Davigyénko például így nyilatkozott: „Mi nem állítjuk feladatul magunk elé egy sajátosan leegyszerűsített agitációs zene megalkotását.(...) mi a művészi irodalomból indulunk ki, és a kortárs eredményekre támaszkodunk(...) Nem szükséges szakadéknak lennie a »komoly« és a »tömeges« zene között; mindenben valódi művészetre kell törekedni.” Ugyanígy gondolkodott azonban Eisler is, amikor (fentebb idézett cikkében, Marxot parafrázálva) Schoenbergnek „a fejről a talpára állítását” szorgalmazta.

A gyakorlat azonban itt is csúfosan rációfolt az elképzelésekre. A népiség követelménye mellett ugyanis (ami inkább ideológiai követelmény volt) erőteljesebben érvényesült a közérthetőségnek a propaganda szempontjából fontos és merőben gyakorlati követelménye. Jól példázta ezt a zeneszerzői érték-akarásnak az az állandó visszavonulása, mely 1948 és 1951 között lejátszott Magyarországon. Ennek során (mint azt „Mozgalom és hivatal” című könyvemben leírtam) a vállalható hagyomány kiválasztásában a magyar népdaltól a szocialista munkásindulóig, a népi hagyományon belül pedig a régi stílusú pentaton népdaltól a verbunkosig jutottak el.

Ezért hasonlított Bieder 1933-ban az általa ajánlott stílust a középkori jubilushoz; szerinte a nemzetiszocialista mozgalmi dalok középkori himnuszok és népénekek megfelelői voltak. Berend írja, hogy Hitler gyakran beszélgetett kedvenc szobrászával, Joseph Thorakkal, a közérthetőség fontosságáról. Ennek megfelelően az 1934-es nürnbergi

pártkongresszuson kizárta a nemzeti-szocializmus művészetéből a kubista, futurista, dadaista művészeket és egyéb „sarlatánokat”. Paul Graener azt írta, hogy kora művészete legfeljebb néhány értelmiségit tud felmutatni: a haladás „hamis prófétáit” (ezeken a zsidó intellektuelleket értette), „akik a műalkotás értékét semmiképpen sem nemes egyszerűségében vagy könnyű megjegyezhetőségében, hanem valami egészen másban, az intellektuálisan kialakított különlegességekben keresik”. Éppen ezért írta Karl Hanneman a „Lobeda-Singebuch” előszavában, hogy „vissza kell találni a kifejezőeszközök egyszerűségéhez és a forma világosságához”. Érdemes ezzel kapcsolatban arra utalni, hogy Georg Blumensaat „Die Verpflichtung” című, 1933 márciusában bemutatott kis, négytételű oratóriumát a kritika „egészen egyszerű kidolgozása és hatásos mivolta” miatt dicsérte.

A konzervatívizmus győzelme

A széles tömegek megnyeréséhez — a jó propagandához — tehát a már jól ismert zenei nyelvezetre volt szükség, a jól bevált művészetfogalomra, szépség-ideálra és világképre. Mint Berend T. Iván írja, a nemzetiszocializmus 1933 után reaktiválta a még aktív konzervatív művészeteket. A náci rezsim hivatalos művészete tehát — Berend szavával — voltaképp egy „alulról jövő ellenforradalomra” támaszkodott. Ezzel kapcsolatban arra utal, hogy 1930-ban negyedmillióan csatlakoztak a náci Egyesült Német Művészeti és Kulturális Szövetségek Vezértanácsához.

Egészen más volt a szocialista realizmus kiindulása. Az új, forradalmi művészet az első években azokra a fiatal művészekre támaszkodott, akik egyszer már elkötelezték magukat az avantgárd mellett, de akik most *ennél még tovább akartak lépni*, és forradalmi eredményeket bele akarták ágyazni a mindennapokba, és arra törekedtek, hogy újfajta

szemléletüket és élményeiket népükkel megoszthassák. Ha mindennek a végeredménye sajnálatos módon nagyon hasonló volt is, világosan kell látnunk, hogy amíg az egyik oldalon egy bornírt konzervatívizmus ült diadalt, a másikon egy szintetizálási kísérletről volt szó, mely *egyszerre kívülről és belülről* akarta meghaladni az átlagember konzervatívizmusát.

Kétségtelen azonban az is, hogy az első néhány év kudarca után már nemigen lehetett hinni ebben. Az avantgárdot tehát meg kellett támadni, mégpedig úgy, hogy szembeállítsák a „néppel”. Ezt, mint láttuk, Zsdanov — 1934-ben, Sosztakovics személyében — meg is tette. De még a Schoenberg-tanítvány Eisler is „veszélyes egyéniségnek” nevezte Schoenberget és Bartókot „A kapitalista zene válságáról...” című írásában.

Zsdanov 1948-as állásfoglalása, melyben leszögezte, hogy „a mai szovjet emberben igen erős a zenei érzék”, és hogy ízlése a szocialista fejlődés során „a klasszikus zenével gazdagodott”, egyfelől velejéig demagóg volt, mert a népet célzatosan idealizálta, másfelől tisztességtelen, mert egyrészt a kultúra krízisért egyedül a zeneszerzőket tette felelőssé, másrészt mert a népre való hivatkozással rendelte el a művészet tervszerű degenerálását. A Kadosa Pál-féle „Emelkedjünk fel a néphez!” vagy a Sárai Tibor-féle „A tömegdal esztétája a harcban álló proletár!” jelszavak arra utaltak, hogy a konzervatívizmus büszkén vállalt értékévé vált.

Lukács György megállapítása, mely szerint a fasiszták csak hazudni képesek valamiféle új művészetről, új művészetet azonban nem tudnak létrehozni, mindkét társadalmi rendszerre érvényes volt. Ha Hitler és Mussolini a görög és római klasszikus építészetben és a reprezentatív zenei neobarokkban találta meg művészi mintaképét, a szocialista realizmus a neobarokkot és a zenei neoklasszicizmust vegyítette a romantiká-

val. De még ebben sem volt eredeti. A neobarokkot és a neoklasszicizmust elsősorban Prokofjev és Sztravinszkij korábbi klasszicizáló alkotásai közvetítették. Így keletkeztek a túlméretezett szonáták, melyeket a lett Lia Krasinska „decentralizált ciklikus formának” keresztelt el. A romantika közvetlenül kapcsolódott a közféléhez, ugyanakkor — mivel már a maga korában kidolgozta — készen szolgáltatta a műzene és népzene szintézisét.

Mind a szocialista, mind a nemzeti szocialista művészet-eszmény a propaganda-funkció kényszerében alakult ki és vált hasonlónvá. Ezt a hasonlóságot még jobban elmélyítette az a különleges szenvedély, amit az avantgárd megelőző fellépése váltott ki. Jól ismert, hogyan fordult szembe a szovjet hivatalosság a szovjet avantgárral, hogy ennek következtében hányan hagyták el az országot, Artur Lorjéttól kezdve Nikolasz Szlonyimszkijen keresztül Alekszandr Glazunovig, és hogyan folytatódott ez az irányzat a párt 1948-as határozata után. Jóllehet a náciizmusnak volt egy olyan szárnya, amely be akarta fogadni az expresszionizmust, a párt egészére mégiscsak az avantgárd elleni gyűlölet volt a jellemző, megtetézve a zsidógyűlölettel.

Utaltam már Hitler 1934-es avantgárd-ellenes fellépésére; ugyanazon év decemberében Goebbels lépett fel az atonális zene ellen. Bieder leplezetlenül kifejtette ellenszenvét a nem melódia-központú szemlélettel, különösen a „Farbentonmalerei”-jel és a zene „elgépíesítése” ellen (Mechanisierung, Maschienenmusikmachung). Ugyanilyen szenvedéllyel harcoltak azonban a Szovjetunióban is a zenei futuristák — mint ott mondták — „masinizmusa” ellen, sőt Lunacsarszkij még a tangót is bírálta gépies ritmusa miatt. Így állt elő a paradox helyzet, hogy miközben a két, egymással szemben álló ideológia az általa elutasított stílusokat egyúttal az elentábor jellemzőjeként tüntette fel,

ugyanezen stílusok legnagyobb részét mindkettő elutasította (az avantgárdtól a dzsesszig).

Művészet?

A „marxistának” nevezett *esztétika* alaptétele szerint „a művészet a valóság művészi tükrözése”. Ezzel szemben a bolsevizmus és a szocializmus művészeti *gyakorlatában* a művészet nem cél, hanem eszköz. Nem a *valóság*, hanem egy meghatározott *szubjektivitás* tükrözése; nem egy objektivitás *szubjektív* tükrözése, hanem egy szubjektivitás *objektív* (szolgai, tárgyias) tükrözése. Ha egy ideológia középpontjában a szocializmus áll, és egy műalkotás is ezt állítja a középpontba, akkor az az ideológia ezt a műalkotást csakúgy „realistának” nevezi, mint egy másik ideológia, melynek centrumában mondjuk a nemzet, a nép vagy a faj áll, egy olyan műalkotást, mely éppen ezeket az értékeket emeli ki. Pontosan úgy, mint ahogy azt a „Maske in Blau” „reális életközelen levő” szereplői esetében láttuk.

A totalitarista pártok és pártállamok művészete lényege szerint tehát nem *művészet*, hanem — *propaganda* (esztétikájuk pedig olyan propaganda, melynek egyedüli célja, hogy a politikai propagandát művészetként mutassa be).

Irodalom:

Apreszjan: Szmeleje razvivaty muzikalnuju kritiku i esztetiku = Szovjetszkaja Muzika, 1950. február

Aszafjev, Borisz (Igor Glebov): Kriksz individualno tvorcesztva = Szovremennaja Muzika, 1924.4.

Bednij, Demjan: Előszó L. Vojtlovszkij könyvéhez. In: D. B.: Szobranije Szocsinyenyij, 5. kötet

Benjamin, Walter: Pariser Brief I. In: W. B.: Gesammelte Schriften. (Hrsg. von R. Tiedemann u. H. Schweppenhäuser), Frankfurt/Main.

Berend T. Iván: Válságos Évtizedek.

Közép- és Kelet-Európa a két világháború között. Gondolat, Budapest, 1982.

Bocsárov, Anatolij Grigorjevics: Szovjetszkaja masszovaja pesznja. Szovjetszkij Piszatyel, Moszkva, 1956.

Cheng Philip Hui-ho: The Function of Chinese Opera in Social Control and Change, Southern Illinois Univ. Libraries, 1974.

Duncker, Hermann: Künstlerische Kultur = Lieder-Gemeinschaft, Berlin, 1904. május 8.

Egk, Werner: Worum es ging und worum es geht = Völkischer Beobachter, 1943. február 14.

Eisler, Hanns: A kapitalista zene válságáról és a szocialista zenekultúra felépítéséről. (Kézirat, 1935) In: H. E.: A zene értelméről és értelmetlenségéről. Gondolat, Budapest, 1977.

Eisler, Hanns: Néhány szó a munkásdalosok és -muzikusok magatartásáról Németországban. Kézirat, London, 1935. In: H. E.: A zene értelméről és értelmetlenségéről. Gondolat, Budapest, 1977.

Eisler, Hanns: Új zenekultúra építői. Düsseldorf, 1931. (In: H. E.: A zene értelméről és értelmetlenségéről. Gondolat, Budapest, 1977.)

Friedrich, Karl Joachim: Totalitäre Diktatur. Stuttgart, 1957. Goebbels, Josef: Brief an Wilhelm Furtwängler vom 1. April 1933. Id.: Hildegard Brenner: Die Kunstpolitik des Nationalsozialismus. Reinbek bei Hamburg, 1963.

Goebbels, Josef: Signale der neuen Zeit. 25 ausgewählte Reden. München, 1934. Az idézett beszéd dátuma: 1934. február 7.

Graener, Paul: Aufklang = Die Musik, 1933. június 641. old. Hanneemann, Carl (hrsg): Lobeda-Singebuch, Hamburg, (év nélkül)

Haug, Richard: Unser Dank — unsere Pflicht = Die Musikwoche, 1938. 4.sz.

Hay, Gerhard: Rundfunk und Hörspiel als „Führungsmittel“ des Nationalsozialismus. In: Horst Denkler—Karl Prumm (Hrsg): Die deutsche Literatur im Dritten Reich. Themen — Traditionen — Wirkungen. Philipp Reclam jun. Stuttgart, 1976.

Hermand, Jost: Bewährte Tümligkeiten. Der völkisch-naziste Traum einer ewig—deutschen Kunst. In: Hrsg. v. Horst Denkler und Karl Prumm: Die deutsche Literatur im Dritten Reich. Themen, Traditionen, Wirkungen, Philipp Reclam jun. Stuttgart, 1976.

Hitler, Adolf: Mein Kampf. München, 1925—1927.

Hitler, Adolf: Rede auf der Kulturtagung des Reichsparteitags der NSDAP, Nürnberg, 1933. In: Nürnberg, 1933. Der erste Reichtag der ge-einten deutschen Nation. Berlin, 1933.

Hitler, Adolf: Programmrede über die Kunst. 1937.

Kadosa Pál: Emelkedjünk fel a néphez! = Művelt Nép, 1951. április 15.

Lenin, Vlagyimir Iljics: A párt szervezete és a pártos irodalom = Novaja Zsizny, 1905. nov.13. (In: Lenin Összes Művei, 12. köt.)

Lukács György: Alfred Rosenberg, a nemzetiszocializmus esztétája. In: Adalékok az esztétika történetéhez. Magvető Kiadó, Budapest, 1972.

Lunacsarszkij, Anatolij Vasziljevics: A művészképzés alapjai = Muzika i Revoljucija, 1926. január (In: A. V. L.: A zene világában. Gondolat, 1975.)

Lunacsarszkij, Anatolij Vasziljevics: Politika partyii na oblasztyi iszkusstva i lityeratura. Moszkva 1958.

Lunacsarszkij, Anatolij Vasziljevics: Zene és Forradalom = Muzika i Revoljucija. 1926. január (In: A. V. L.: A zene világában. Gondolat, 1975.)

Marx, Karl: Die Verhandlungen des 6. rheinischen Landtags (Erster Artikel). Debatten über Pressefreiheit und Publikation der Landständischen Verhandlungen. In: Marx és Engels Művei, I. köt.

Pitsch, Ilse: Das Theater als politisch—publizistisches Führungsmittel im Dritten Reich. Münster, 1952.

Raabe, Peter: Von Neubau deutscher musikalischen Kultur. In: Kultur — Wissenschaft — Recht und die Zukunft des deutschen Musiklebens. Vorträge und Reden von der ersten Arbeitstagung der Reichsmusikkammer. Presseamt der Reichsmusikkammer, Berlin, 1934.

Rosenberg, Alfred: Blut und Ehre. Ein Kampf für deutsche wiedergeburt. Reden und Aufsätze von 1919—1933. München, 1934.

Sárai Tibor: Az új magyar tömegdalért = Szabad Nép, 1949. március 9.

Stein, Fritz: Chorwesen und Volksmusik im neuen Deutschland. In: Bücherei der Reichsmusikkammer. In: Kultur — Wirtschaft — Recht und die Zukunft des deutschen Musiklebens. Vorträge und Reden von der ersten Arbeitstagung der Reichsmusikkammer. Hrsg. vom Presseamt der Reichsmusikkammer, Berlin 1934. (Bücherei der Reichsmusikkammer, 1. köt.)

Strauss, Richard: Rede an der ersten Arbeitstagung der Reichsmusikkammer. In: Kultur — Wirtschaft — Recht. I. fent.

Stumme, Wolfgang: Musik im Volk. Berlin 1944/2.

Szumbur vmeszto muziki (szerk. cikk. Zsdanov?) = Pravda, 1936. jan.28.

Tokaji András: Mozgalom és hivat. Tömegdal Magyarországon 1945—1956. Zeneműkiadó. Budapest, 1983.

Uldall, Hans: Weltanschaulichen Grundlagen einer neuen Musik = Die Musik, 1937. 674. old.

Veisz, Pavel: Egy új világ zenéje = Anbruch 1931. november—december = Magyar Zene, 1977. szeptember

Zsdanov, Andrej Alekszandrovics: Felszólalás a Szovjet Zenei Szakemberek Tanácskozásán az SZK(b)P

Központi Bizottságában, 1948. február. In: A. A. Zs.: A művészet és a filozófia kérdéseiről. Szikra, 1949.

Zsdanov, Andrej Alekszandrovics: cikk a Pravdában, 1936. jan.28.

Zeneművek

Blumensaat, Georg (zene) — Eberhard Wolfgang Möller (szöveg): Die Verpflichtung (kantáta). Potsdam, Voggenreiter verlag o. J.

Egk, Werner (z.) — Heinrich Ibsen (sz.): Peer Gynt (Opera) Berlin, 1938.

Erdlen, Hermann (z.) — Alfred Thieme (sz.): Saarkantate (kantáta) Leipzig, Eulenburg 1935.

Hannemann, Karl (Hrsg.): Lobesangebuch Hamburg. é.n.

Hindemith, Paul (z.) — M.Schiffer (sz.): Neues vom Tage (vígopera) Berlin, 1929.

Kadosa Pál (z.) — Zelk Zoltán (sz.): Sztálin esküje Op. 41/b. (kantáta) Zeneműkiadó Vállalat, Budapest, 1949.

Pődör Béla (z.) — Tóth Sándor (sz.): Tavasz dal (kórusdal) Zeneműkiadó Vállalat, Budapest, 1951.

Sosztakovics, Dmitrij D. (z.) — N. Sz. Leszkov (sz.): Lédi Makbet Mcenszkogo ujezda (opera) Leníngrád, 1932.

Tardos Béla (z.) — Gál Zsuzsa (sz.): Szódd a selymet elvtárs! (tömegdal) Zeneműkiadó Vállalat, Budapest, 1949.

Afrikai hírügynökségek

Létük mindössze néhány évtizedes múltra tekint vissza. Sorsuk az adott ország vagy országcsoport politikai történetével párhuzamosan alakult, így fontos részét képezi az egyes rendszerek tájékoztatási törekvéseinek.

A függetlenség elnyerését követően Franciaország, Anglia, Belgium és Portugália volt gyarmatai létrehozták saját nemzeti hírügynökségüket. Egyesek, mint például Szenegál vagy Algéria meg sem várták a függetlenséget. A hírügynökségek létrehozásával az új afrikai országok vezetése több célkitűzést is szolgált:

—az ország szuverenitásának megerősítése, aminek egy nemzeti hírügynökség fontos eleme;

—a korábbi anyaország hírügynökségi monopóliumának megtörése (AFP, Reuter, Belga stb.);

—kevés kivételtől eltekintve az új független afrikai államok egypártrendszerű berendezkedése ilyen módon ellenőrizni tudta a hazai tájékoztatás folyamatát (egyes esetekben az új nemzeti hírügynökséget alapító rendelet explicite vagy impliciten meg is tiltotta más hazai hírügynökségek működésének lehetőségét);

—az ország fejlődésének elősegítése.

A fentiekből is következően az új afrikai hírügynökségek a kormányzati akarat transzmissziós eszközei lettek, ugyanakkor gyakorlatilag kizárták a véleménynyilvánítás szabadságának a lehetőségét. Ebben a tekintetben nagyrészt hasonló szerepet töltenek be kezdettől fogva, mint a helyi rádió és televízió, melyet ugyancsak egyértelműen a hatalmon lévők urálnak. Nincs említésre méltó különbség az frott sajtó területén sem.

A leginkább diktatórikus, illetve erőteljesen tekintélyuralmi rendszerekben

a hírügynökségeknek jelentős szerepe van a mindennapi propagandában, a hatalmat birtoklók személyi kultuszának kialakításában és növelésében. Így volt ez 1957—66 között Ghanában, ahol a Ghana News Agency Nkrumah elnök több tekintetben haladó, ugyanakkor azonban tekintélyuralmi rendszerének egyik fő eszköze volt. Jelenleg ilyen hírügynökség a JENA Lfbiában, mely Kadhafi elnök dicsőségét hirdeti.

Az utóbbi időben néhány afrikai országban kialakul a többpártrendszer, és ez azonnal érezteti a hatását a hírügynökségek tevékenységében is. Így Beninben az Agence Benin Press egy ideje az ország politikai életében tapasztalható eltérő véleményt is közöl.

Pénzügyek

Azokban az országokban, ahol fejlett az frott sajtó, ahol sok napi- és hetilap van, több rádió- és televízió-csatorna működik, ott ezek általában előfizetnek a hírügynökségi szolgáltatásokra. Így a hírügynökség költségvetése részbe vagy teljesen kialakul. Az afrikai fejletlen sajtóviszonyok közepette azonban ilyen bevételre a helyi hírügynökség általában nem számíthat. Brazzaville-ban például a függetlenné váláskor napilap egyáltalán nem volt, az frott sajtó egyetlen, hetente háromszor megjelenő lapból állt, ezen kívül volt még egy katolikus hetilap és egy független folyóirat. A helyzet azóta sem változott meg alapvetően. Elefántcsontpart, mely a térség egyik fejlett és viszonylag jómódú or-

szága, jelenleg két napilappal rendelkezik (Fraternité-Matin, Ivoire-Soir), míg a sokak által fejlettnak hitt Szenegálban mindössze egy napilap jelenik meg (Le Soleil).

Hasonlóan szerény körülmények tapasztalhatók a rádió és a televízió területén is: általában egy rádió- és egy televízióság működik ezekben az országokban, és többnyire egy-egy hullámhosszon, illetve csatornán adnak műsort.

Ilyen körülmények között az afrikai hírügynökségek egyetlen költségvetési forrásra számíthatnak: a kormányzatra, mely a legtöbb helyen tájékoztatási minisztériumot tart fenn (esetleg összevonva más ügyekkel). Következésképpen a kormányok teljes mértékben érvényesíthetik akaratukat a tájékoztatás jellegét illetően.

Természetesen a kormányzati pénzek sem állnak rendelkezésre olyan mértékben, ahogyan arra szükség lenne, ezért azután a takarékoságnak olyan megnyilvánulásaival lehet találkozni, mint a hírügynökség és a rádió összevonása, vagy mint például a luandai helyzet, ahol valamennyi tájékoztatási eszköz egyetlen szervbe integrálódott.

A teljesség igénye nélkül meg kell említeni azonban azt is, hogy a világ számos más országában is található hasonlóság. Így például Magyarországon is csak egy hírügynökség működik, és elvitathatatlan, hogy munkáján tetten érhető a mindenkor kormányzat akaratja. Nem alapvetően más a helyzet Franciaországban sem, ahol az AFP szinte monopolhelyzetet élvez, jóllehet jogszabály nem tiltja más hírügynökség működését, és van is ilyen, bár jelentéktelen (ACP).

Státus

Az afrikai hírügynökségeket általában kormányrendelet hívta életre. A francia-afrikai országokban az AFP-t tekintik mintának. Utóbbi az ötvenes évek

vége óta új statútummal működik, mely részben közjogi, részben pedig magánjogi elemeket vegyít. Az Agence Sénégalaise még abban is követte a francia példát, hogy felügyeleti szervében a köztársasági elnök, valamint miniszterek által jelölt személyiségek vesznek részt, egy személyt pedig a hírügynökség személyzete maga választ.

A volt angol gyarmatok ezzel szemben az angol példát szerették volna követni, mely alapvetően eltér a francia rendszertől. Az angol Reuter hírügynökség ugyanis az angol lapok egyesülésének (Press Association) a tulajdona, így magánjogi alapon működik. Ez a törekvés azonban a körülmények miatt természetesen nem valósult meg. Amikor a News Agency of Nigeria (NAN) létrejött, konzultáltak a Reuterrel, végül azonban — az afrikai sajátosságokra való tekintettel — egy olyan modellt fogadtak el, mely a francia-afrikai országok gyakorlatához hasonló. Pedig — és ezt hangsúlyozni kell — a nigériai sajtó sokkal fejlettebb, sokkal több sajtóorgánum jelenik meg az országban, ami a hírügynökség szolgáltatásainak előfizetése szempontjából előnyös.

Nagyjában-egészében hasonló a helyzet a többi volt angol gyarmatból alakult államban is, ahol a hírügynökség vagy állami, vagy az állam által ellenőrzött. Így van ez még Kenyában is, ahol az Afrika-szerte ismert nagy napilapok megjelennek: Az Aga Khan által ellenőrzött sajtócsoporthoz tartozó *Daily Nation* vagy a Lornho-csoporthoz tartozó *Standard* is az állami hírügynökség anyagaira támaszkodik.

Nehéz lenne megmondani, hogy az úgynevezett luzofon (portugál) államokban a jelenleg megfigyelhető demokratizálási folyamat változtat-e majd az eddigi helyzeten, amely szigorú állami irányítás alatt álló hírügynökségeket mutat.

Az afrikai hírügynökségek helyzete az utóbbi másfél évtizedben különösen ne-

hézze vált, ami a világgazdasági nehézségekkel, cserearányaik romlásával és a földrész számos országában tapasztalható belső küzdelmekkel, polgárháborúkkal áll összefüggésben.

A függetlenség megszerzése óta eltelt évtizedekben az is bebizonyosodott, hogy az afrikai hírügynökségek alig tudnak részt venni a nemzetközi hírszolgáltatásban, anyagaik minősége többnyire nem üti meg azt a szintet, amire a nagy nemzetközi hírügynökségek igényt tartanak. Ugyanakkor azonban kénytelenek előfizetni a nagy hírügynökségek anyagaira, ami komoly erőfeszítéseket igényel részükről. Valamit könnyített csak a helyzetükön, hogy a szovjet, a kínai és a jugoszláv hírügynökség általában ingyenesen bocsátotta az afrikai hírügynökségek rendelkezésére szolgáltatásait.

Viszont a nagyobb nyugati hírügynökségek, melyeknek régi kapcsolatai vannak a térséggel, bizonyos technikai segítséget nyújtanak egyes afrikai hírügynökségeknek. Emellett segítenek személyzeti kérdések megoldásában is. Például az AFP a soraiban kinevelt néhány tunéziai és algériai újságírókat átadta a helyi hírügynökségeknek.

Nemzeti hírügynökségek

Nincs elegendő hely az egyes nemzeti hírügynökségeket részletesen bemutatni, de érdemes néhányat közülük egészen röviden ismertetni.

Az elefántcsontparti hírügynökség, az AIP harminc állandó újságíróval működik, az AFP és a Reuter anyagaira fizet elő, amire költségvetésének a felét költi. Burkina Fasóban az AIB a nyolcvanas években jelentősen fejlődött és a kilencvenes évek elején tizenkét állandó munkatárssal dolgozik. Csak az AFP-re fizet elő, de a legutóbbi időkig kapta egyes szocialista országok hírügynökségeinek az anyagait térítés nélkül. A nigeri hírügynökség, az ANP csak 1977-ben jött létre és jelenleg negyven-

egy fővel dolgozik, ezek közül tizenhárom újságíró, technikai munkakört pedig hét személy tölt be. Mint a legtöbb kis afrikai hírügynökség, az ANP is kiad egy napi hírbulletint, egy részletesebb tájékoztató kiadványt havonta és háromhavonta. Aránytalanul nagy létszámmal működik a hírügynökség Togóban (ATOP): a százhuszonnégy közül harminchat újságíró, tizennégy fotós és hét technikai munkatárs. Az ATOP is nagyrészt az AFP-re és a Reuterre támaszkodik a nemzetközi hírszolgálatra.

Az említett frankofon hírügynökségekhez nagyrészt hasonló az anglofon hírügynökségek működése is. Méreteiben és fontosságában kiemelkedik a már említett nigériai NAN, amely költségvetésének mintegy negyven százalékát az előfizetői díjakból fedezi, a többi a szövetségi kormány bocsátja rendelkezésre. A NAN irodát tart fenn a huszonegy szövetségi államban, és technikai központokat működtet négy nagyobb városban. Jellemző a NAN méreteire, hogy naponta hatvanezer szóból álló tájékoztatást továbbít előfizetőinek. Elég részletes nemzetközi, nemzeti, gazdasági, kulturális, sport és más rovatai is vannak. Az országban megjelenő számos napi- és hetilap mellett a rádióadók és az öt tévécsatorna is előfizet a NAN-ra. A hírügynökség a Reuter mellett előfizet az AFP-re, AP-re, a DPA-ra és az UPI-ra, továbbá szerződése van a TASSZ-szal, a Hsinhua-val és néhány kisebb hírügynökséggel. Szinte teljesen egyedül a fekete-afrikai hírügynökségek közül, a NAN több külföldi fővárosban (Belgrád, Nairobi, Moszkva, London, Washington stb.) saját tudósítót tartott, de pénzügyi nehézségek miatt egyes tudósítóit vissza kellett hívnia.

A legfrissebb afrikai hírügynökség a Sierra Leone News Agency, mely nemzetközi támogatással 1987-ban alakult meg, és a kis afrikai hírügynökségekhez hasonló keretek között működik.

Végül említést kell tenni a líbiai JANNA hírügynökségről, amely az ország erejéhez képest mértéken felüli módon tevékenykedik. Közel egy tucat állandó külföldi irodával és Párizsban egy nagyarányú tájékoztatási központtal rendelkezik. Költségvetése, becslések szerint, megközelíti a NAN költségvetését, és eléri az egyiptomi MENA (Middle East News Agency) szintjét.

WANAD

Ilyen rövidítéssel működik 1984 óta a West and Central African News Agencies Development, melyet a nyugat-afrikai országok sajtójának, elsősorban hírügynökségeinek támogatására hozott létre az UNESCO. Érdekes módon a Német Szövetségi Köztársaság is nyolc millió dollárral járult hozzá ennek a tervnek a megvalósulásához.

A WANAD támogatása nem a híranyagok átadásában mutatkozik meg, hanem szervezési kérdésekben, illetve az újságírók és a technikusok képzésében való segítség nyújtásában. Központja Cotonou-ban található, ahol a benini kormány által rendelkezésre bocsátott épületben újságíróképzés folyik, és egyéb sajtóügyekkel is foglalkoznak. A franciául és angolul folyó munka főleg öt területre terjed ki: nemzetközi kapcsolatok, környezet, mezőgazdaság és fejlesztés, gazdaság, egészségügy.

A WANAD tevékenységében tizenhárom afrikai ország vesz részt: Benin, Burkina Faso, Kongó, Elefántcsontpart, Gambia, Ghana, Guinea, Bissau-Guinea, Mali, Niger, Nigéria, Sierra Leone és Togo. Időről időre az egyes afrikai hírügynökségek két-két munkatársa érkezik Cotonou-ba, egy és két hónapos tanfolyamokra. Az itt végzett hallgatók száma már jóval meghaladja a háromszázat.

Jelenleg folyamatban van a WANAD-hoz hasonló projektek létrehozása Afrika más térségeiben is.

Új tájékoztatási világrend

A gyarmatok megszűnése folyamán a harmadik világ országai egy időben különösen nagy figyelmet fordítottak az ún. újragyarmatosítás elleni küzdelemre. Ennek egyik eredménye volt az a többségi úton elfogadott UNESCO-program, mely 1980-ban „új tájékoztatási világrend” néven vált ismertté. Ez annak az egyenlőtlen helyzetnek a megszüntetésére törekedett, mely a volt gyarmati, illetve el nem kötelezett országok számára nagyon kedvezőtlen a tájékoztatás világában, ahol a gazdag, ipari hatalmak rá tudják erőszakolni akarataikat a gyengékre. Ennek nyomán évek folyamán létrejött az el nem kötelezett országok hírügynökségeinek egymást segítő pool-ja, melyben a legjelentősebb szerepet a jugoszláv TANJUG, a karibi CANA, egy latin-amerikai, egy arab, egy iszlám és egy európai újságírókból álló független hírügynökség töltötte be, létrehozva a szövetkezeti alapon működő Inter Press Service-t.

Ezek a próbálkozások hoztak bizonyos eredményeket, de lényegesen nem változtattak a helyzeten. Ugyanakkor ezek az országok szembekerültek az angolszász hatalmakkal, így az Egyesült Államokkal és Angliával, melyek az „új tájékoztatási világrendben” a tájékoztatás szabadságának sérelmét látták, és odáig mentek, hogy — főleg emiatt — elhagyták az UNESCO-t, mely azóta nagy anyagi gondokkal küzd.

Az említett pool egyébként, mely PANNA néven működik, dakari székhellyel alakult meg, és öt afrikai regionális központot hozott létre: Tripoli, Lagos, Kinshasa, Khartum és Lusaka, valamint két további központot is kialakított, az egyiket Addisz-Abeában, (ez az Afrikai Egységsszervezet tájékoztatási ügyeivel foglalkozik), a másikat pedig Hararében (ez a felszabadító mozgalmak tevékenységére vonatkozó híreket továbbítja). A PANA Afrikán kívül is tevékenykedik (Párizs, Róma). Hírfanyagait

angol, francia és részben arab nyelven küldi szét, és tervbe vették a portugál nyelvű hírszolgáltatást is. Jellemző a PANA működésére, hogy 1989-ben 3.2 millió dolláros költségvetéssel, százhusz fizetett munkatárssal dolgozott.

•

Annak ellenére, hogy a fent említett folyamatok a nemzetközi helyzet változásai következtében lelassultak, illetve egyes tevékenységi körök nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, a tájé-

koztatás világában mégis úgy vélik, hogy az elmúlt évtizedek afrikai sajtóviszonyai, ezen belül a hírügynökségi munka, előrehaladást mutattak a korábbi korszak állapotaihoz képest. Azonban az afrikai országok elég jelentős része gazdasági, de politikai téren sem tudta eredeti célkitűzéseit nagyrészt megvalósítani, ami kedvezőtlen hatást gyakorol az általuk létrehozott és finanszírozott sajtóra, hírügynökségekre, rádiókra és televíziókra.

Ismertette: Zádor Tibor

Az RTL plus 3 éves szerződést kötött a Columbia Pictures International Television-nel, melynek révén azonnal hozzájuthat a legújabb filmekhez és tévésorozatokhoz, valamint a jövőbeli produkciókhoz. Az amerikai filmvállalat ezekfűl speciálisan az RTL plus számára való produkciókra is kötelezettséget vállalt. *(Fernseh-Informationen)*

A lengyel kormány kerek 20 millió dollárral támogatja a hazai filmgyártást, továbbá belép az európai Script Fund és Eurimages szervezetekbe. *(Fernseh-Informationen)*

Egyre népszerűbb az RTL Kelet-Németországban. Míg tavasszal még megelőzte a ZDF és az ARD, nyárra már az első helyen állt a kölni magánadó azon a listán, mely egy kiterjedtebb vizsgálat részeként megmutatta, hogy a nézők melyik tévéműsorra szavaznának, ha csak egyet választhatnának. A fiktív kérdésre válaszolók 23 százaléka döntött az RTL mellett, a ZDF-re 21 százalék szavazott, az ARD-t, illetve annak helyi hálózatát 17 százalék jelölte meg. A SAT 1-nek 10, a Pro 7-nek 7, a Tele 5-nek 2 százalék jutott. *(Kirche und Rundfunk)*

Egy csepp otthon

A külföldön állomásozó amerikai csapatok számára külön rádió- és tévéadást biztosít az amerikai védelmi minisztérium. Az alábbiakban az európai közvetítések sajátosságaival ismerkedhetünk meg.

Az *American Forces Network (AFN)* *Europe* az Európában (Németországban, Belgiumban és Hollandiában) állomásozó amerikai csapatok, valamint a polgári alkalmazottak és családtagjaik (mintegy hatszázötven ezer fő) számára sugároz tévé- és rádióműsört, rendszeresen tájékoztatva őket az Egyesült Államokban történekről és állomáshelyük aktuális eseményeiről.

A *tájékoztató jellegű műsorok* a következő választéket kínálják:

- nemzeti és nemzetközi információk elsősorban az egyesült államokbeli eseményekről;

- belső információk a védelmi minisztériumtól;

- utasítások a felettes hatóságoktól;

- helyi információk az adott helyen állomásozók munkáját és mindennapi életét érintő dolgokról;

- általános tájékoztatás a katonai és a civil állomány számára.

Ezek közül kiemelkedő jelentősége van a *belső információs programnak*, melynek célja, hogy

- emelje a hivatásos katonák szakmai színvonalát, fejlessze öntudatukat;

- biztosítsa az információk szabad áramlását;

- tudatosítsa a katonákban, hogy mily drága a szabadság, melyet védelmeznek, s hogy tisztában legyenek az amerikai kormány szándékaival és az esetleges veszélyforrásokkal.

A tévécsatorna

Az *Armed Forces Radio and Television Service* (a fegyveres erők rádiós és televíziós szolgálata — *AFRTS*) készíti el és forgalmazza hetente kazettákon a kb. nyolcvankét órás szórakoztató és információs programot. Emellett aktuális híreket és sportműsorokat közvetít huszonnégy órán keresztül a *SATNET* műholdhálózaton.

Az állomásnak csak olyan szórakoztató műsorokat van módjában sugározni, amelyeket ingyen vagy minimális díj ellenében kap. A megszorítások ellenére az utóbbi években az *AFN* sugározni tudta a legsikeresebb amerikai filmsorozatok kilencven-kilencvenöt százalékát. Ez persze csak szezonális késéssel lehetséges, amikor már olcsók a produkciók. Az *AFN* általában az amerikai kereskedelmi adóktól és a *PBS*[•]-től veszi át a műsorokat. Mindenesetre a közvetítőállomás vezetői sűrűn kérik közönségük elnézését, ha nem tudják a több tucat tévécsatorna választékához szokott nézők igényeit egyetlen csatornájukkal kielégíteni.

Az átvett műsorokat adaptálni is kell: a reklámok helyére katonai jellegű információkat tesznek, ellenőrzik a filmek műszaki állapotát, továbbá hogy megfelelnek-e az amerikai és az adott külföldi sugárzási szabályainak. Alapvető kitétel azonban, hogy a már átvett műsört sem tartalmilag, sem formailag

•Public Broadcasting Service (reklámok nélkül működő, színvonalas műsorokat közvetítő adó)

megváltoztatni, cenzúrázni nem szabad, ezt a védelmi minisztériumból nagyon szigorúan ellenőrzik.

A teljes adásidő százhatvanöt óra hente, s ebből bizony sok az ismétlés; ez különösen igaz a húsz órányi gyermekműsorra. Az AFN-nek nagyon jól kell gazdálkodnia anyagi és személyi készleteivel, mert egész Nyugat-Európát ellátó rádió- és tévéállomásán kétszázötven főt foglalkoztat (egy nagyobb amerikai város egyetlen tévéadóójánál többen dolgoznak), s a sugárzási költségek is messze elmaradnak az egymillió dollár/órás amerikai átlagtól.

A rendes, megszerkesztett adásidő egyébként reggel hattól éjjel kettőig tart, a fennmaradó napszakban a SATNET műholdas adását közvetítik.

Hírek

A védelmi minisztérium gondoskodik arról, hogy alkalmazottai külföldön is hozzájussanak azokhoz az információkhoz, mint otthon, s mindezt mérték-tartó, kiegyensúlyozott tálalásban kapják. Rendszeresen továbbítják a legnagyobb amerikai tévétársaságok híradóit is (mégpedig váltakozó időpontokban, hogy lehetőség szerint mindenki az általa favorizált hírforrásból tájékozódhasson). A hírműsorokat általában a készen kapott anyagokból állítják össze. Helyi tudósításokat csak korlátozott számban tudnak készíteni, mivel csak egy-két forgatóstábbal rendelkeznek.

Szolgálati közlemények

Az AFN csatornáján tilos reklámokat közvetíteni — elsősorban azért, mert ezzel versenyt támasztana az illető külsz ország helyi adóinak, s így műsorainak sugárzására frekvenciaengedélyt sem kapna. (Érdekességként azonban megjegyezzük, hogy a SATNET éjszakai adásába bebecsúszhat véletlenül egy-egy hirdetés, amelyet az ottani szerkesz-

tők elfelejtettek kiszűrni. Előfordulhat az is, hogy valamely program során egy hirdetőtábla kerül a képre, ez azonban az amerikai előírások szerint nem minősül televíziós reklámnak.)

Ellenben rendszeresen közvetítik a védelmi minisztérium alá tartozó különböző katonai (szárazföldi, légi és tengerészeti) szervezetek híreit, információit, felhívásait, hogy állandóan naprakészen tájékoztassák (főként az újonc) katonai személyzetet az aktuális történésekről. Az AFN naponta kb. száz ilyen szolgálati közleményt továbbít (évente tehát harminchatezret). Összehasonlításképp: egy jól menő kereskedelmi adó az Egyesült Államokban évente több mint százötvenezer hirdetést sugároz.

Műholdas közvetítés

1987 decembere óta az AFN tévé- és rádióadásait műholdon közvetítik (AFN Super Station), így a program minden bázison egyidőben és sokkal jobb minőségben fogható. Ezt a műholdas csatornát egyébként az amerikai védelmi minisztérium a német távközlési hivataltól bérlő — kizárólagos használatra. Ennek azért van különös jelentősége, mert így garantálható, hogy az ingyenes vagy nagyon alacsony áron megvásárolt programokat valóban csak a katonai személyzet számára közvetítik, s nem teremtenek tisztességtelen versenyt más csatornák számára.

A maximális biztonság érdekében a közvetítés és a vétel módja rendkívül bonyolult. A műhold által közvetített jeleket ugyanis először összezavarják, s csak az amerikai katonai bázisok rendelkeznek olyan dekóderrel, amely ismét tiszta jelekké alakítja őket. Ezeket a szignálokat (tehát magát a műsort) azután megint csak különleges műholdvevő antennák segítségével lehet fogni, azonban egy ilyen készülékhez csak nagyon szigorú, többlépcsős engedélyezési eljárás után lehet hozzájutni.

Ezenkívül a nézőknek számolni kell néhány technikai adottsággal is:

—Az adások egyelőre a potenciális nézőközönség háromnegyedét érik el, huszonöt százalékuk még nem tudja fogni a közvetítéseket, számukra a közvetező években szeretnék ezt lehetővé tenni.

—Mivel csak egy-egy műholdas csatorna áll rendelkezésre (egy az AFN sztenderd programját, egy pedig a SAT-NET adásait közvetíti), ha valamilyen zavar következik be, megszakadnak az adások, mivel a csatornák nem helyettesíthetők másikkal.

—Sztereoó tévéadások, valamint nagyothallók számára feliratos programok sugárzását műszakilag nem tudják megoldani.

—Mivel a műsorokat az amerikai NTSC rendszerben közvetítik, a vételhez ilyen televízióra van szükség, az európai készülékek ugyanis PAL rendszerűek.

Rádió

Az AFN rádióadását (AFN Power Network) általában az AM, néhol az FM frekvenciasávon közvetíti 24 órán keresztül. Ahol a fogadó ország lehetővé teszi és biztosít rá frekvenciakapacitást, ott egy „Z-Rock” nevű sztereoóadást is

közvetítenek, elsősorban a fiatalabb hallgatónak.

A rádióban egyébként ugyanúgy tilos hirdetések közvetítése, mint a televízióban, bár „becsúszások” itt is előfordulhatnak.

Műszaki szempontból azonban a rádiókészülékekkel éppen fordított a helyzet, mint a tévével. Mivel a sugárzás itt az európai szabványoknak megfelelően történik, az amerikai készülékek általában nem (vagy csak átalakítással) alkalmasak a vételre.

Egy hasznos felhívással

zárul — elég szokatlan módon — az állomás tájékoztatója. Tudvalevő, hogy az amerikaiak nagyon sok időt töltenek el televíziózással. Egy átlagos család napi hét, egy-egy személy kb. napi négy órát. Az AFN vezetői azonban fölhevítik közönségük figyelmét, hogy ezen kívül még nagyon sok érdekes és értékes tevékenység van az életben, amely színössé teheti programjaikat. „Ne feledjék, minden tévékészüléken van egy kicsi, de nagyon fontos gomb — a kikapcsoló, használják mind gyakrabban, ne aggódjanak, a műsorkészítők nem fognak megsértődni.”

(Forrás: *AFN Answer Book*. 1990. július 15.)

„Ami az életben »adódik«, annak elébe álltam”

Beszélgetés Schöpflin Gyulával

Negyven év után, 1990 januárjában tért haza először Londonból Schöpflin Gyula, aki 1945 és 1949 között a Magyar Rádió műsorigazgatója volt. Akkor beszélgetett vele Salamon István. Az ebből készült műsoranyagból (mely 1990. december 19-én hangzott el a Kossuth adón) közlünk az alábbiakban egy szerkesztett részletet.

—*Milyen érzés volt ismét a budapesti stúdióban járni?*

—Nagyon különös. Sok minden megváltozott. Ami a Bródy Sándor utcai részt illeti, az udvart — ami annak idején olyan szörnyen le volt bombázva — felismertem, a pagodát nem, mert azt csak utóbb építették. A rádió többi része is labirintus számomra.

—*Úgy vettem észre, kissé meg volt hatódva.*

—Természetesen. Ez a látogatás számomra a múlt visszaidézése volt, egy olyan múlté, amely egykor igen fontos volt nekem, és amelyet ma is életem legkonstruktívabb részének tartok.

—*Őn 1945-ben került a rádió műsorigazgatói székébe.*

—Ez kétségkívül hőskorszak volt: a romokat szinte kézzel takarítottuk el, a stúdiók be voltak omolva, a felvevőkészülékek szétroncsolva, úgyhogy sokaknak az volt a véleménye, hogy ebből soha nem lesz semmi. De mi akkor úgy éreztük, hogy itt a lehetőség, és ezt meg kell ragadni, mert most tényleg új élet következik. Kétségtelen, hogy az engem gyermekkorom óta körülvevő légkör magától értetődővé tette, hogy az irodalom fontos, a kultúra minden szempontja lényeges, és ez dönti el, hogy az

ember mivé lesz. Apám liberális szellemű ember volt, soha nem szólt bele abba, amit csináltam. Nagyon bölcsen úgy igyekezett irányítani a nevelésemet, hogy magamtól jöttem rá, mi az, ami fontos, ami jó és szép, és amivel érdemes foglalkozni.

—*Őn Schöpflin Aladárnak, a Nyugat kiváló irodalomtörténész-kritikusának a fia. Tehát komoly háttérrel került a rádióba.*

—Semmibe nem szólt bele közvetlenül, de máig nagyon hálás vagyok, hogy akkor rávezetett, mi az, amit olvasni kell és érdemes. Lehet, hogy ez „visszavetítés”, de úgy gondolom, akkor és ezáltal alakult ki a kritikai érzékem is. Apám például belém plántálta, hogy a legfontosabb az irodalomban a stílus. Tehát hogy az író a stílusa teszi egyénivé. Ezért lettem később olyan érzékeny például Máraival kapcsolatban, mert Márai a stílusnak olyan mestere volt, amire — azt hiszem — azóta se volt példa. Egyszer azt mondta nekem apám: fiam, soha ne emberekkel szemben, mindig a tényekkel szemben légy alázatos. Ez mintegy össze is foglalja azt, amiben hitt világéletében. Hogy nem azt kell elfogadni, ami éppen „te-kintély”. Ezért később soha nem váltam

igazán hithű kommunistává, mert mindig azt kérdeztem: „Azért, mert Marx írta?” És megnéztem, hogy amit mond, vajon megállja-e a helyét. Ha úgy találtam: nem, akkor ha nem vettem is el, de mindenesetre fenntartással kezeltem.

—*Őn egy helyütt azt írta, hogy édesapja tévedhetetlen kritikus volt.*

—Én legalábbis annak tekintettem. Lehet, hogy tévedett egyszer-kétszer. Sőt, azt hiszem, tévedett is: például a fenntartásaival. József Attiláról, mondjuk, neki nem volt olyan véleménye, mint nekem, aki rajongtam érte, és úgy fogadtam a verseit, hogy rögtön éreztem: zsenivel állok szemben. Apám viszont fenntartással élt. Elismerte, hogy jó költő, de azt mondta: várjuk meg, amíg kifutja a maga idejét.

—*Őn a nagyhrű Werbőczy Gimnázium diákja volt akkoriban.*

—Igen. Ám most, visszatekintve, nagyon különösnek tűnik, hogy 1927-ben például, amikor az önképzőkörben én és még egypár haladó szellemű barátom Ady-verseket szavaltunk, bizonyos megütközést keltett a tanári karban, hogy ilyen forradalmi jellegű költőkkel foglalkozunk. Ez is mutatja, hogy milyen lassan és milyen nehezen fogadta el a magyar középosztály — vagy mondjuk nevelésügy — azt, hogy ezek a költőkrők szerves és lebonthatatlan részei a magyar irodalomnak és költészetnek.

—*Pedig akkor már a Nyugat szellője fújt be inkább az ablakon.*

—Kezdett befújni. Sokan nem értették, de elfogadták. Azt mondhatnám, hogy az iskola sokkal konzervatívabb közeg volt, mint amit otthon tapasztaltam. De akkor egyik eléggé átsimult a másikba, úgyhogy nem volt különösebb törés abban, hogy az iskolában egészen mást tanítanak, mint amit otthon hallok.

—*A nyugatosok köréből családjuk mintha Móriczokkal meg a Gellért családdal lett volna a legközvetlenebb kapcsolatban.*

—Talán mért Móriczéknek voltak velünk egykorú gyerekeik, és azokkal mi jóban voltunk. A Gellért fiúkkal is, de velük már kevésbé. Ám a Móricz gyerekekkel azonnal közeli viszonyba kerülünk, és ez meg is maradt mindvégig. Ez érdekes, mert ez egy gyerektársadalom volt, de természetesen beleépülve az írói társadalomba.

—*Ezt hogyan észlelték a mindennapokban?*

—Például kimentünk Leányfalura, ahol Móriczék háza volt. Móricz a kertben járkált és kihúzott egy répát és elropogtatta a foga között. Persze ott volt Móricz Lili, akinek roppant hevesen udvaroltam egy időben. Ez úgy adódott, hogy amikor evezni jártunk a Dunára, akkor főleveztünk Leányfalura, benézünk Móriczékhoz. Ez ilyen közvetlenül zajlott. Mi bedobódtunk, ők meg: ha már itt vagytok, gyertek be, főzzünk valamit, csináljunk valamit. Nem tudom, hogyan viselkedik ma az ifjúság, de ez akkoriban roppant közvetlenül zajlott le. Természetes volt az, hogy ha valami érdekes, fontos új könyv vagy verskötet megjelent, megbeszéltük vacsoránál, a családi asztalnál. A beszélgetés fesztelen modorban zajlott, és soha nem gondoltunk arra, hogy ez most egy megbeszélés, a dolog magától adódott.

—*Gombocz Zoltán ajánlotta önt, hogy fordítsa le angolra Kodály népdalgyűjteményét.*

—Ez már az egyetemi korszakom alatt volt, amikor az Eötvös Kollégiumban voltam.

—*Akkor már tudott angolul?*

—Már otthon tanultam. Apám, bölcsen, tízéves korom óta taníttatott és mire húsz—húsz-egynéhány éves voltam, azt hittem, tudok angolul. Mindenesetre tudtam annyit, hogy elég folyékonyan olvastam angol szövegeket.

—*Kikre emlékszik az Eötvös Kollégiumban? Úgy tudom, olyanok tanították, mint Horváth János, Gombocz Zoltán, Zsiray Miklós, Gyergyai Albert, Kodály Zoltán.*

—Kodály nem tanított, csak bejárt a kollégiumba. De az említettek valóban ott voltak nap mint nap. A legnagyobb szeretettel ma is Gyergyai Albertre gondolok, mert a tudás és lelkesedés, amellyel a francia irodalmat tanította, olyan volt, hogy még aki nem volt francia szakos, az is boldogan követte. De amikor Horváth János a magyar irodalomról beszélt, akkor is zsúfolásig tele volt a terem, és mondhatom, órákig elhallgattuk volna. Elevenné tette az irodalomtörténetet, és majdnem drámai jelenetekként mutatta be, hogy mi mivé fejlődött. És ahogy rávezette az embert, hogy miként kell tudományos munkát folytatni! A kollégium nemcsak arra hangolt rá, hogy megszerezük a tanári diplomát és letegyük a megfelelő vizsgákat, hanem, aki kívánta, rávezették a tudományos munkára is.

—*Már itt a kollégiumban felcsillant önben az író?*

—Én már akkor is írogattam — a kollégiumban magában talán nem —, de csak úgy 1932 táján kezdtem el publikálni. Az első „dolgozatom” a Nyugatban jelent meg, ha nem számítom a tanulmányi versenyeket, amelyeken díjat nyertem. Ezek ifjúkori próbálkozások voltak, de akkor, 1932-ben Móricz elfogadta egy könyvbírálatomat. Ez volt az első megjelenésem, és ezt úgy tekintetem, hogy megkezdtem a beérkezést. Eleinte persze csak „tanonc” voltam a Nyugatnál, tehát könyvkritikák és hasonlók jelentek meg a nevemmel, és csak később emelkedtem odáig, hogy elfogadták novelláimat is.

—*Édesapjának megmutatta, mielőtt leadta az írásait?*

—Volt, hogy neki is megmutattam, de azt lehetne mondani, hogy ő nem is nagyon kívánta látni ezeket. Azt mondta, állj a saját lábodon. Éppen ezért — Móricz javaslatára — írói álnevet is választottam, nehogy úgy tűnjék fel, mintha bizonyos előnyt akarnék szerezni bárkivel szemben. Az álnevemet 1932-től

1948-ig meg is tartottam: Nagypál István néven szerepeltem.

—*De írt közben Schöpflin Gyula néven is!*

—Schöpflin Gyula néven írtam azt, ami nem volt szépirodalom. Ami hivatalos vagy félhivatalos írat volt. Ez aztán már főleg a rádióra vonatkozott. Úgy 1938 táján jelent meg az első novellám a Nyugatban, addig főleg csak a kritikai rovatban vettem részt. Nagy megtiszteltetés volt, hogy ott ülhettem a Nyugat asztalánál a Negresco kávéházban, Babitscsal, Móriczsal, a fiatalabb, úgynevezett esszéista generációval, Cs. Szabóval, Halász Gáborral, Szerb Antallal. Az asztal végén szerényen ültünk mi: Radnóti Miklós, Vas István és jómagam, és még egy-két fiatal süvölvény, és hallgattuk, amit a nagyok beszélnek. Mi is hozzászólhattunk természetesen, mert teljes demokrácia volt, de jobbra csak követtük a beszélgetéseket.

—*Az Eötvös Kollégium utáni időkre esik megismerkedése Rajkkal.*

—Rajkkal még az egyetemen ismerkedtem meg, és hogy úgy mondjam, elvtársi viszonyban voltunk, utóbbi helyekkel közösen találkoztunk, de csak felszínesen. Szóval a viszonyom vele baráti volt, de csak távoli barátság; tudtunk egymásról. Egyébként még az Eötvös Kollégiumban váltam az illegális kommunista párt tagjává, és azután a Gondolatot mint a párt nem hivatalos folyóiratát szerkesztettük és csináltuk Vértes Györggyel. A Gondolat nagyjában-egészében, stílus és színvonal szempontjából értékes folyóirat volt. Voltak benne természetesen stiklik, amelyeket Molnár Erik és hasonlók írtak, kicsit nehezen voltak emészthetők, de például Veres Péter írásai, József Attila és Radnóti versei révén is igen színvonalas volt ez a folyóirat, jóllehet elsősorban természetesen politikai jelentősége volt.

—*A Gondolatnak nem kis szerepe volt 1937-ben a Márciusi Front megalakításában.*

—Igen, akkor a Márciusi Frontot már nagymértékben helyeseltük és támogattuk mint a németellenes összefogás jelképét.

—*A következő állomás a Független Színpad.*

—A Független Színpad nem is annyira állomás volt, mint inkább átmenet. Amikor a Gondolat Vértes György le tartóztatásával megszűnt, töprengtünk, hogy mit csináljunk. Buzgott bennünk az aktivitás. Akkor Hont Ferenc azt javasolta, hogy adjunk ki egy folyóiratot, amely egy színházi jellegű lap volna. A Független Színpad talán négyszer-öttször jelent meg egy évben, két éven át. Ennek számunkra legfontosabb vívmánya az az előadás volt, amelyet Csokonai Méla Tempesdi című darabjából csináltunk. Benedek Andrással én dolgoztam fel a művet, igyekezőn nem túl nagy erőszakot tenni rajta, bár színpadi szempontból kissé primitívre sikerült, és aztán a Városligeti Színkörben előadtuk. Átütő sikerrel — csak egy előadása volt, ugyanis az átütő siker nemcsak a közönség, hanem a politika rendőrség részéről is fennállott. Ők is ott voltak — teljes számban. De ott volt apám, ott volt Illyés; parádés előadás volt ilyen szempontból. Akkor úgy éreztük, hogy ez egy bátor tett, mert — nem is kellett erőszakot tennünk Csokonain — a darabnak megvolt a németellenes éle.

—*A következő állása a Nemzeti Színházban volt.*

—1945-ben kinyílt a világ. Minden lehetőség fennállt, már amit a nyomorúság és a szegénység megengedett, legalábbis szellemileg, úgyhogy amikor Major Tamás megkérdezte, akarsz-e hozzánk jönni, magától értetődően elfogadtam a javaslatot. Ugyanakkor kaptam egy másik ajánlatot is, nem akarok-e rendőr őrnagy lenni. Ahhoz semmi kedvem nem volt, úgyhogy inkább a színházat választottam. De ott más nem folyt, mint hogy rettenetes hidegben, dideregve, kukoricapálinkát fogyasztva,

Gobbi Hildával és Major Tamással azt tárgyaltuk, mit csináljunk. Fölmerült ilyen darab, olyan, ezek a színészek, azok a színészek. Zúrzavaros periódus volt, aminek nem volt semmi praktikus eredménye. Igaz, az alatt az első hat hét alatt, amit ott töltöttem, nem is nagyon lehetett.

—*A Nemzeti Színház után jött a Rádió.*

—Ortutay Gyula jött hozzám azzal, hogy akarok-e a Rádió műsorigazgatója lenni. Kérdeztem, hát az mi fán terem, mire mondta, majd meglátod.

—*A Rádióban aztán majdnem négy évet töltött, sok állása után tényleg egy hosszabb időt. Műsorigazgató volt, ami jobbára adminisztratív beosztás. Ön mégis nagyon sokat publikált a napi sajtóban, de a korabeli rádióújságban, a Magyar Rádióban is. 1945-ben kezdte el a műsorigazgatói munkát, amelyről előtte nem is igen tudta, hogyan kell csinálnia, s hamarosan máris a rádiózás elméletével foglalkozott. Hogyan lehetett ez?*

—Az első rádiós évben rengeteget tanultam. Elláttam adminisztratív és művészeti feladatokat is, amennyire szükséges volt, de mondjuk nem kezdeményeztem vadonatúj dolgokat, amíg bele nem tanultam a szakmába. Ez egy óriás intenzív tanulási korszak volt, de úgy egy évvel azután, hogy elkezdtem, azt érezttem, hogy ez nem elég, itt valami struktúrát kell teremteni. Természetesen támaszkodtam azokra a régi — vagy új — emberekre, akik itt voltak. Azt lehetne mondani, olyan volt az egész, mint amikor egy gyári munkás nem az iskolában tanulja meg a mesterségét, hanem mindjárt a gép mellett. Úgyhogy én is a gép mellett tanultam, bár a technikát sajnos sosem tudtam egészen elsajátítani. De hát megfelelő technikai szakemberekre támaszkodhattam.

—*Hogyan nézett ki ekkor a Rádió felépítése? Azt tudjuk, hogy 1948 végéig a Rádiót több párt felügyelte. Ortutay Gyula volt az elnök, Radnóti Miklósné a titkárnője.*

—Igen. A Rádió szerepe bizonyos fókig az úrben lebegett, mert a pártoknak akkor más dolguk is akadt, mint a Rádióval foglalkozni. A kommunista párt nyilván el volt foglalva a parlamenti küzdelmekkel, és nem jutott ideje arra, hogy a rádiót mint olyat a kezébe vegye, így tudtunk valamelyes szabadsággal élni. Voltak természetesen korlátozások, mint az ellenőrző bizottság utasításai: és a Rádió szempontjai magától értetődően megkívták, hogy ne legyenek a műsorokban például antiszemita hangok és hasonlók. Művészeti szempontból viszont teljes volt a szabadság. Próbáltunk minden irányba terjeszkedni. Rengeteget harcoltunk például azért, hogy a rádióban lehozhassunk szovjet műsorokat, de alig kaptunk tőlük anyagot és támogatást. Őket sem igen érdekelte a rádió, mert mással voltak elfoglalva. Sokszor kínos volt, amikor amerikai és angol szervek öntötték a hanglemezt és egyéb programokat; ugyanakkor szovjet részről nem tudtuk kellőképpen balanszírozni és egyensúlyba hozni ezt vagy azt a műsort. De hát ezek olyan szempontok voltak, amelyekkel senki nem törődött, hála istennek. Mi törődtünk vele, és törődésünk eredményeként kialakítottunk egy műsorszerkezetet, amely — amennyire látom — többé-kevésbé, kellő változtatásokkal, megállta a helyét.

—*Azt írja, első dolga volt, hogy tisztázza a rádiózás szerepét saját magában.*

—Igen, szükségem volt rá, hogy végiggondoljam, mi is a rádió, és hogyan fogja fel a hallgató a rádió megjelenését a szobájában. Ebből kiindulva próbáltam kidolgozni, hogy mi a lényeg, mi a fontos mozzanat egy bizonyos folyamatban, s milyen lépéseket kell tenni, hogy egy egységes és összefüggő valamit hozzunk ki, amely természetesen részleteiben állandóan változik.

—*Elméleti kérdésekkel is elkezdett foglalkozni, több tanulmányt is írt, és sok cikket. Ezekben nemegyszer használja azt a kifejezést: rádiószerűség.*

—A véleményem nem sokat változott azóta. A rádiószerűség, azt hiszem, azt jelenti, ami konszens a műfajjal, vagyis ami nem mond ellent a műfaj jellegének. Egyébként Ortutay ezt mondta: a rádió olyan, mint egy mozdony előtt szaladni, mert mindig a műsor bekövetkezése fenyeget. Én ezen túlmenően úgy éreztem: szükség van rá, hogy megpróbáljak egy, a valóságot is fedő elméleti szerkezetet találni.

—*Lejárt a stúdiókba felvételle?*

—Igen, hogyné. Már csak azért is, mert tanultam, és tanulni akartam, hogy mi folyik ott, és hogyan történik mindez. Máskor merő élvezetből jártam le, például amikor Klemperer dirigálta a rádiózenekart.

—*Az egyik rádióújságbeli cikke szerint ön is mikrofon elé lépett.*

—Ez is hozzátartozott a tanuláshoz. Tessék fejest ugrani, és megpróbálni, mit jelent a rádiózás. Amikor visszahallgattam a hangomat, akkor tudtam megállapítani, mit jelent a rádió mikrofonjánál lenni, mi a lámpaláz, s miért van az, hogy az egyik ember kényszeredetten és körmönfontan nyilatkozik, a másik meg természetesen beszél a mikrofonba, mintha ez volna számára a magától értetődő műfaj.

—*Ön levelekre válaszolt A rádió hangja című műsorban.*

—Igen, egy időben A rádió hangját csináltam. Megpróbáltam közönséghangulatot teremteni. Ez persze nem volt alkotó munka, mégis... Mindent elvállaltam volna, ami adódik, ha az a számomra ize szerint való. Így, ilyen szempontból a diplomáciai munka is kihívásnak tűnt föl, aminek szívesen álltam elébe, és úgy éreztem, hogy itt is fogok tudni valami jót cselekedni. Úgy éreztem, ez újabb izgalmas feladat, miután jó lélekkel azt mondhattam, hogy amit a rádiónál csináltam, azzal — ha a végére nem jutottam is — egy fejezetet lezárhattam.

—*A rádiós munkássága alatt nem is írt novellát, kritikát?*

—Hellyel-közzel. Azt hiszem, a rádióújságba írtam egy-két rossz novellát. Egyébként nem igen. A rádió túlzottan lekötött. És én ezért nem vagyok igazi író; én nem tudom azt csinálni, amit Radnóti, hogy mindent feláldozzak az irodalom kedvéért. Ami az életben adódott, mint kihívás, annak elébe álltam, amíg nyugdíjba nem mentem.

—Úgy tűnik, mindig szerette a hivatalt, azt, hogy valahova tartozzon...

—Én rossz hivatalnok voltam, amikor hivatalba jártam.

—A Rádió is hivatal volt.

—Bizonyos fokig a Rádió is hivatal volt, mégis, én úgy éreztem: ez nem hivatal, hanem hivatás.

Kompromisszumos megoldást helyezett kilátásba a D2-Mac, illetve a HD-Mac normára való átállással kapcsolatos tiltakozások hatására az EK-bizottság. Eszerint a jövő év elejétől számított tíz éves futamidejű normát két éves átmeneti időszakkal „enyhítenék”, miközben az iparnak nyújtandó egymilliárd márkás fejlesztési segítyt megdupláznák. Az ARD, a ZDF és az RTL továbbra is „protekcionistának” tartja és elutasítja az EK-normát, s helyette a szabad piaci fejlődést tartják kívánatosnak. *(Kirche und Rundfunk)*

Az indiai kormány 1991 végétől ellenőrizni kívánja a műholdas adásokat, ezért nagyteljesítményű vevőállomást építtetett Jalnában. A tájékoztatási és műsorközlési minisztérium bizottságot hozott létre, mivel terjednek a magán-antennacsatlakozások, és fennáll a veszélye, hogy a külföldről sugárzott műsorok és reklámok idegen társadalmi értékeket és nemzetellenes propagandát terjeszthetnek, ami a népcsoportok közötti szakadáshoz, elitizmushoz és a fogyasztói magatartás elterjedéséhez vezethet. *(Fernseh-Informationen)*

Ez folyik az Új Folyosón

Az alábbiakban változatlan formában adjuk közre a Magyar Rádió belső lapjában, az Új Folyosóban megjelent azon írásokat, amelyeket a szerkesztő, Mihancsik Zsófia válogatott, kommentált és némileg rövidített a Rádiós Kamara megalakulása körül fodrozódó véleményekből. A kívülállók mindenestre remélik, hogy végül, dolgozók és hallgatók javára egyaránt, sikerül közös mederbe terelni a szándékokat.

A Rádiós Kamara — a szakmai nyilvánosság tükrében

1990 májusát követően két új intézmény jelent meg a Magyar Rádió életében. Az Új Folyosó című belső, szakmának szóló lap és a Rádiós Kamara. Az előbbi születésének körülményeit Vándor Ágnes, az újság társszerkesztője így foglalta össze 1990 novemberében, a negyedik számban:

„1989 végén, 1990 elején már jól látszott: helyzet van. Az a bizonyos kuratórium pedig végképp világossá tette a szakma kiszolgáltatottságát, s azon belül is azt, hogy a Rádióban nincs fórum, ahol a dolgokat meg lehetne beszélni, ahol a véleményeket egyeztetni lehet, ahol a Rádió munkatársai az őket érintő szakmai-politikai kérdésekben valamilyen álláspontra juthatnak.

Hogy kéne egy újság, már decemberben felvettem a pagodában, s rövid, nem igazán reprezentatív, de annál eredményesebb közvéleménykutatás után kialakult a konszenzus: csinálja a Mihancsik. Ő el is vállalta, de azt javasolta, hogy várjuk meg a kamarát. S lőn kamara. Lett elnöke, a Mihancsik bekerült a választmányba — s annyi.

Közben egyfolytában helyzet volt. A választások után a mindenkori miniszterelnök mindenkori útítársa közölte a kávézóban, hogy akinek nem tetszik az MDF, az veheti a világtűlevelét... És Mihancsik felhívott, csináljuk meg az

újságot. S bár fölös energiáinkat eddig mindkettén más, a köz szolgálatánál jóval kellemesebb formákban vezettük le, belefogtunk. Mivel pénz nem volt, és a Rádió vezetésétől sem akartunk kérni, a lapot önköltségesre terveztük. A nyomda tíz forintért vállalt egy számot, a terjesztők húsz százalékot kértek, így jött ki a tizenkét forintos ár.

Minden szám úgy készült, hogy nem tudtuk, lesz-e folytatás. Eddig mindig volt.”

A Rádiós Kamara megalakulása körüli viták pedig már az Új Folyosó hasábjain is zajlottak, 1990 májusa és decembere között. Az itt következő válogatás nemcsak a Kamara történetének szempontjából tanulságos, hanem azért is, mert a cikkekből kiolvasható nézetbeli megosztottság mind a mai napig jelen van a Rádióban, némi hangsúlybeli eltolódással: ma már jobbra nem arról folyik a vita, lojálisnak kell-e lennie a Rádiónak a mindenkori kormánnyal szemben, hanem arról, hogy a pártatlanság és a tárgyilagosság a kritikamentességet és a véleménynyilvánítás tilalmát jelenti-e.

Szénási Sándor

Húzd meg!

Valószínűleg az utolsó pillanatban vagyunk, amikor még nyugodt hangon beszélhetünk a rádiózás szakmai értékeiről, a belső érdekellentétekről, elvekről — a hamarosan meginduló napi politi-

kai harcok (félek) lehetetlenné teszik az érdemi vitát. A harcok pedig élesek lesznek, mert a kormány nyilvánvalóan nem az évszázad legizmosabb magyar állami vezetője, de ha az lenne, akkor sem kerülhetne el olyan döntéseket, amelyek társadalmi nyugtalanságot szülnek, a kormány tehát így vagy úgy, de keményen és elfogultan figyel majd a sajtóra. Mindenképpen meg kell próbálnia saját propagandaeszközüvé tenni a rádiót és a televíziót, vagy legrosszabb esetben hallgatag médiumokká változtatni őket, amelyek döntő pillanatokban és ügyekben a jóindulatú semlegességnél is több lojalitást tanúsítanak. Éppen ezért sürgősen beszélnünk kell a következő kérdésekről:

—Milyen legyen a viszonyunk a várható vezetőcserékhez?

—Mit engedhetünk meg magunknak a rádiós zsurnalizmusban és mit nem, hogyan, mennyire, milyen stílusban képviselhetjük esetleges párt- vagy személyes nézetbeli elfogultságainkat?

A vezetőcsere — úgy gondolom — egyszerre jelentéktelen és jelentős ügy. A Magyar Rádióban viszonylag kevés olyan középszintű vezető van, aki egyértelműen negatív működésével hívta fel magára a figyelmet a közelmúltban; jórészt hozzáértő, az elmúlt időszak által „átnevelt” emberekkel van dolgunk, akiket már csak azért sem kellene leváltani, mert belső utánpótlás alig akad, a kívülről jött emberekből pedig elégünk van. A rádiózás irányítása szakma, és nem politikai ajándék. A fentiek értelmében nem is az a kérdés, maradjon-e az illető a helyén vagy sem (kivételek persze vannak), hanem az, hogy a főnöknek, cenzorális kötelességei elmúltán, milyen legyen a viszonya a műsorokhoz. Két sajnálatos „elbukás” is történt nemrég, amikor is a vezető nem tudott, vagy nem akart döntést hozni. Két reggeli jegyzetről van szó. Az egyik, régi jó kádárista stílusban „a rosszul értelmezett újságróli függetlenség” célszerű feladásáról beszélt, az ellenzékiesség ár-

talmairól, s közben elkenő hadműveleteket végzett akörül, hogy ez abszolút kormánypártiságot jelent-e, vagy csak objektív tájékoztatást. Az „is-is”, a „né-tán”, a „meggondolva ezt meg azt” jegyében fogant álszent behódolás, tegyük hozzá, egy olyan kormány előtt történt, amely az elhangzás pillanatában még meg sem alakult, vagyis programja sem lehetett, amely a jegyzetfró kebelében ekkora bimbózást indíthatott volna el. A másik írás az ellenzékiek „citromnyalogatásáról” szólt, a „nyugodt erő” izgatott és zavaros dicsérgetéséről. Nem a személyek érdekesek. A szerepzavar az. A főnökségé, mely talán a cenzúra vádjától félt, talán régi reflexei éledtek újjá, és úgy érezte, végül is csak gazdacseréről van szó, neki pedig, mint „állami” embernek, kutyakötelessége megfelelni az új elvárásoknak.

Nos, akár marad a posztján, akár nem, erről le kell szoknia. A pártatlanság képviselése (ami a dolga) nem azt jelenti, vagy nem csak azt, hogy mérlegeli: a különböző politikai erők milyen súllyal szerepelnek, hanem azt is, hogy odafigyeljen, saját kollégái milyen stílusban képviselik véleményüket, érvelnek-e vagy csupán vádaskodnak, nem keverik-e össze a személyes lírát az objektivitásra törekvő értékelésekkel. A rádió munkatársa írhat persze verset kedvenc pártjához, a rádióznak azonban ezt nem feltétlenül kell közölnie. A kamarának éppen ezért dolga, hogy véleményt nyilvánítson a vezetői döntésekről, akár az egyes főnökök vezetői alkalmasságáról.(...)

No persze, így is kérdés: ki meddig mehet el politikai háttére képviselőletében. Magyarán: korlátoznunk kell-e a véleménynyilvánítást, döntenünk kell-e arról, ki mennyire hallgatott időben, ki milyen terjedelemben, milyen más véleménnyel ellensúlyozva szólaljon meg. Egyszerűbben: elkerülhetetlenek-e a gettók?

Elkerülendők. Be kell látnunk például, hogy egységes rádió sem nem volt,

sem nem kell, hogy legyen. Léteznek szakmai műhelyek, amelyek adott esetben véleménycentrumok is. Mindenki fel tudja mérni (most csak a Politikai Adások Főszerkesztőségénél [PAF] maradok), hogy szíve a Vasárnapi Újság, a Gondolatjel, a 168 óra, vagy éppen az utóbbi időben kicsit egyfelé húzó Krónika műsorai felé viszi-e. A műhelyek és műsorok versenye teret ad az emberek versenyének, a verseny eredményei pedig mérhetők.

Mindezen túl két megszorítást mégis csak alkalmaznánk mindenkivel szemben. Úgy gondolom, véleménykülönbségtől függetlenül, mindenkinek kötelessége, hogy a pártokat távol tartsa a rádiótól (a saját pártját is), de úgyszintén mindenki feladata, hogy ne engedjen a lejárata, a mocskolódás, illetve a talpnyalás csábításainak. Van stílus, létezik hangnem, ami-ben minden korrekten elmondható.

Mihancsik Zsófia — Nej György

Levél a háborgókhoz

Mi valamennyien, akiknek a kamara létrehozásához a legcsekélyebb közünk is volt, elköveltünk egy súlyos hibát és még egy hibát. Nem tisztáztuk pontosan, ha kell, akár drasztikus nyíltsággal, hogy milyen kamarát akarunk — ez volt a súlyos hiba. Továbbá az alakuló ülésre nem hívtuk meg a műszakot — ez volt a másik hiba. Még sajnálatosabb, hogy az első hiba hiányában a másodikat sem követtük volna el.

A kamara ötlete a rádiós munkatársak (újságírók, szerkesztők, rendezők, dramaturgok — továbbiakban újságírók) kuratórium ellen folytatott tiltakozásai során vetődött fel. Ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy kemény harci korszaknak nézünk elébe, s hogy ehhez képest nevetséges eszközökkel rendelkezünk. Hogy ketten-hárman körberohanjunk a Rádiót aláírásokat gyűjtögetni, ez működött egyszer, kétszer, de a továbbiakban hatástalanná, sőt lehetetlenné vált volna. A rádiós gyűlés összehívása

pedig — sok ok miatt — még kevésbé mutatkozott járható útnak. Ekkor jött a kamara ötlete.

A kamarát tehát mi akartuk, rádiós újságírók. S azért akartuk, hogy legyen egy szervezet, mely megpróbálja ellátni a rádiós alkotómunka szakmai-erkölcsi érdekvédelmét a külső-belső politikai harcok közepette. Mindenekelőtt és legfőképpen azért, hogy állásfoglalásaival, szakmai-erkölcsi súlyával kikényszerítse saját „állami” vezetéséből és a külvilág bekebelező hajlamú ellenerőiből az egyes munkatársak és az egyes műhelyek *autonóm működéséhez* szükséges feltételeket.

A kamarát azért akartuk, hogy ne soroljanak be bennünket ismét a hatalom elvtelen kiszolgálói közé, hogy ne nyegessék le ismét, vadhajtás címén, gondolatainkat, szavainkat, írásainkat, véleményünket.

Ehhez képest a kamara alapszabálytervezetének megvitatásakor — áldemokratikus megfontolásokból — nem mertük egyértelműen kimondani, hogy a kamara a *rádiós újságírók egyesülete*, melyhez — tagozatként vagy bármely más, önálló formában — a Rádió valamennyi részlegének valamennyi munkatársa csatlakozhat. Áldemokratikus képmutatás ugyanis azt állítani, hogy egy újságírók által létrehozott kamara nem helyez nagyobb hangsúlyt az újságírói autonómiáért folytatott harcra, mint például a műszak problémáira. És pedig két okból:

—Praktikusan. Mert az újságírói autonómia elleni nyílt vagy burkolt támadásoknak se száma, akár egyes újságírók magatartásában, akár a politikai pártok, újabban „az alakuló kormányhoz közel álló körök” megnyilatkozásaiban öltsenek is testet. Ami folyamatos és állandó odafigyelést, gondolkodást, érvelést, állásfoglalást kíván(na) a kamarától (választmányától). Míg például a műszak problémái, noha nyilván nem egyszerűen megoldható, de mégiscsak jól körülhatárolható kérdé-

sek, amelyek szívós és folyamatos munkát, nem pedig állandó résen állást és hetenkénti akciókat igényelnek.

—Elvileg. Mert a rádiós alkotómunka szakmai-erkölcsi színvonala az átfogó probléma, s a Rádió műszaki állapota ehhez képest részkérdés. Csak látszat az, hogy az újságírók alattvalói helyzetétől kizárólag az újságírók érzik rosszszul magukat. Ha az újságírók munkáját — nyíltan vagy burkoltan — cenzúrázzák, az azt mutatja, hogy *mindenki másnak is* (műszaknak, zenekarnak stb.) *kuss a neve*. Viszont ha az újságírók képesek kiharcolni saját elemi munkafeltételükként az önálló gondolkodás és önálló fellépés jogát, tehát a — nyílt vagy burkolt — cenzúráról való mentesítést, az azt mutatja, hogy *mindenki másnak is* (műszaknak, zenekarnak stb.) *joga és lehetősége van fellépni* a munkáját bénító visszaélések, önkényeskedések, kiskirálykodások ellen.

Áldemokratikus képmutatás mindezt tagadni. De demagógia azt állítani, hogy az újságírók által létrehozott kamara nem a fenti két okból, hanem a műszak „lenézése”, „lekicsinylése” miatt működik így. Vegyük végre tudomásul, hogy érdekeinknek megfelelően máshova helyezjük a hangsúlyokat, s ne ködösítsük el ezt az elemi tényt a partalan demokrácia jegyében. Vegyük tudomásul, hogy közös fellépésre csak ott van hatékonyan mód, ahol az érdekek összakapaszkodnak(...)

Ezt nem gondoltuk végig a kamara létrehozásakor, ezt nem mondtuk ki *nyíltan* — s ezért nem hívtuk meg *hallgatólagosan* a műszakot. Hiba volt, elnézést kell érte kérnünk.

Javasoljuk: veselkedjünk neki újra, és tisztázzuk saját kamaránk működési módját. Mi tehát a *Rádiós Újságírók Kamarája* mellett tesszük le a voksot, melyhez *tagozatként* a rádió bármely más egysége csatlakozhat(...)

Minden ügyben az kezdeményezzen fellépést — miután saját tagozata így döntött —, akinek létfeltételei forog-

nak kockán, s mindenki más csatlakozzék, ha szükséges, akár elvi, akár gyakorlati alapon.

Véleményünk szerint csak így érhető el, hogy a kamara minden akciója alapos ismereteken nyugvó, átgondolt és hatékony legyen.

Stifner Gábor

Egy eltévedt narancs-

csal álmodtam az éjjel. Asztalomra gurult, s a felszólalási szándékomat jelezni hivatott gombra nehezkedett. Mondhattam volna: gurulj, Narancs, békében tovább, más asztalok felé, ahol *tényleg vannak* szavazógombok (mert én ezt most csak álmodom) — de aztán átgondoltam a dolgot. Fölszólalok. A kamaráról kérdezteél, Narancs, amelynek bár negyedmagammal lelkes szervezője voltam — de most azt sem tudom, tag vagyok-é benne egyáltalán?... Mert ugyan az alakuló közgyűlésen fölfektetett listáról nem húztam ki lendületes kézjegyemet — ám a néhány héttel utóbb hozzám érkezett belépési nyilatkozatot már nem írtam alá.

Hát nem örülsz a kamarádnak? — ezt kérdezed most, Narancs. Örülök is, meg nem is, tudod, hogy van ez. Örülök, hogy *van, lett* az, ami hetven-nyolcvan évi hiány után most végre megszületett; van a szakmánknak kamarája. De bevallom: én nem ilyet akartam. Azaz: *ezt nem én akartam* (...)

Ez a kamara félelemből, magánfélelemből született. Politikai újságírók félelmeiből, akik dolgoztak már a letűnt rezsim idején is (mi a csudát tettek volna mást?) — s akik most, a rendszerváltás, rendszerváltozás évadján úgy gondolták(ják), hogy félniük kell. Félniük célszerű. Szóval jobb lesz félni, mint... Vagy úgy tenni legalább, mint aki retteg — akkor nem lesz bajuk.

Hát ez az, kedves Narancs, amivel nem tudok mit kezdeni. Merthogy én nem félek. Mi a fenétől?

Huszonkilenc esztendeje tanulok, ti-

zenvalahány éve dolgozom, s örök pártonkízüli, megrögzöttlen független értelmiségiként várom, mióta az eszemet tudom, a rendszerváltozást. Most itt van. Hát mi lehetnék más, mint örök független, megrögzött pártonkízüli, gyanakvó és kritikus, ám mégiscsak *szimpatizáns*. Kívülállását főntartó, alulról rokon-szenvező szemléldje és *támogatója* egy pártnak, amely vértelen forradalmunk (egyik) végjátékában megnyerte a szabad választásokat. Ellene csináljak kamarát? Egy kormány ellen, amely még hivatalba sem lépett?

Hát nem csinállok. És nem csinálnék akkor sem, ha e napokban történetesen a *másik* párt alakítana kormányt. És ha egyszer valamelyikük (bármelyikük) azt mondaná: másmilyen Rádiót akarok, amelybe Te, barátom, nem férsz bele — nos, nem fogok szaladni a kamara védőszárnyai alá. (Egyébként mit gondolsz, Narancs, létezik ilyen? Mármint védőszárny...?) Elballagok inkább más munkaterületek felé.

Rádióműsorokat készíték napról napra, hétről hétre. Látom tehát ennek a szakmának, rádiós *szakmáinknak* rohamos tönkremenetelét, vagy (mi is az a szörnyű, divatos szó?) — ellehetetlenülését. Ezerszer áldott és átkozott Rádióink anakronisztikus, porosz típusú, miniszteriális szervezeti-irányítási rendszerét, a műsorigazgatás-műsorszerkesztés tragikus megoldatlanságait, bizonyos műsортípusoknak és műfajoknak (s persze azok művelőinek) aránytalan jelenlétét és erkölcsi-anyagig megbecsülését; a munkát már-már lehetlenné tevő katasztrofális pénzhiányt — nem mondom tovább. Még Neked sem, Narancs. A magát *szakmai* (s nem csak érdekvédelmi) szervezetnek (is) hirdető kamarának sem, illetve a választmányának meg pláne nem — hiszen az én területemnek: kultúrát, irodalmat, művészeteket közvetítőknak *nincs képviselője* kilencük között...

Szevasz, Narancs! Nekem csörög a vekker, Te meg gurulj tovább!

Szénási Sándor:

Kérdések Stifner Gáborhoz

Ez az írás még magánlevélféle se lenne, a Te írásod pedig szóbahozandó téma se, ha azt gondolnám, hogy valóban azt gondolod, amit a múltkor leírtál. Tudathasadásos emberek beszélgetések meg magukkal a dolgokat, ez a hasadás előnye. Márpedig ha valaki néhány hónappal ezelőtt lelkesen és sokat dolgozva, szabadidejét és nyilván nem sok szabad energiáját feláldozva, (látszólag) egyféléképpen gondolkodó emberek közösségével, avagy — hadd írjam ide a maroknyi többség bosszantása kedvéért — egy maroknyi kisebbséggel létrehozza a Rádió kamaráját, segít megvédeni az intézmény és saját függetlenségét a kurtóriummal szemben, majd ugyanezt a kamarát elutasítja, önnön céljaival ellentétesnek minősíti, az bizony tudathasadt ember. Talán történt veled valami az elmúlt néhány hónapban. (A kamarával nem történhetett semmi, ugyanis, bár „választmányilag” is létezett már, de semmiben meg se mukkant.)

Am ha mégsem veled történt volna valami, akkor biztosan *másokkal történt*. Te teszel egy *finom célzást a kamaráról szólva*: „*ezt nem én akartam*” — írod, majd utalsz arra, hogy a rádiós érdekképviselet olyan emberek félelméből született, akik a rendszerváltás idején ezt a félelmet célszerűnek gondolták; majd sietsz közölni, hogy Te nem félsz ám, hiszen szimpatizánsa és támogatója vagy annak a pártnak, amely megnyerte a választásokat. „Ellene csináljak kamarát?” — kérdezed.

Vegyük ezt az állítást egy percre komolyan, és azt a csúsztatást is, amellyel feltételezed, hogy a kamarát kizárólag magánfélelmekből hoztuk létre, önműmentések fedőszerveként, és nem azért, mert nem akartunk tovább rabok lenni. Nézzük el, hogy kollégáidat ab ovo kormányellenességgel vádolod. Tekintsünk el attól is, hogy kormány-szimpatíáid nyilvánításához nem sikerült jó mód-

szert találnod, hiszen ha egy szimpátia őszinte, nincs szükség hozzá csúsztatásra. Beszéljünk inkább arról, kormányellenes-e a kamara? (Amelyet tehát nem Te akartál, hanem a félősök...)

Azok az emberek (köztük Te is), akik a kamarát létrehozták, azért félték, mert fontos volt számukra a nehezen megszerzett autonómiájuk, és azért tartottak az akkori kormánytól, mert az egy zavaros, céljaiban még könnyen átlátható rendellel — egy mérhetetlen jogkörrel rendelkező kuratóriummal — születése pillanatában kívánta felszámolni ezt a függetlenséget. Nem (amint ezt akkor többen állították) valamifajta Pozsgay-ellenesség vezetett bennünket. Szembeke-rültünk Pozsgayval, mert ő a szabad sajtó érdekei ellen cselekedett. A történések sorrendje nem cserélhető fel!

A kamara tehát (eredeti célja szerint) a Rádió függetlenségét védi, és védi mindenkivel szemben. Ha azt a jelenlegi kormány támadja, akkor a kormánnyal szemben védi. Ha segíti, akkor a kormánnyal együtt védi.

Te igyekszel elfogulatlan lenni. Azt írod, nem csinálnál kamarát a kormánnyal szemben, akkor sem, ha „történetesen a másik párt alakítana kormányt,.. Majd így folytatod: „És ha egyszer valamelyikük (bármelyikük) azt mondaná, másmilyen Rádiót akarok, amelybe Te barátom, nem férsz bele, nos, nem fogok szaladni a kamara védőszárnyai alá... Elballagok inkább más munkaterületek felé”

Ez már világos beszéd.

A Magyar Rádiónak tehát, szerinted, mindenképpen kormánypártinak kell lennie, *függetlenül* attól, ki van hatalmon. Ez fenomenális. Ez a „mindenképpen”. Akinek pedig ez nem tetszik, ballagjon csak tovább. Vita nincs. Mert-hogy Te nem félsz.

Mindezek után meg tudom érteni, miért nem.

Hogy Tőged idézzelek: „Mi a fenétől?”

Így igaz, hiszen nem lesz kormány,

amelynek aggódnia kellene esetleges illojalitásaid miatt.

Csak azt szeretném, ha értelmeznéd, mit jelent nálad az, hogy „örök pártonkívüli, megrögzötten független értelmiségiként” várod, amióta az eszedet tudod, a rendszerváltást?

Csak nem azt akarod mondani, hogy ami eddig létezett, antidemokrácia volt, és ami ezután jön — bármilyen is az —, mindenképpen demokrácia lesz? Illetve: csak nem azt mondd, hogy a demokrácia azt jelenti: kormánypártiság? Csak nem azt, hogy aki — netán, írjuk le borzadva, de mégis, netán — ellenzéki, az egyben demokráciaellenes is?

Nyugtass meg, hogy rosszul értelek, amikor úgy értelek, hogy az elnyomás a rossz Gazda uralma, a demokrácia pedig a jó Gazdád. Nyugtass meg, hogy félreértelek, ha azt hiszem rólad, hogy a demokráciát nem *rendszer*nek képzeled, amelyben minden (nem emberellenes) nézet és irányzat elfér, amelyben az ellenzék léte nemhogy nem sérti, de feltételezi a demokráciát, hanem olyan *államrendnek*, amelyben megint Bácsit kell választanunk magunknak, s aki rosszul választ, hát maga bánja.

Nyugtass meg, hogy Te mégis tudod, miért vettél derekasan részt a kamara megalapításában. Hogy mégis tudod, mit jelent a függetlenséged és értelmiségi léted.

Nyugtass meg, hogy még csak tudat-hasadásod sem támadt, csak valami rosszat ettél, ittál, rosszul aludtál, a Mars a hatodik állásban volt, szóval valami baromság, és azt a cikket rosszkedvedből írtad, már szinte nem is Te.

Ellenkező esetben kénytelen lennék azt gondolni, hogy a fenti sorokat joggal írtam le, és ezt sajnálnám.

Stifner Gábor

Wimbledon messze van

(Válaszféle Szénási Sándornak)

Ez az írás még válaszlevél-féle se lenne, a Te kérdéshalmazod pedig szóba hozan-

dó téma se, ha nem lenne *mindenben* olyan *lehengerlően* igazad.(...)

Hogy ilyen kíméletesen, a tőled megszokott humánus, kollegiális, baráti szerénységgel próbálsz eszem kerekét a helyes nyomba igazítani, azt meg külön köszönöm. Szép is ez! Az erős segítse a gyengét, az okos a butácskát — ettől megy előbbre a világ. Meg különben is: Vérteli Nagy Ágyú ne lőjön verébre, nevelgesse inkább, hátha megtanul az is durrogni meg kartácsot köpni.

Hála neked, világosodik lassacskán az elmém, s eme intellektuális pitymallat, no meg az általad joggal számonkért elemi tisztesség morzsányi maradéka mondatja most velem: rádiós politikai újságíró kollégáink között *nincs és nem is volt egyetlenegy sem*, aki az elmúlt hónapokban félt, félelmében béli tázást vagy numerus clausust emlegetett volna. *Nem létezik* szűkkeblű, gögös, még taktikai engedményekre sem képes *pa-fos* mentalitás, amely a Rádióban mindent, ami nem a politikai újságírók terméke, amolyan sormintának tekintene, elkövetőiket meg afféle kövedből megtúrt, *autszájder* dilettánsokként kezelne. S mivel nincs ilyen mentalitás, nem is ez aratott (pürroszi) győzelmet a Rádiós kamara alakuló közgyűlésén.

Ellenkezőleg: a közgyűlés érett volt, senkit ki nem rekesztő, szeretetteljes és intelligens. A meghívott hétszázharmincnégyből tehát az a hatszáznyolcvan szegyellje magát, aki a kamarától mind a mai napig mégis távol maradt.

Restellem az általad oly pontosan leplezett csúsztatásaimat is — bár megvallom, első látásra éppen azt éreztem *parekszelansz* csúsztatásnak, amit Te írsz. Miszerint a kamarát bántani nem szabad, hiszen az semmit nem csinált és semmit nem csinál.

Ma már persze belátom: a kamarát bántani nem szabad, hiszen az semmit nem csinált és semmit nem csinál.

Legmélyebben mindenestre azért pirulok, mert — miként rámutattál — a mindenkori Hatalom (*tudat*)*hasadt seg-*

gevége lettem. És nem mentség, tudom, hogy csak mintegy véletlenül: azt hívnék, hogy *tisztességtelen* harcot indítani egy — a szabad választások után még föl sem állt — kormány ellen. Én azt hittem, hogy a rokonszenvező türelem nem foszt meg automatikusan a függetlenségemtől, nem veszi el tőlem a kritika, vagy *ha kell*, a szembefordulás jogát. Ez volt tőlem az *error*; s nem az részedről a *terror*, hogy megpróbálnád előírni a szimpátiáimat.(...)

Legsúlyosabb tévedésem mégis az volt, amikor elenyészni reméltem a kemény és puha diktatúrák két pokoli félidejének jellemző jegyeit.

Hogy azt hittem: most valami más kezdődik. Valami — ne mosolyogj meg, kérlek, a suta hasonlatért — valami *tenisz-szerű*. Olyan „játék”, amelyben az ellenfelek, a bírók, a nézők, egyáltalán a jelenlévők mind valamennyien pontosan ismerik a játék- és illemszabályokat. A sok egyéb között azt is például, hogy mindenki azért szurkol, akiért vagy amiért akar. Sokan a játék szépségéért és tisztaságáért „csupán”. De az bizonyos, hogy a küzdelmek előtt, alatt vagy után nem kötelező véresre verni az ellenfél drukereit.

Ám belátom már: a szabályok (még?) változatlanok. Wimbledon messze van. Itt a környéken a Fradi pálya van, meg hasonló amfiteátrumok, egészen közel.

Köpcsényire.

László György

Testi épségünk

...Úgy gondolom, hogy a kamarával a *Magyar Rádió dolgozóinak* érdekvédelmi, érdekképviseleti, szakmai szervezete alakult meg, *s ez nem* „*sajátítható ki* akár az intézményben dolgozó újságírók részéről sem. Lényegében igaza van a Mihancsik-Nej szerzőpárosnak, amikor a szakmai-erkölcsi érdekvédelemről, az autonóm működéshez szükséges feltételek megteremtéséről beszélnek, de nem hiszem, hogy ehhez a rádiós új-

ságírók kamaráját kellett volna/kellene létrehozni (amelyhez tagozatok csatlakoznának), csupán azért, mert „a kamarát mi akartuk, rádiós újságírók”, vagy mert „a kamara a rádiós újságírók egysége”. Viszont hiszem, hogy a *Magyar Rádió dolgozóinak érdekvédelmi, érdekvépviseleti szervezetéről beszélhetünk/beszélhetnénk, amely tagozatokból áll*. Ettől még meghatározó feladat az újságírókat ért (és várható) támadások kivédése, de azt hiszem, hogy a tagozatok szövetségéből, e tagozatokat logikusan képviselő választmányokból (azok vezetőiből) kellene állnia ennek a szervezetnek s választmányának.

Azt hiszem, hogy ameddig nincs „összrádiós” kamara, addig állandó konfliktusok lesznek, a szervezet labilis marad, és (ahogy ezt egy tárgyilagos kívülálló megállapíthatná) elsődlegesen a Magyar Rádióban dolgozó politikai újságírók érdekvédelmi szerepét vállalná (ami nem kis dolog), de e behatárolt működési terület a megosztottságot konzerválná, s működésképtelenséget okozna. *Javaslom a tagozatok megalakulását, ezen alapuló választmány létrehozását, mert nem hiszek abban, hogy az újságírók problémái elválaszthatók a művészeti osztályok, a Külföldi Adások Főszerkesztősége, a Körzeti és Nemzetiségi Adások Főszerkesztősége, a zenein dolgozó kollégák, a műszak vagy az ifjúsági fősztály munkatársainak problémáitól vagy fordítva*. És főleg nem hiszek abban a tulajdonképpeni lényegét szimplifikáló „érvben”, hogy az egyik csak körülhatárolhatóan belső konfliktusokkal küszködik, a másik pedig csak az akár naponta, hetente jelentkező támadásokból eredő problémákkal viaskodik (a politikai és az irodalmi osztály ilyen megkülönböztetése például csak a dolgok nemismeretében fogalmazódhat meg), inkább abban, hogy hol az egyik, hol a másik kerülhet intenzívebben a napi küzdelmek centrumába. Éppen nem bármelyik tagozat primátusa lenne a megoldás, hanem az egységes szerve-

zet létrehozása. Nem áldemokratikus megfontolásból, de éppen az ellenkezője miatt. (Azt hiszem egyébként, hogy e két elképzelés — minimális energiaráfordítással — könnyen kerülhet közel egymáshoz.)(...)

Hogy a Rádiónak politizálnia kell — egyértelmű. A hogyanról megoszlanak a vélemények, de tisztességesen egy pártfüggetlen Rádió felé kell igyekeznünk. És nem szabadna a politika, de akár egy fősztály primátusát kikiáltani, mert irracionális lenne, s ebből zavarok támadnának.(...)

És néhány jó mondattal fejezném be. Mások mondataival. Szénási írja: „Ügyekről beszéljünk...” és azt is, hogy „Le kell vetnünk elfogultságainkat...”. Fencsik Flóra írja (Magyar Sajtó, 1990/9): „Védjétek egymást, barátaim!” Örkény István pedig így fogalmazott valahol: „Ne üzenj hadat! Mások testi ép-ségét kockáztatod vele. Merci.”

Ránki Júlia

Az arisztokraták köldökéről

A Rádiós Kamara (RK) nem létezik. Ez nemcsak érzés, hanem konklúzió: mindabból következik, amit az Új Folyosó 1. számában bárki elolvashatott 12 forintért.

A Rádiós Kamara (RK) létezik. Tagjai vannak, vezető testülete van, újságja van (ez itt), írtak is bele (azok elsősorban, akik máskor is hangadók rádiós ügyekben). Őket nevezem én arisztokratáknak (a típust), és az ő köldökükről van szó. Mert azt nézik, ahelyett, hogy feljebb emelnék a tekintetüket és szembe néznének — kivel, mivel?

—Az MR nem egy épület egyetlen folyosójából áll.

—Az MR nemcsak politikai újságírók munkahelye.

—Az MR jó politikai újságírói nem biztos, hogy jó szervezők, tárgyalópartnerek, érdekképviselők.

Kezdjük inkább előlről.

Az RK szakmai szervezet legyen.

Szerveződjön munkaterületek szerint. Legyen újságírói, műszaki, zenei, prózai tagozata. De ne legyen sem adminisztrátori, sem gépkocsivezetői stb. tagozata, mert a műsorkészítők érdekeit kell képviselnie.

Minden tagozat küldhessen legalább egy megválasztott embert az ügyvivői testületbe. Hogy egy tagozat önmagán belül szervez-e saját vezetőséget stb-t, az a saját dolga. Érdekeit felismerve megteheti, ha szükségét látja.

Ne legyen a kamara se munkaügyi döntőbizottság, se etikai bizottság, se tűzoltózenekar. Hagyjunk föl a köntörfalazással: a kamara nem azért kell, mert jön a nagy MDF-söprű meg az SZDSZ-lapát. Elölük nem lehet a kamarába menekülni. A kamara arra kell, hogy aki a Rádión belül nemcsak a mikrofont, a cselló-vonót, a potot fogja, hanem a fenti lapátot is, meg a söprűt is, az maradjon kívül. Hallom, amint a politikai újságírók felhördülnek, hiszen meg is írták az Új Folyosó 1. számában, hogy őket érheti a legtöbb nyílt vagy burkolt támadás. De mit kezdünk azzal a folyosói pletykával, hogy a közepes tehetségű, nem újságíró kollégából azóta csináltak kinyomtatott nevű (nem politikai) műsorkészítőt, amióta rokona hírneves politikus lett? Hogyan határolja el magát a rádiós közvélemény attól az egykori ávóستól, aki főszerkesztői pályafutását befejezve, elnöki tanácsadóként ébredt egy napon (1989-ben)? De mondjuk, mert remélem, hogy így lesz, ezek az idők elmúlnak.

Egy kamarának akkora szakmai és erkölcsi erővel kellene bírnia, hogy a kollégák úgy érezzék, nem a nívó- és Kosuth-díj, hanem a kamarai tagság a rádiós megbecsülés. Az ilyen kamarának akkori erkölcsi tőkéje lehetne, hogy a Rádiót érintő bármely ügyben kikérjék a véleményét, például az elnöki tanácsadó személyét illetően is. Álom, álom. Álom? Hát nem ezt akarjátok? Nem azt akarja-e a zenekari tag, hogy aki hamisan fúj mellette, azt ne azonosítsák ve-

le, aki tisztán játszik ugyanazon a hangszeren? Nem azt akarják-e a műszakiak (ezt is csak a folyosóról tudom), hogy az értelmetlen stúdiófeccsérlesnek legyen vége? Nem azt kívánják-e a PAF-osok, hogy főnökük ne döntsessen kiemelt javadalmazásról más főnökök kezét fogva, a fejük felett?(...)

Gálik Mihály

Egy köldöknézó szembenéz

— a helyzettel

(Vagy legalábbis megpróbálja)

Számomra hosszú ideje axióma, hogy a Magyar Rádió közszolgálati rádió. Tudom, hogy normális viszonyok között, érett demokráciában a riporternek, publicistának vagy szerkesztőnek nem kell a tömegkommunikáció elméletével foglalkoznia, de nálunk — akarva, nem akarva — néhányunknak kellett. A pártállam politikai gyakorlata ugyanis olyan szerephe szorította be a tömegkommunikációt, amelynek fonákságát mindannyian éreztük, de azt nem tudtuk, mert nem tanultuk és nem tapasztaltuk meg, milyen is lenne — ha lehetne — az igazi.

A 70-es és 80-as évek információs-technológiai forradalmáról és a magyar társadalom fokozatos átalakulásáról tudomást sem véve a pártirányított a végtelenségig folytatható tartotta a kézi vezérlést, továbbra is az instrumentum vocale szerepére kívánta visszaszorítani az újságírókat, önálló politikai akarattal nem rendelkező, szabadon manipulálható lénynek tekintette a fogyasztót, esetünkben a hallgatót. Mivel az intézmény, a Magyar Rádió vezetése strukturális okok miatt sem volt abban a helyzetben, hogy ez ellen fellépjen, hogy a rádiózás stratégiai kérdéseivel foglalkozzék, ezt a fajta tevékenységet szükségszerűen mások vállalták magukra. Igaz, munkaköri leírás szerint illetéktelenek voltak, de a puha diktatúra utolsó éveiben már ezzel nem kellett sokat törődniük. Közéjük sorolom magamat is,

s belső meggyőződésemtől erősítve merem állítani, hogy nem csináltunk mást, mint betöltöttünk egy, a normális munkamegosztás szerint nem ránk tartozó, de rendkívül fontos funkciót.

Ma már közhelyszámba megy, hogy a sajtószabadság nemcsak az egyik legbecselesebb demokratikus érték, hanem egyben a demokratikus hatalomgyakorlás elengedhetetlen feltétele is. Ugyanakkor nap mint nap tapasztaljuk, hogy pusztán az egyébként történelmi jelentőségű rendszerváltással maguktól nem teremődnek meg a garanciák a sajtószabadság érvényesüléséhez. Látjuk, hogy a többpárti demokráciában is fennáll az a veszély, hogy ilyen vagy olyan párt vagy pártkoalíció, a maga természetes hatalomvágyától hajtván, rátelepszik a rádióra. Azt is látjuk, hogy az intézményt is visszahúzzák a meglévő, múltból itt maradt struktúrák, hogy máról-holnapra élünk, hogy a legnagyobb bizonytalanság uralkodik a rádiózás stratégiai kérdéseit illetően.

A helyzet több, mint bonyolult. Nem tudom megállni, hogy ne idézzem föl azt, amit tavaly szeptemberben mondtam egy, a MUOSZ helyi csoportja által szervezett PAF-összejövetelen (nem kivételes memóriámból hívom le a szöveget, azt annak idején ugyanis leírtam): „A közszolgálati jellegű, közpénzekből fenntartott rádiózás áll a legközelebb ahhoz, amit mi nemzeti rádiózásként szoktunk emlegetni. Az ilyen típusú, a továbbiakban nemzeti rádiók vezető posztjának betöltése egyértelműen politikai döntés kérdése. Elvileg kizárható tehát, hogy a nemzeti rádióknál, de tágabb értelemben véve a nemzeti médiumoknál, az ott dolgozók válasszák meg az elsőszámú vezetőt. Úgyszintén kizárt, hogy a politikai döntés eredményeként vezető posztira került személyt bárki és bármi korlátozza munkatársai kiválasztásában. Hogy milyen konkrét formában gyakorolja a vezető ezt a jogát, az ter-

mészetesen a vezetői kultúra és az adott helyen kialakult szokások, létező vagy nem létező hagyományok dolga, erre különböző példákat lehetne hozni, ezektől most hadd tekintsek el.

Gyakorlatilag itt és most, a Magyar Rádióra vonatkoztatva, a kérdés lényegesen bonyolultabb, mint azt az elvi modell sejtetné... Abban az átmeneti időszakban, ami nagyjából az elmúlt év — 1988 — közepe óta tart és ami remélhetőleg a választásokkal majd lezárul, a Magyar Rádió mint nemzeti intézmény vezetésének legitimitációja kizárólag azon az alapon ítéhető meg, mennyire képes intézményünk ebben a sajtós korban az előtte álló feladatoknak megfelelni. Nyilván a bizonyítvány kiállítói között a nagyközönség mellett ott találjuk a politikai pártokat, mozgalmakat, és saját magunkat, a hivatásos, politikával foglalkozó újságírókat is. Ha valakinek, úgy nekünk nem mindegy a Magyar Rádió hitelessége — az számunkra egyszerre egzisztenciális, szakmai és erkölcsi kérdés.”(...)

A kamarát ki kellett találni, mert ma nincs más, ami helyettesítse, vagy ami van, az nem az igazi. A kérdés csupán az, hogy lesz-e erejük a kamara születése körül bábáskodóknak — szerencsémre én nem tartozom közéjük — foglalkozni is a kicsivel.

•

Megmozdult a Rádió. Sajátosan. Ennek a mozgásnak volt az egyik dokumentuma az alábbi „körösvény”, amely aláírásokért járta be a (fél) házat — a Politikai Adások Főszerkesztőségén értelemszerűen nem fordult meg.

„Mi — atulírottak — a Magyar Rádió munkatársai nem vagyunk tagjai a Rádiós Kamarának. Elfogadhatatlannak tartjuk, hogy ez a két-három tucatnyi tagot számláló csoportosulás a kétezer rádiós szakmai, politikai vagy érdekvédelmi képviselőtének nyilvánítsa magát; jogot formáljon arra, hogy a nemzeti tá-

jékoztatás pártsemlegességét ellenőrző bizottságba a rádiósok nevében tagokat delegáljon; a dolgozók nevében jelöltek állítson a Magyar Rádió vezető tisztségeire, és a maga szűk érdekeinek, akaratának megfelelő feltételeket szabjon a Rádió vezetésének, a rádiósok egész közösségére hivatkozva. Megítélésünk szerint mindenkinek joga van véleményt alkotni és mondani a maga nevében; hasznosnak tartjuk, ha azok, akiknek törvényes joga vezetőket kinevezni, megismerik, mérlegelik és nem hagyják figyelmen kívül a Rádióban meglévő *különböző* véleményeket. Valamennyien szenvedő alanyai voltunk annak a központi irányításnak, amely kizárólag a maga politikai akaratát érvényesítette, de nem gondoskodott az alkotó munka elemi anyagi és szakmai feltételeiről, a Rádió elégséges műszaki színvonaláról; nem kívánjuk, hogy a Rádióban bármilyen, kizárólag a maga személyes érdekeit és érvényesülését előtérbe helyező, hangadó csoport helyezze magát a többiek fölé, a saját önös akaratát érvényesítve. A Rádió képviselőit bármilyen testületbe csak úgy szabad megválasztani, hogy a Magyar Rádió *minden munkatársa* lehetőséget kap a titkos (!) szavazásra (ami a munka körülményei miatt nem történhet gyűlésen és egyetlen napra korlátozva). Bármilyen képviselőnél vagy testületben szavatolni kell, hogy a *rádió valamennyi alkotóműhelye* (politikai, külföldi és körzeti adások, irodalmi, dramaturgiai, zenei, szórakoztató, ifjúsági(fő)osztály, lebonyolítás és műszak) arányosan szerepeljen, kifejezhesse s kifejtthesse érdekeit, munkatársainak véleményét (netán eltérő véleményeit). Szerintünk így, és csakis így képzelhető el a közösség demokratikus részvétele a Magyar Rádió irányításában; egyetlen szervezet sem jogosult, hogy a rádiósok akaratának letéteményeseként járjon el, vagy tüntesse föl magát.

Budapest, 1990. július”

Vicssek Ferenc

Tisztelt rádiósok

Magamra vettem a dolgot, én is úgy látom, hibás vagyok. Ez a Rádiós Kamara nem úgy sikerült, mint szerettem volna, szerettük volna. Ez azonban engem nem annyira keserít el, mint illene, legalábbis amire következtetnem kellene bírálóm, bírálóink szélsőséges hangvételéből. Én ugyanis nem látom menthetetlennek a helyzetet. Éppen ezért nem is adom fel a meccset, nekifutok még egyszer, hiszen egyelőre senki sem győzött meg arról, hogy a rádiós szakmai érdekképviselet megteremtése eleve tévedés lenne. Persze nem a Stifner Gábor által feltételezett félelem miatt van rá szükség, hiszen nem ócska önvédelmi csoportot akartunk magunknak összeszabálni a népi jelszavakkal felfegyverkezett új hatalom ellen, hanem mindössze azt hittük (én még hiszem is), hogy a választások után változás lesz a parlament, a kormány, a pártok és a Magyar Rádió kapcsolatában, aminek, bármilyen bürokratikus hangzik is: lehetnek szervezeti következményei. Azt feltételeztük néhányan, hogy párbeszéd formát ölt majd a kommunikáció a közélet intézményei között, amihez kellhetnek emberek, testületek, amelyek, akik képviselhetnek bennünket a dialógusban. Ehhez képest jókora meglepetést okozott nekem (is) Stifner Gábor, akivel négyesben közösen készítettük elő a kamara megalakulását, s most nagyhirtelen rádöbbedt, ő nem fél az új hatalomtól, hiszen azt a nép választotta, márpedig a nép ítéletét ő elfogadja, vagyis nem szorul védelemre, nincs tehát szüksége a kamarára. Utóbbit persze mindenki szabadon eldöntheti. Ha akar belép, ha akar, kívül marad.

Szerencsétlenségemre azonban sajnos én nem látom ennyire egyszerűnek a helyzetet. Mert már a hatalmat sem látom valami egységesnek, most persze túl azon, hogy szerintem a jó hatalom is okozhat hascsikarást, különösen annak,

aki azt hiszi, hogy az csak úgy nyersen, folyamatos ellenőrzés nélkül fogyasztható.

Szó sincs tehát félelemről, illetve de-hogy nincs. Bizony egy kicsit félek, csak nem attól, amivel meg lettünk gyanúsítva, hanem sokkal inkább attól, hogy közvetlen környezetemből, vagyis belülről támadja meg valaki az egyenrangúságra való törekvésünket. Aztán nagyon félek attól is, hogy túl sokan és túl hamar lemondanak a következetességről, és esetleg én is túl hamar legyintek: úgy sincs időm, minek vacakoljak ezzel a kicsit kínos, néha szakszervezetieskedőnek látszó munkával, minek magyarázgassam napestig, hogy Ausztriában sem tekintik a parlamentet a nép ellenségének, mégis hátszezer egyesület, társaság, kamara satöbbi működik náluk, s azokat sem a demokrácia ellenfelei között tartják nyilván. Egy kicsit félek attól is, hogy másodsorra sem sikerül létrehozni a Rádiós Kamarát, mert már most a tévésedés előjelei látszanak a Magyar Rádióban. Hallottam az ellenkamara szerveződéséről, sőt tiltakozó ívet is köröztetnek néhányan, mert úgy érzik, hogy az első kamarai szervezet oktalannul rekesztett ki sokakat önmagából. Nekem egyébként a tiltakozós forma nem olyan rémisztő, hiszen ha ők is csupán bővíteni szeretnék a kamara tagsági körét, akkor akár én is aláírom a papírt, mert nagyjából ugyanazt akarom, mint a tiltakozók, csak én javaslatnak hívom.

És nem tagadhatom, valamicske káröröm is bizsereg bennem, mert aki újjára indította a tiltakozást, az most már ugyanannyira felelős a kamara sorsáért, mint én, aki az első nekifutás előkészítésében vettem részt. Úgyhogy ezúttal — talán nem önkényesen — úgy tekintem a dolgot, hogy a második nekifutáshoz ily módon adta be nevezési lapját. Így már vagyunk ketten. Még kellene legalább minden fősztályról egy-egy ember, valamint a fősztályokkal azonos nagyságrendű szervezeti egységektől is valaki. Lehetőleg olyan, aki élvezzi

a többség bizalmát. Vagyis én a tagozatos kamara megszületését valószínűsíttem, gondolom, így érdemes most beleválni, s aztán majd még finomodhat az elv is, a gyakorlat is.

Akit a vállalkozás érdekel, segítsen nekünk, hátha párbeszédés formát ölt egyszerűcsak Magyarországon is az élet, amihez kellhetnek beszélgetőpartnerek a Rádióból is. Ez pedig nem olyan rémisztő, hogy ne érne meg még egy próbálkozást.

Szénási Sándor

Le a diktátorokkal

Most, hogy ül a rádiós társadalom nyakán ez a kisajátító hajlamú, önátmentő, hatalomvágyó banda (lásd finomabban: a kamara választmánya), pontosabban azok, akiket a fenti vétkes bűnében marasztalnak el, valóban el kellene gondolkodni azon, jól van-e ez így, ahogy van; ha újabb piramis épült fel, nem kellene-e megfordítani, talpáról a fejére, vagy akár az oldalára, mindegy, csak ne ezek a PAF-osok uralogjanak már itten. El kellene gondolkodni ezen, hiszen László György is azt állítja a 2. számban, hogy az intézményben mindenki egyformán politizál, és a politizáló csoportok között csupán mennyiségi és nem minőségi különbségek vannak, amiből az következik, hogy mindenféle piramisforma elavult, a legjobb a kocka, mint tudjuk, egyenlő oldalakkal.

Roszkedvűen állapítom meg azonban, hogy ezek a PAF-osok nem csupán erősen hatalmaskodó természetűek, de nagyon ravaszak is, lám, mielőtt még a népi indulat elhatalmaskodott volna ellenük, raffinált ellenakcióba kezdtek („ellen”-be, még mielőtt lett volna mivel szemben — cseles, nem?). Egyik főrókájuk, Farkas Zoltán már az Új Folyosó első számában arra szólított fel minket, hogy beszéljük meg — nyilvánosan —, kit és hogyan választunk meg — nyilvánosan — a Pártatlan Tájékoztatás Bizottságába. Domány András a

második számban, az SZDSZ-szel folytatott tárgyalások rezüméjeként, közvetítette a kérést: a választáson a Rádió minden dolgozója vegyen részt. Végül pedig, szintén az utóbbi számban, az összeesküvők vezére, Mihancsik Zsófia szólította fel a — remélhetőleg széles, betűre éhes — tisztelt olvasótábort, hogy javaslatait, gondolatait mindenki nyilvánosan, cikk formájában fejtse ki az újságban. A körmönfonság mértéke olyan hatalmas és kábító volt, ugyanakkor olyannyira simulékony és rejtekező, hogy a fenti banda ellen küzdő demokrácia bajnokai nem vették észre. Csak így eshetett, hogy ellenszenveik és indulataik petíció formájában durrantak el, világossá téve, hogy miután itt egy elszánt, diktatórikus kisebbség ellen kell a szabadság lobogóját fölemelni, amely foggal, körömmel védi kiváltságait, nem lehet mást tenni, mint megkísérelni egy kvázi ellenkamara létrehozását, az igazi érdekek és értékek védelmében. Hadd beszéljenek csak a választmány tagjai, amit akarnak, hadd hangoztassák, hogy ők szeretnék a legjobban a kamarát föderatív alapon újjászervezni: hadd lo-csogjanak arról, hogy a mai politikai harcokban, amely régen látott durvaságokkal és mocskolódásokkal folyik, nem osztályharcokkal és egyéni érdekek (érdekelterelések) alapján, hanem csak az intézmény egységes érdekei szerint szabad fellépni, a fene se hisz nekik. Nem figyeltek fel arra (nem akartak?), hogy szándéktól függően — vagy függetlenül — a megosztási kísérletek nem csupán elindultak, de bizonyos sikereket produkáltak is. Amikor László Györgyék meghívták a Rádióba a Parlament kulturális bizottságát, bizony ilyen megosztási kísérlet történt, hiszen a — nyilván — tisztességesnek szánt vita végül is feljelentésekbe, a PAF-osok elleni támadásokba torkollott. A sajtószabadság nem éppen elszánt hívei számára odakínálva azt a lehetőséget, hogy a Rádió szakmai megosztottságát érvként hozzák majd fel a pártok közötti

vitákban, mondván: miként akarhat bárki is szakmai képviseletet a PTB-ben, amikor a szakma szétszabdalt, megosztott mint *szakma*, s mint szakmai *érdekképviseleti* lehetőség nem is létezik. A bizottsággal folytatott purparlé folyományaként az intézmény elnöke (a sok ideiglenes közül a mienk) meg is jelent a parlamenti meghallgatáson, hogy előadja azok érveit is, akik nem olyanok, mint ezek... a piramis csúcsán, hanem teljességgel amolyanok, szinte már másak is.

Erre persze csak bólogatni lehet, jó, kellemes, péntek délutáni férfimunka volt az a kis beszélgetés a meghívott bizottsági tagokkal, ahol, mit ad isten, persze a kormánypártok vannak többségben, dehát mindenre nem lehet előre gondolni, viszont továbbra is érdemes a fejet törni azon, mi legyen ennek a nyavalyás választmánynak a legitimitásával. Van neki ugyanis, eléggé el nem ítélnélhető módon. Stifner és Borenich annak idején 777 meghívót küldött szét rádiószerte, a márványtermi összejövetelen megjelent körülbelül százötven ember, akik — mindenféle előre sugallt vagy javasolt lista híján — maguk tettek javaslatokat a választmány tagjaira, és döntöttek is, kit akarnak látni a vezetésben. Ez bizony, akárhogy forgatjuk is, demokratikus, és tisztességes megoldás volt, bár lehet, hogy a hiányzó hatszáz ember eleve azért nem ment el, mert gyanította, hogy a diktátorok majd fegyverrel kényszerítik a választásra. Illetve az is lehet, hogy az a hatszáz márák akkor egy másik kamara tagjának érezte magát, titokban, abban a jobb jövőben reménykedve, amikor majd csak előjöhhetnek a farbával, vagyis a legitimnél is legitimebb választmánnyal. Ha ez így van, máris könnyebben lélegezhetünk, egyrészt mert hatszáz ember több, mint százötven, másrészt, hogy mégiscsak van igazság a földön, ha eddig dugdosnunk is kellett. Ám ne tovább! A petíció azt jelzi, azt lobogja felénk, hogy félénk korszakunknak immár vége.

Tessék választani, hogy úgy mondjam, döntsön a nép. A választmányt újjá lehet választani, a vezetés javaslatait a kamara megújítására el lehet felejtetni, lehet úgy tenni, hogy ezek el sem hangoztak. Azt is meg szabad tagadni, hogy ez az újság, létrejötté első percétől, egy új felépítésű kamaráért mondogatja a magáét (vitaindító az első számban és az összegzés a másodikban), egyszerűen rövidke múlt helyett szabad újat írni, nem igazságosat ugyan, de az új törekvések szempontjából nagyon hasznosat. Én mint kripto-más (a „más” ez esetben mindent jelent, ami nekem érdelem, amivel egy kicsit többet könyöklök ki a hatalomnak vélt irányzatoknál, és egyáltalán, hoi a hátszél, hogy odatart-hassam magam neki...?) még azon is elgondolkodnék, hogy miért utáljuk mi ennyire ezeket a PAF-osokat? Még az is lehet, hogy tényleg nekünk van igazunk? Hogy politizálnak a műszak helyett? Hogy úgy gondolják, mivel a parlamenti erőviszonyokban a rádió politikai kérdésként merül fel, azt — ha tesszik, ha nem — úgy kell kezelni? Hogy a véleménynyilvánítás szabadsága, a rádiós képviselő ügye, a pártatlanság és függetlenség kérdése mindenféle szakmai érdekek legelsőbbike? Hogy a stúdióbeosztás, a zenekari ügyek, a hono-

rárium, minden csak ezután jön, mert stúdiót bárki kaphat bármilyen célra, és fizetni is lehet bárkit bármiért — ebből még nem következik a sajtó szabadsága? Mert ilyeneket beszélnek a PAF-osok, de csak, amíg hagyjuk őket! Egyébként SZDSZ-es banda mindahány, míg mi, petícióval és megosztással kísérletezünk, nem láttunk pártot életünkben, az MDF talán egy mosópor márka. Mi szabadok, elfogulatlanok és függetlenek csakis a népet nézzük. A nemzetet, melyben gondolkodunk is. Előre. Mielőtt még a nemzetnek is eszébe jutna valami.

●

A végül 1991 januárjában újjáalakult Rádiós Kamara hat egyenrangú tagozata kb. háromszáz munkatársat képvisel. Egyelőre nem szakmai vitáiról híres, hanem „szabadságyilatkozatairól” (noha a zenei és prózaművészeti tagozat komoly konfliktusok megoldásánál élt a kamara adta lehetőségekkel, és valamennyi tagozat aktívan részt vett a rádió struktúrájának átalakításával foglalkozó szakmai vitában). S ez valószínűleg mindaddig így is marad, míg a magyar közszolgálati rádiózás jogi és intézményi garanciái nem stabilizálódnak.

Büky Béla

Karl Bühler hatása Magyarországon

A kommunikáció-elmélet pszichológus előfutárának, K. Bühlernek a hatása hazánkban igen korán, a két világháború között kezdődött, és mind a mai napig tart. Jóllehet W. Wundt is igen kiterjedt hatást gyakorolt a magyar szociálpszichológiára, nyelvudományra, és áttételesen a hazai közléselméletre, ezt is felülmúlja azonban Bühler befolyása.

Laziczius Gyula ismertette elsőként hazai viszonylatban K. Bühler pszichológiai rendszerét, felismerve a tudós jelentőségét még híres „Sprachtheorie” című könyvének megjelenése előtt. Mikor azután e kitűnő munka néhány év múlva megjelent, kézenfekvő, hogy Laziczius sietett is ismertetni, sőt kiegészíteni. Laziczius említett könyvismertetésében (1935) utal Bühler munkásságának négy sarkalatos nézőpontjára.

Bühler elméletének első nagy eredményeként említi organon-modelljét, melyben tulajdonképpen a skolasztikus „stat aliquid pro aliquo” tétel a kiindulópont. Az a tény, hogy „valami állhat valami helyett” nem annyira a tartalomban, mint inkább a funkcióban érvényesül. A jel-minőségek ezt a jellegzetességét vetíti elének Bühler az organon-modell formájában, egyetértésben a platonikus megállapítással, ti. a nyelv Bühler szerint is „szerszám”, ill. „organon”. Az alapszituáció: egy adott személy (A) egy másik személyhez (B) beszél valamilyen dologról (C).

Laziczius szerint Bühler elméletének második jelentős megállapítása az, hogy a „nyelvi tények jeltermészetűek” (i.m. 366). Ezzel a szemiotika felé vet reflektorfényt.

A harmadik bühleri elv azt a kettős-

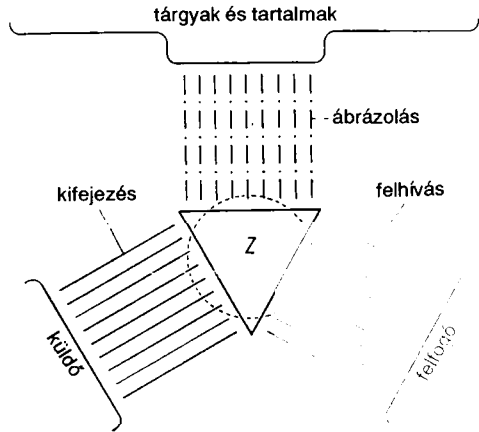
séget tárgyalja, mely Humboldt óta *energeia* és *ergon* kategóriák formájában vált ismertté a nyelvtudományban. E harmadik elv tárgyalása során választja el Bühler a nyelv alakulatot, a Saussure-i értelemben vett „langue”-ot, a beszéd-cselekvéstől, a Saussure-i értelemben vett „parole”-tól.

Végül a negyedik elv arra a kétosztályos rendszerre mutat rá, mely a szimbólumok és mezők formájában áll előttünk. Bühler munkájának ezt a részét ismertetve Laziczius először, összehasonlításként, egy egyszósztályos rendszerre utal: ilyen például a tengerészek zászlónyelve. Hasonlóképpen „érdekes, hogy a gyermek nyelvi fejlődésében van egy korszak, amikor ... egyszavas mondatokban beszél”. Látható tehát, hogy Laziczius — eltérően a mai elképzeléstől, ahol a mélystruktúra fogalma módosítja a nézőpontot — az egyszavas mondatokban való beszédet egyszósztályos rendszernek veszi. A kétosztályos rendszer prototípusa a felnőttek beszéde. „A felnőttek nyelve ugyanis már minden ábrázolást két lépésben csinál meg: szavakkal és mondat szerkesztéssel. Az egyik lépés az ábrázolandó világot ... darabokra szabdalja és mind-egyikre egy jelet rendel. A másik lépés ugyanannak az ábrázolandó világnak bizonyos viszonyok szerint való átszerkesztéséhez ad jelszerű eszközöket és lehetőségeket.” Laziczius utal arra, hogy a negyedik bühleri elv nem alkot szoros és zárt egészet, ami az elv bizonyos kidolgozatlanágát jelzi, ugyanakkor az említett kettősség elvének jelentős szerepe van a nyelvészetben. A következő idézetet említhetjük meg még a könyvismertetésből: „A szavak nagyré-

sze tárgyszimbólum (vö. a nevező szót), amelyeknek éppúgy szükségük van egy környező mezőre, mint a festő színeinek.” Csak mi jegyezzük meg: Lazicius nem utal arra, hogy a „mező” fogalmának Bühlernél való szereplése bizonyára Kurt Lewin elméletére megy vissza, illetve ebből ered.

Még ezeket az éveket megelőzően Kardos Lajos is kapcsolatba került K. Bühlerrel. Jóllehet ez a kapcsolat Bühlernek a magyar pszichológiával való kapcsolatát dokumentálja, mivel azonban Kardos a nyelv kérdéseire közvetlenül koncentrálnak pszichológus volt, nem hagyhatjuk említetlenül ezt a „mestertanítvány” kapcsolatot. Kardos 1925-ben Bécsben találkozott először egy egyetemi előadáson Bühlerrel. Ekkor még nem volt önálló pszichológiai tanészék a bécsi egyetemen, így K. Bühler a filozófia tanáráként adott elő és a logikáról beszélt — meséli el Kardos. A mesterrel való első személyes találkozásjáról úgy ír, hogy a beszélgetés a legtermészetesebb hétköznapi hangvétellel zajlott. Jóllehet az tanítvány beszámolt Wundt iránti érdeklődéséről is, jelezve, hogy ennek minden művét figyelemmel áttanulmányozta, Bühler a neheztlenség vagy féltékenység semmi jelét nem mutatta, pedig mint Kardos később megtudta, a két pszichológus között nem csekély ellentét uralkodott. Még ezen első beszélgetés alkalmából, amely alig tartott tovább tíz percnél, meghívta őt Bühler az intézetben minden szerdán rendezendő „kollokvium”-ra, azaz baráti-szakmai beszélgetésre. Ezeket Kardos, mint írja, szinte sohasem mulasztotta el: ezek révén vált szoros értelemben vett Bühler-tanítvánnyá. Sajnálatos, hogy Kardos e leírásában, melyben gyakran megnevezi az említett „kollokviumok” témáit, kiselőadásait, nem részletezi Bühler nyelvpszichológiai előadás-sorozatának tematikáját, csak annyit mond, hogy ezekből gyakran olvasott részleteket a lakására hívott tanítvány(ai) előtt, véleményüket

kérte és így formálta, tanítványai vitakészségét felhasználva, előadás-sorozatát és készülő könyvét (Kardos, 1984, 37). Nem kétséges, hogy tulajdonképpen a „Sprachtheorie” születéséről volt szó.

1. ábra

Bühler 1934-ben a „Sprachtheorie” című kötetben megjelent, sokat idézett beszéd-funkció-modellje

Bühler a magyar Kornis Gyulával is kapcsolatot tartott, de a kornisi mű, pontosabban hagyatéki nyelvlélektani szempontból még feltáratlan. A két tudós kapcsolatát bizonyítja azonban az alábbi levél az MTA Könyvtára Kézirat-tárából:

Bécs, 1937. március 5.

Mélyen tisztelt Kolléga Úr!

Nagyon örvendek, hogy a jövő héten alkalmunk lesz hallgatni Önt, és mellékelten küldök egy tiszteletjegyet a Pszichológiai Intézet előadás-sorozatára. Hétfőn este Weiszäcker professzor úr Heidelbergből és Dr. Charlotte Bühler asszony tart előadást. Nagy megtiszteltetés és nagy öröm lenne számunkra, ha körünkben üdvözölnétek Önt.

A legnagyobb tisztelettel

az Ön híve
Karl Bühler

1942-ben aztán *Papp István* foglalkozott Bühlerrel „Mi a szó funkciója” című tanulmányában. Papp a következőket írja: „A Gombocz-féle funkcionális nyelvészet három alaptételen nyugszik, három axiómán, amelyekből a logika törvényei szerint az egész rendszert ... le lehet vezetni” .. „A három Gombocz-féle axióma így hangzik: 1. A hangjelnek jelentéskülönböztető funkciója van. 2. A szó a képzeltetés eszköze. 3. A szószervezetnek viszonykeltő szerepe van.” Mind ezt Papp Bühler axiomatikájára vezeti vissza és megjegyzi, hogy ezt az axiomatikát „a tudományos rendszeralkotásban szépen megvilágítják D. Hilbert szavai (Axiomatisches Denken: Mathematische Annalen 78)”. Tíz évvel később Papp közölte Bühler funkciómodelljét, annak — általa való — közbeiktatásával, hogy ezek a funkciók végül is mire irányulnak.

Ezután Bühler elméletének ismertetésében, felhasználásában még *Györke Józsefnek* (1947) volt szerepe, különösen a szó és mondat szembeállítása nézőpontjából. A „fordulat éve” után azonban hosszú ideig a kísérleti pszichológiáé és a pavlovi pszichológiáé volt a zöld út, így Bühler elméleti tanai, axiómarendszere háttérbe szorult.

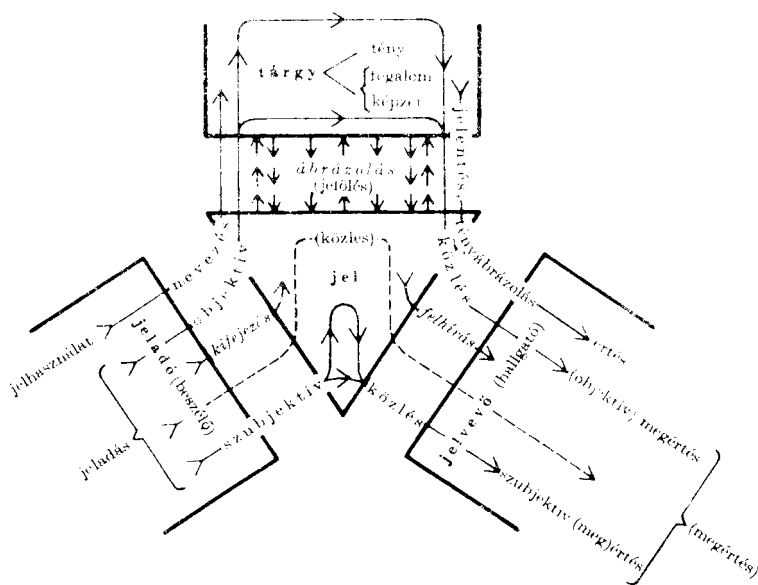
E sorok írója 1970-ben röviden ismerteti a bühleri beszédfunkciómodellt egy nyelvpszichológia-történeti tanulmányában, és hasonló modellek sorába illeszti, bizonyos „fejlődéstendenciát” keresve a modellálás menetében. A nagy áttörés azonban 1984-ben következik be, amikor *A. Eschbach* gyűjteményes kötetet jelentetett meg, melyben magyar szerzők hitet tettek amellett, hogy az elhallgatás éveiben is foglalkoztak Bühler elméletével, sőt alkotóan továbbépitették ezt. A kötetben jelent meg Kardos (imént említett) visszaemlékezése is. Itt látott napvilágot *Fónagy István* „Nyelvi funkció és nyelvfejlődés” címmel fordítható tanulmánya, amelyben a szerző nem csak Bühler funkciómodelljéről szól, hanem Jakobsonéről is, amely az ún. „poetikai funkció” fel-

vételével további lehetőséget ad a „stiliztikum” megragadására. *Péter Mihály* az érzelmek nyelvi kifejeződésének elméletét vizsgálja Bühler nyelvpszichológiája tükrében. Eschbach felesége japán pszichológiai vonatkozások fényébe helyezi Bühler pszichológiáját. *Pléh Csaba* a jelenkori pszcholingvisztika nézőpontjából elemzi Bühler munkásságát, s ennek jegyében vizsgálja axióma-rendszerét. Végül a pszichológia válságáról írt gondolatait említi, majd idevágó reform-elképzeléseit vázolja, melyek szerint a nyelvi vonatkozások tanulmányozása higgadságot és az individualizmus visszaszorulását hozhatja a válságban lévő pszichológia számára.

Az említett kétkötetes mű ismertetését e sorok írója végezte el a magyar tudományos informálás szintjén, utalva *A. Eschbach* szerkesztő azon véleményére is, hogy a Bühler-hagyaték nemrégiben megtalált részei, ismeretlen kéziratok tovább fogják tágítani Bühler elméletének nyelvészeti, kommunikáció-elmélet felhasználása távlatait.

Érdekes tudnivaló, hogy *Petőfi* verseinek mondattani elemzésével és rendszerezésével foglalkozó kötetében *Elekfi László* 1986-ban részletesen említette Bühler nyelvi funkció-modelljét. Átalakított formában maga is felrajzolta ezt a modellt (ábrát lásd a következő oldalon).

Elekfi módosított Bühler-modelljét e sorok írója azért nem tudja teljességében elfogadni, mert abban úgy szerepel az ábrázolás funkciója, mintha a beszédnek valami transzformáló vagy erősítő fázisa lenne, ahonnan az információ (az ábrázolás) az agyi-asszociatív megmunkálás után visszajutna a tényleges közlési folyamatba és mintegy megfordulva a felhívás (a bühleri Appell) irányába haladna tovább. Pedig, ha egy adott funkciójú közlés megindul, ez a három funkció bármelyikének közlési pontjából megindulhat. Sajnos arra kevés helyen történik utalás, hogy az ún. ábrázolás sok esetben pusztán *mítosz*,

hamis tudat (például a ptolemaioszi világkép, a marxi értékelmélet stb.).

Legutóbb *Komlói László Imre* Simon C. Dik funkcionális grammatikája és nyelvészeti előzményei című „könyvismertetésében” foglalkozott Bühlerrel. Azért nevezem idézőjelbe téve könyvismertetésnek e munkát, mivel őt kiadványt egyesítve ismertet, alapos kritikai kiegészítéssel, tehát tanulmánynak is tekinthető lenne. Bühlerrel kapcsolatban egyrészt Gombocz Zoltánra, másrészt Karácsony Sándorra utal. Jelzi, hogy az utóbbi „korát meghaladó ... módon elemzi annak a következményeit, ha alapvető módon figyelembe vesszük a »másik ember« jelenlétét a beszédhelyzetben ... a másik ember általános és a beszédhelyzetről alkotott konkrét tudásáról nyert kép együttesen és rendszeres módon befolyásolják a beszéd folyamat szerveződését, illetve ... a beszédhelyzetben használt nyelvi kifejezések választását és megformálását... Ez nem más, mint a strukturális jelenségeknek pragmatikai függőségükben történő leírása.” (Általános Nyelvészeti Tanulmányok 17 (1989) 365. oldal.)

Komlói jelzi, hogy Karácsony elméletét Bühler alapozta meg elsősorban, akinél kiemelkedő a társas/szociális szempont, hiszen a nyelv funkcióit a következő felosztásban tárgyalja: (I) pszichológiai funkció, (II) *társas/szociális funkció*, (III) közlési funkció. A bühleri Ausdruck, Appell és Darstellung valóban a fenti — Komlói által említett — funkcióknak felel meg, de kérdés, hogy ez-e a nyelv (illetve a beszéd) valós fontossági funkciórendje. Inkább a Darstellung az elsődleges, és az önmagunkról való híradás, a pszichológiai nézőpont (Ausdruck) és a másokra való hatás, a társas/szociális nézőpont (Appell) másodlagosak. Ám ha a nyelvtörténeti fejlődést vesszük kiindulópontul, akkor inkább a bühleri eredeti sorrend a helyes, hiszen az ősidőkben talán elsőként saját lelkiállapotáról adott hírt az egyén, és ha „hírt adott”, ez is lelki élményről való híradás — ellenség közeledése, élelmiszer-találás stb. —, tehát érzelmetől átfűtött híradás lehetett.

Annak elemzése, hogy a harmincas évektől 1989-ig terjedő időszakra kiterjedően folyamatosan jelentkező Bühler-

Eschbach, Achim (1984): Bühler-Studien. Herausgg. von — Suhrkamp Verl.— Frankfurt/M.

Fónagy Iván (1984): Sprachfunktion und Sprachentwicklung (Nyelvi funkció és nyelvfejlődés). In Eschbach: Bühler-Studien 1:224—238.

Györke József (1947): Nyelvtudományi alapelvek = Magyar Nyelv 43 (1947), 1—10.

Humboldt, Wilhelm von (1910): Ausgewählte philosophische Schriften (Válogatott filozófiai írások). Herausgg. von J. Schubert. Berlin

Karod Lajos (1984): Erinnerungen an Karl Bühler (Visszaemlékezések Karl Bühlerre). In Eschbach: Bühler-Studien 1: 31-39.

Komlósi László Imre (1989): Simon C. Dik funkcionális grammatikája és nyelvészeti előzményei = Általános Nyelvészeti Tanulmányok 18, 357—367.

Laziczius Gyula (1935): Bühler, Karl: Sprachtheorie. = Nyelvtudományi Közlemények 49, 365—379.

Papp István (1942): Mi a szó funkciója? = Magyar Nyelv 38, 178—191, 272—276.

Péter Mihály (1984): Das Problem des sprachlichen Gefühlsausdruck in besonderem Hinblick auf das Bühlerische Organon-Modell (A nyelvi érzelmkifejezés problémája különös tekintettel a Bühleri organon-modellre). In Eschbach: Bühler-Studien 1:239—260.

Pléh Csaba (1984): Die Sprachtheorie Karl Bühlers und die moderne Psycholinguistik (Karl Bühler nyelvelmélete és a modern pszicholingvisztika). In Eschbach: Bühler-Studien 1: 282—316.

hatás, közvetlenebbül a Bühler funkciómodell miként alkalmazható a mai tömegközlésre, messze vezetne. Annyi mindenesetre látható, hogy — társaskapcsolati vonatkozása miatt — az egyik kiindulási alap a tömegközlés elméletében Bühler modellje. Annyi is igaz, hogy a tömegközlési intézmények az informálás mellett „véleményalakítást” sőt „véleménymanipulálást” is képesek végezni, s e hatások elméleti alapja is benne rejlik a Bühler-féle modellekben. Ezért érdemes áttekinteni mai napunkig e kitűnő pszichológus, szociálpszichológus és nyelvész elméletének hazai fogadtatását.

Irodalom

Bühler, Karl (1934): Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache. Jena, Fischer Verlag. XII, 434 p.

Büky Béla (1970): Gibt es Entwicklungstendenzen in der Modellierung der Gesprächstätigkeit? (Van előrehaladás a beszédtevékenység modellálásában?) = Zeitschrift für Phonetik ... 23(1970) 329—346.

Szükségtelen illúziók

Necessary Illusions: Thought Control in Democratic Societies.

CBC Massey Lectures, CBC Enterprises, Montréal, 1988.

Újabb kötetben tárja az olvasók elé politikai nézeteit *Noam Chomsky*, a generatív grammatika atyja, az amerikai politikai rendszer egyik legkiesztelhetlenebb bírálója.

A könyvismertetés-író eddig három alkalommal találkozott *Noam Chomsky*val. Elsőként tananyag formájában, múlt- és eszázadi nyelvészek névsorában: a hetvenes évek végén a magyar egyetemek nyelvszakain tanszékileg kötelező általános nyelvészeti törzssanyag a Chomsky nevéhez fűződő generatív grammatikában érte el fortissimóját. A második és harmadik találkozás személyes volt: a louisianai állami egyetemen hallgattam meg a nyelvtudomány élő klasszikusának az amerikai politikai rendszert ostromozó előadását, a nyelv ontogenezisére vonatkozó legújabb alapkutatásaival pedig a Johns Hopkins Egyetemen ismerkedhettem meg. Chomsky az amerikai egyetemi társadalom jellegzetes, összetett figurája. Rokonszenves, szuggesztív előadó, és rendelkezik azazal a ritka adottsággal, hogy bonyolult tudományos elméleteket köznyelven fogalmazzon meg a mondanivaló túlegyszerűsítése nélkül. (E képességére előadókörútjai során szüksége is lehet: benyomásaim szerint a tengerentúli szellemi életet nem kimondottan a generatív grammatika alapkérdései hozzák lázba manapság.)

Chomsky professor egyik arca a világhírű nyelvészé, aki a nyelv általános szerkezetének megismerésére irányuló vizsgálódásai során arra az elgondolásra jutott, hogy az emberi

nyelv alapstruktúrája nem a gyakori ismétlés mechanizmusán keresztül, a társadalmi környezet egyoldalú aktivitásának eredményeképpen ültetődik át a nyelvet elsajátító egyedbe, hanem a gyermek *genetikusan kódolt*, intenzív megismerő tevékenységének eredményeképpen áll elő. *A gyermek, úgy mond, maga tanítja meg magát beszélni.*

Chomsky középponti metaforája szerint génállományunkban „valahol” létezik egy véges számú, 0—1 értékeket felvenni képes kapcsolókból álló logikai „kapcsolótábla”, s a gyermeki nyelvtanulás nem más, mint az ezen kapcsolótábla által a nyelv logikájára vonatkozóan „feltett” kérdések megválaszolása a nyelvi környezettel való interakció során. Egy bizonyos kapcsoló adott állása egy sor egyéb kapcsoló állását is meghatározza: így például a magyarban a tárgyrag — a „tárgyragkapcsoló” 1-es állása — „lenullázza” a (például az angolban meglevő) kötött szórendi viszonyt az igei állítmány és a közvetlen tárgy között. A gyermekről akkor mondhatjuk el, hogy megtanult egy nyelvet, ha teljes egészében megválaszolta a veleszületett nyelvi alapstruktúra által feltett kérdéseket — azaz, ha minden egyes kapcsoló valamilyen állásba került, és ezek viszonya tükrözi az adott nyelv szigorú logikáját.

Nyilvánvaló: e hipotézis nem más, mint nagyszabású hídépítési kísérlet az emberi és a számítógépes nyelv között azáltal, hogy az előbbi elsajátításának mechanizmusát az utóbbi fogalomrendszerében írjuk le. Ebben az értelemben tehát a Chomsky-féle általános nyelvmodell a mesterségesintelligencia-kutatás és -fejlesztés ontogenetikus-nyelvpszichológiai alapvetési kísérlete. (Hogy elsősorban mire kell a szerző által imperialistának bélyegzett kapitalista államnak a mestersé-

ges intelligenciakutatás a csillagháborús fegyverkezés időszakában — s ez némileg ironikus megvilágításba helyezi mondanivalónk tárgyát —, annak eldöntését a nyájas olvasó képzetére bízom.)

Chomsky polgártárs másik arca az amerikai polgári radikális (nyugat-európai fogalmak szerint többé-kevésbé független baloldali-kritikai álláspontot képviselő) politikai esszéistáé. Ritka ez a magatartás manapság, midőn a boldog emlékeztető hatvanas évek észak-amerikai politikai radikalizmusának egykori képviselői újgazdag, sznob jakiként (YUPPIE: 'Young Urban Professional') fogalmazzák meg a maguk privát kompromisszumát az egydimenziós kapitalizmussal. Nehéz kenyér lehet a BMW esztétikáját tagadó nonkonformizmus, a fennálló kormányzati renddel szembeni kritikai attitűd közírói képviselése. Chomsky számos (így például az új hidegháborúról vagy a terrorizmus kultúrájáról szóló) könyvében tett erre kísérletet. E művében az esszéista Chomsky ismét megpróbálja kialakítani a demokratikus szocializmus értékeivel kacérkodó polgári radikális politikai diskurzus szellemi dimenzióját, amerikai közegben. E hősiesség — a kanadai CBC országos rádiócsatornán 1988-ban elhangzott ötrészes előadásorozat mellékletekkel bővített, frott változata — nem annyira Chomsky professzor, mint inkább Chomsky polgártárs publikáció-jegyzékét gyarapítja.

A könyv lerántja a leplet az amerikai média képmutatásáról, antideokratizmusáról, s az elnyomó kapitalista államgépezettel való összefonódásáról. (Akinek volt már módja elképedni a három-ötzavas beköpekésre redukált tömegkommunikációs elnökválasztási kampányon, vagy boszszankodni a világ kilencven százalékának életéről tendenciózusan tudást sem vevő hírszolgáltatási gyakorlat miatt, az pontosan tudja, miről van szó.)

A szöveg első oldalai a felszabadítás teológiáját képviselő brazil püspököknek a tömegkommunikáció demokra-

tizálására vonatkozó megnyilatkozását ellenpontozzák az észak-amerikai szélsőjobb sajtóellenes demagógiájával. (Példa az utóbbira: az USA azért veszítette volna el a vietnami háborút, mert a „nemzetietlen, balos-liberális sajtó” hátba támadta a fronton harcoló hadsereget.) A könyv utal rá: a harmadik világ demokráciaeszménye a közvetlen részvételen alapuló, aktív demokrácia képét rajzolja ki (a tömegkommunikációban is), míg az észak-amerikai és nyugat-európai politikai gyakorlat képviselheti rendszere a tétlen szemlélődő szerepére kárhóztatja az állampolgárt. (A bázisdemokrácia értékei iránt érzett minden vonzalmam ellenére meg kell jegyeznem, így ez az összevetés hamis: meglepne, ha egy eszménykép és egy gyakorlat összehasonlításából nem az előbbi kerülne ki győztesen.)

Chomsky médiakritikája a következőkben összegezhető: A tömegközli eszközök nem a demokrácia letéteményesei a sajtószabadság révén, hanem kereskedelmi apparátusok, melyek a fogyasztók tömegeinek figyelmét és szabadidejét bocsátják áruba a hirdető tőkének. Az újságírók a társadalmi elitből verbuválódnak, s ezt szakmai értékrendjük is tükrözi. A valódi demokrácia, illetve a monopoltőke kezébe lévő, társadalmi ellenőrzés nélkül működő, manipulatív közlési eszközök léte kölcsönösen kizárja egymást. Következésképp valódi demokrácia nem létezik ma Amerikában.

A tőkés társadalom hatalmi elitje és a médiumok közötti viszonyt az úgynevezett „propagandamodel” írja le a legpontosabban: „a tömegkommunikációs eszközök általában tükrözik a kialakult hatalmi érdekeket és nézőpontokat”. Ennek fő mechanizmusai a következők: (1) a tőkés sajtó monopolizálja az ellenségkép megformálásának lehetőségét, és alárendeli a politikai imperializmus érdekeinek (értésd: „más szemében a szálkát, magunkéban a gerendát sem”...); (2) élesen meghúzzák és szigorúan betartatják a „ki mondható dolgok” határait és a gondolkodás kényszerpályáit; (3) a sajtó a kormányzat, még konkrétan a kül-

ügy és a titkosszolgálatok kicsicskásává szegődik, s (4) kialakítja a modern NEWSPEAK-ot, amelyben még véletlenül sem az semmi, ami. Így aztán Orwell nyomán: „A HÁBORÚ: BÉKE” stb.

Mindezt a szerző az elviselhetetlenségig részletező információanyag formájában zúdtítja az olvasóra, hivatkozva az amerikai alapító atyáktól a Reagan-kormányzatig, a Szovjetunió külpolitikájától és társadalmi berendezkedésének szocialista mivoltától a harmadik világ elmaradottságának politikai vetületéig, a legkülönbélebb amerikai, szovjet és egyéb imperialista háborúk történelmi krónikájára. A ránk lötytyintett utalástömeg a politika iránt érdeklődő, felvilágosult amerikai olvasó számára közhelyszerű, a külföldi olvasó számára viszont — e mennyiségben — érdektelen. Ebből az következik, hogy a szerző (1) a politika iránt nem érdeklődő, illetve (2) érdeklődő, ám nem felvilágosult amerikai olvasóhoz kíván szólni. Mindkét esetben azonban — követve a könyv érvelésének logikáját is — e médiumkritikának nem a CBC rádióban, hanem mondjuk a szombat éjszakai televíziós pankráció-show hirdetési szünetében kellett volna elhangzania. Merőben más hangot várna el azonban a szellemileg autonóm olvasó.

Súlyosbító körülmény a szöveg elképesztő szerkesztetlensége. Túl azon, hogy az olvasó ritkán tudja, az adott példa épp mely tétel alátámasztásául, illetve cáfolatául szolgál, még bántóbb hiba a kötet egészének hányaveti felépítése. Az előadások szövege a teljes terjedelemnek csupán alig több mint egyharmadát adja. A maradék kétharmadot egy túlméretezett függelék foglalja el, amely az előadásszövegek egyes fejezeteihez kapcsolódó részletinformációkat kínál. Nem tudományos-dokumentatív munkáról lévén szó, nem világos, vajon miért nem olvastották bele a függelékinformációkat az előadásokba. Csodál-nám, ha bárki, aki végigolvasta az amúgy is túlrészletező előadásszövegeket, jószántából belefogna ugyanazon mondanivaló még részletesebb kifejtésének átrágásába.

Egyfajta teljesítményként kell értékelnünk, hogy a szerzőnek sikerül tárgyat — a tőke, az állam és a médiumok komplex viszonyrendszerét a modern kapitalizmusban — úgy elemeznie, hogy még véletlenül se tegyen említést a kérdés több évtizedes elméleti és empirikus szakirodalmáról. Különösen bántó a *posztstrukturalista és posztmodern* kategóriarendszer mellőzése: ennek különféle — az elmúlt tíz évben már helytel-közszel angolul is létező — változatai ugyanis kimondottan a *strukturális hatalom közegszerű hatalommá való átfordulásának* Chomsky által kipécézett jelenségét foglalják elméleti-kritikai keretbe. Emiatt sajnos a mű némileg a harmadlagos frissességű médiumkritikai spanyolviasszk feltalálásának krónikájára emlékeztet. Ebben az értelemben szükségtelenek a szerzőnek a közönség műveletlenségére vonatkozó mesterséges illúziói.

Böröcz József

Sajtószabadság és felelősség a demokráciában

Democracy and Mass Media. (Szerk.: Judith Lichtenberg) Cambridge University Press, 1990.
New York, Melbourne, Port Chester, Sydney.

A több mint négyszáz oldalas kötet tizenhárom tanulmányt tartalmaz, melyek a University of Maryland egyik intézetének, az 1976-ban alapított Institute for Philosophy and Public Policy egyik vitájának a keretei között fogalmazódtak meg. A hírekkel, tömegtájékoztatási eszközökkel és demokratikus értékekkel foglalkozó munkacsoport tanulmányairól van szó, melyek ugyanolyan aktuálisak a jelenlegi Egyesült Államokban, mint a jelenlegi Magyarországon, holott senki sem vonja kétségbe azt a hatalmas időbeli és egyéb különbséget, mely e két ország helyze-

tében a demokrácia és a tömegtájékoztatási eszközök kérdéskomplexumát jellemzi.

Amint azt bevezetőjében a kötet szerkesztője megállapítja, közhelynek számít annak megállapítása, hogy a sajtó mindig fontos szerepet játszott a politikai folyamatokban; ez a szerepkör a fő oka annak, hogy a demokratikus társadalomban a sajtószabadság mindig garanciális tényező volt. Ugyanakkor azonban a sajtó sohasem volt annyira kritikus a politikai folyamatokat illetően, mint manapság, és sohasem ismerték el annyira, mint jelenleg a sajtó fontosságát. Minden elnökválasztási év ezt az igazságot támasztja alá. Ugyanakkor azonban a sajtó fontossága a politikai folyamatokban kimutatja szerepének kétértelműségét is. Valaha ugyanis az volt az általános vélemény, hogy a sajtó a politikai színtérnek nem más, mint egy megfigyelő, jó esetben semleges megfigyelő. Az utóbbi évtizedekben azonban kiderült, hogy ez a vélemény már nem kielégítő, mivel jelenleg a sajtó, a tömegtájékoztatási eszközök fontos szereplői a politikai színtérnek. Mindez — a szerkesztő és több tanulmány szerzője szerint — felveti a sajtó hagyományos kiváltságainak és felelősségének az újragondolását.

Idézik az alkotmányt, melynek első kiegészítése privilégizált helyzetet biztosít a sajtónak: „A kongresszus nem fog olyan törvényt hozni, amely korlátozná a véleménynyilvánítás... vagy a sajtó szabadságát”. A nagy kérdés viszont az, hogy mit kell „sajtón” érteni. E század eleje óta ugyanis az *elektronikus eszközök* sohasem élvezték a sajtónak biztosított előjogokat és immunitást a kormányzati szabályozás tekintetében. Egy ideig ez nem is okozott különösebb gondot. Napjainkban azonban a legtöbb ember az elektronikus eszközökből szerzi információinak jelentős részét, más szóval ezek az eszközök a sajtó fő áramlatának részét képezik.

Az Egyesült Államokban a rádió- és televízió-állomásokat a Federal Communications Commissions (FCC) engedélyezi. Ezek az állomások számos szabályozásnak vannak kitéve. Így az úgynevezett azonos idő szabályának, amit a

kongresszus mondott ki, kötelezővé téve minden közhivatalért versengő jelöltnek azonos idő biztosítását. Ilyen szabály az frott sajtóra sohasem vonatkozott, és ez így van jelenleg is. Egy másik fontos szabály az úgynevezett méltányossági doktrina, amely kötelezővé teszi az állomásoknak, hogy ésszerű mennyiségű időt biztosítsanak vitatott közügyek ellentétes képviselőinek. Az frott sajtóra ez a szabály sem vonatkozik. Az frott sajtót és az elektronikus eszközöket érintő alkotmányossági asszimmetria két Legfelsőbb Bírósági döntésben mutatkozik meg a legvilágosabban, ami az amerikai jogrendszerben precedens-értékű és kötelező.

Gyakran felmerül a kérdés az Egyesült Államokban — és nyilván más országokban is —, hogy mi az oka ennek az egyenlőtlenségnek, illetve annak, hogy az frott sajtóra szinte nem vonatkoznak érdemi szabályozások, a rádióra és a televízióra pedig igen. E tanulmánykötet szerzői közül többen eléggé egybehangzóan két fő tényezőt emelnek ki: az egyik az frott sajtó bősége, szemben a rádió és a televízió viszonylag szűk lehetőségeivel (a szó technikai értelmében); a másik pedig egy egészen más természetű dolog, nevezetesen, hogy a televízió, különösen annak hírszolgálatai és közügyekkel foglalkozó adásai a lehető legnagyobb hatást gyakorolják a legkevésbé tanult rétegekre, melyek a lakosság meglehetősen nagy részét teszik ki. Amíg az első tényezőt senki sem vitatja, a másodikat már többen, kiemelve, hogy a New York Times vagy a Washington Post például nagy hatást gyakorol a politikaformáló személyiségekre, így befolyása még fontosabb. Vannak olyan kutatók is, akik ugyan elismerik, hogy mind az frott sajtó, mind pedig a rádió és a televízió egyaránt jelentős hatást gyakorol a lakosságra, mégis azt javasolják, hogy nem azonos módon kell kezelni őket.

Mindent egybevetve megállapítható, hogy a leginkább elfogadott nézet szerint a rádió és főleg a televízió rendelkezik a legnagyobb hatással arra, hogy az emberek mit hisznek, milyen magatartást tanúsítanak, mi legyen a véleményük, milyen értékeket valljanak a ma-

gukénak. Ezek az elektronikus eszközök szinte meghatározzák az emberek gondolkodását a világról.

Ami az elektronikus eszközök állami szabályozását illeti, a tanulmányok — különböző hangsúlyokkal — három kérdés megválaszolását vetik fel irányadóként: milyen körülmények között helyes, illetve megengedhető az állami beavatkozás, milyen jogok kerülhetnek veszélybe a szabályozás következtében, milyen kockázatokkal és hátrányokkal járhat az állami szabályozás.

A válaszok tekintetében a tanulmány szerzői eléggé eltérő véleményre jutnak. Akad olyan is, aki egyáltalán nem fogadja el a szabályozás tényét, míg más szükséges rossznak tartja azt. A többség azonban úgy vélekedik, hogy az írott sajtót semmiképpen sem szabad szabályozni, az elektronikus eszközöket azonban, speciális helyzetükre való tekintettel, lehet. Felhívják azonban a figyelmet a körültekintő és csak feltétlenül szükséges beavatkozásra, mivel az állami beavatkozások nem ritkán többet ártnak, mint használnak. A legnagyobb veszély abban áll, hogy a kormányzatok hajlamosak lehetnek olyan „szabályozásokra”, melyek a nézetekkel ellentétes elgondolásokat sértik, hozzák hátrányos helyzetbe, míg a számára szimpatikusoknak előnyt biztosítanak. Az elektronikus eszközök szabályozását a kormányzatnak nagyon meg kell gondolnia, mivel beláthatatlan mértékű kritikának teheti ki magát, és nem csak magának a tájékoztatás szabadságának árthat, hanem legalább annyira saját magának is.

Zádor Tibor

„Videokeresztény civilizáció”

Derrick De Kerckhove: *La civilisation vidéo-chrétienne*. Paris, Retz, 1990.

Miért adta a szerző könyvének a fenti szokatlan címet? Talán gúnyt takar a cím. Lám milyen félrevezető tud lenni egy szokatlan cím, még gúnyt is belegondolhatnánk. Magyar nyelvünk kis-

sé lebecsülő árnyalattal használja a „civilizáció” szót, mert a gépi, az eltömegesedett társadalmat nevezi civilizációnak. A francia nyelv nem érez ilyen pejoratív tartalmat a szóban. A cím a „látható-hallható keresztény kultúrára” utal, ellentétben a régi évszázadok, sőt évezredek írásos kultúrájával, civilizációjával. Miért e szétválasztás? Azért, mert a szerző Marshall McLuhan legközvetlenebb tanítványa, és ő is a mester által tett elkülönítést, a Gutenberg-galaxisra és az Edison-galaktikára való széttagolást követi. De látni fogjuk, hogy nála ez a szétválasztás nem is olyan éles.

A kötet első fejezetei éppen a Gutenberg-galaxisal, az írással foglalkoznak. Az első fejezet címe *Az alfabétum kognitív hatásai*. Az írás szellemfejlesztő hatását illetően a szerző öt kognitív pszichológiai tendenciára utal:

I. a tengely-felismerés (a tengely-fogalom, a horizontális jelközlés általánossá válása)

II. a linearitás fogalmának felismerése (az írások hangírassá válása és az időtartamjelölés)

III. az analízisre való képesítés (az írások fonémikussá válnak, illetve atomizálódnak)

IV. a szintézisre való sarkallás (a fonémikus alfabétumok kialakulása és az ok-okozatiság)

V. az absztrakcióra való képesítés (a fonémikus írásrendszerek és a kód dekontextualizálódása).

E fejezet azonban nem csak ilyen rendszerezését adja az írás logikai-kognitív hatásainak, hanem további összefüggésekre utal. Így például a nyelv elérzékeltlenedését említi az alfejezet (a telefonbeszélgetés például a vizuális, olfaktorikus, kinezikus-taktuális érzékek nélkül valósul meg).

A gondolatok interiorizációjáról szól egy következő alfejezet, majd egy azutáni arról, hogy kifogások, az emlékezet képei és a fogalmak miként fejeződnek ki írásosan. Majd Platon lényeg-kifejtő módszerét idézi példaként a nyelv és a dolgok közötti kapcsolatot illetően.

Az alfabétum, az idő és a tér című fejezetben tovább folytatódik az írás

társadalmi hatásának bemutatása. Gondolkodóba ejti az embert az, hogy videótársadalomról szóló kötetben miért kell hosszú fejezeteken keresztül az írás kialakulásával és az írásrendszer kognitív-pszichológiai hatásával foglalkozni. Sőt egy következő fejezet, *A színház elmélete* csak tovább fonja a gondolatot, a hangos beszéd ókori kognitív-pszichológiai hatásait mutatva be.

E kötet nem pusztán elméleti mű, hanem McLuhan életpályájának, váláselméletének bemutatása is, ezért van szükség ezekre az előzetes fejezetre. Nevezetesen azért, hogy a *McLuhan hite az egyházban* című fejezetet pontosan megérthesse az olvasó. McLuhan baptista nevelést kapott. Ennek során nagy jelentősége volt a Biblia szöveghű ismeretének. Ekkor kezdett McLuhan azon gondolkodni, hogy a korai időkben az írásnak, az alfabetumnak — nem sok századdal az írás felfedezése, vagy legalábbis reformálása után — milyen misztikus-varázslatos szerepe volt még. Úgy látja, hogy ez a misztikusság, ez a titokzatosság (amit meg kell fejteni, de ami még sok tekintetben talány) jellemzi a keresztény tanokat, az egész Újszövetséget. McLuhan sokszor idézi Pascalt, aki azt állította, hogy az újszövetségi szövegben rengeteg az ellentmondás, de éppen ez adja az erejét, az ellentmondások feloldásának keresése, az ellentmondások megszüntetésének vágya. Tudni kell McLuhanról, hogy később katolizált. A szerző ismételtent utal McLuhan vallásosságának filológiai gyökereire, sőt arra a nézetére is, hogy a kereszténység elterjesztésében — és ezt eddig nem hangoztatták — nagy szerepe volt a latin nyelv jellegének, dallamosságának, a suttoágástól a kiáltásig terjedő hangterjedelmi lehetőségeinek stb. Sokan bánják, hogy az egyház a latin nyelvről az egyes élő nyelvekre tért át a szentmisében. Ez azonban szükségszerű volt, a latin nyelv sok mindenre alkalmas a két ember közötti beszédben, de nem alkalmas a mikrofonba beszélés számára. A latint a mikrofon bevezetése ölte meg, McLuhan szerint. Visszatérve

McLuhan vallásosságára, kijelenti, hogy ő sem nem pesszimista, sem nem optimista: a keresztény egyházban apokaliptikusnak kell lenni. „Je suis seulement apocalyptique... C'est notre seul espoir.” McLuhan talán azért vallja ezt, mert az Újszövetség utolsó könyve, az Apokalipszis, külső erők, nem emberi erőfeszítések beavatkozásáról szól, és ez kissé felmenti az egyént, akinek működnie, cselekednie kell ugyan, de a végeredmény mégsem e cselekedetek tiszta folyománya.

Áttérve a videótársadalom kérdéseire, McLuhan úgy látja, hogy a mikrofon és a televízió az idegrendszert alakította át, ennek megfelelően „elektronikus egyház”-ról beszélhetünk, amennyiben az ige hirdetés alapvető hordozói már a médiumok lettek. Erről először nem McLuhan, hanem Ben Armstrong beszélt. A médiumok egyik alapcélja, a szórákoztatás hatására sajnos szinte szórákossá válik a tele-ige hirdetés (tele-evangelizáció). Az őskeresztények két partner közötti, fülbesúgó ige hirdetését a tele-evangelizáció nem tudja megvalósítani.

Az *atomikus közlés* címmel a következő fejezetben azzal foglalkozik a szerző, hogy 1945-ben az első atombomba felrobbantása milyen lelki átalakulást hozott társadalmunkban. Nagy szemléletmódosulás! Amit az atombomba tanulságának, hogy ne mondjuk „közlésének” nevezhetünk. Ez is a videótársadalom eseménye már, legalábbis jellegében, tömeghatásában.

A *Gutenberg revansa* című fejezet arra hívja fel a figyelmet, hogy a szövegkiadásnak hamarosan új lehetőségei lesznek, mégpedig a mikrokiadványok. Már ma számos mű jelenik meg így. Egy-egy könyv számítógépes szerkesztéssel, xeroxozva napokon belül, az igénynek megfelelő számban kerülhet az olvasóhoz. Ez a fajta kiadás olyan hiteles értékeket továbbít, melyeket a tudomány már ellenőrzött. Ma „technofetisiszták”, sőt „tele-fetisiszták” vagyunk; a múltban a hazugság csak egy-két személyhez jutott el, ma egy-egy hamis hír (például a „marslakók támadása”) másodpercek

alatt milliókat befolyásolhat. A mikrokivétel segít visszahozni a nyomtatott betű rangját, így vesz revansot Gutenberg — állítja korábbi elméletét szinte megtagadva McLuhan.

A *virtuális mező kiterjedése* című fejezet a nyomtatás problematikájáról áttér a kizárólag tonális területre. A *virtuális* szó jelentéséből indul ki, mely az „erejében megnyilvánuló” jelentés felől a „nem tényleges”, „nem valóságos” jelentés felé hajlik. Így például a hologram „virtuális” képe a valóságnak. Érdekes, hogy az elektronikus zenét, a számítógépes zenét is ilyen virtuális jelenségnek tarthatjuk. Távol áll a szerzőtől, hogy a modern kor ilyen virtuális valóságait elítélje, s ezeket valami „talmiságnak”, „hamiságnak” bélyegezze. „Le virtuel est l'espace même du jeu” (a virtuálisság a játék pályateret), „le virtuel peut être une garantie de liberté” (a virtuálisság a szabadság garanciája lehet) — mondja.

Legvégül, a *Konklúzió* című fejezetben a szerző sorra veszi a drótnélküli távíró, a rádió, a tévé és végül a számítógép lehetőségeit, modern társadalmunkban betöltött szerepét. Az utóbíró a következőket állapítja meg: 1. Kognitív leki teljesítményeinket gépesíti. 2. Olyan felépítést mutat, ami saját idegrendszerünk modelljét képviseli, így végül is önmagunk fizikai valójának megismerését segíti elő.

Büky Béla

A kommunikáló hang

Fónagy, Ivan: *La vive voix. Essais de psycho-phonétique.* Paris, Payot, 1983.

Fónagy Iván, a Párizsban élő fonetikus *Az élő hang* című kötetében arra vállalkozott, hogy kimutassa a kommunikáció sikeressége és az eleven beszéd sodrása közötti kapcsolatot.

Már előljáróban utal arra, hogy az emberi beszédnek kettős kódolása, illetve kódoltsága van: amit számítógépes nyelven digitális és analitikus kó-

dolásnak nevezhetnénk. A beszéd kettős kódolásának tényét egyébként annak idején az Általános Nyelvészeti Tanulmányokban (4. kötet) kifejtette. A következő fejezet azonban hiányt pótol. Meglepetést okoz, hogy mindjárt a legelső fejezetek között kerül rá sor. A mimika „hallható” voltáról beszél itt Fónagy, és hogy ez mit is jelent, azt csak a könyv olvasása árulja el: egy adott éles, préselt, dörmögő stb. hang elmondása, ejtése az arcot is formálja, egy adott hanghordozáshoz a megfelelő arcot is oda kell gondolnunk. De fordítva is: egy haragtól, gyűlölettől, ijedtségtől eltorzult arc, vagy örömtől átfűtött arctartás megfelelő hangképzést feltételez. Fónagy a glottisz, a gégefeő szintjén jelentkező jelenségekről is beszél, végül pedig arra világít rá, hogy a mimika „hallható” voltát a hallgató partner válaszmimikája igazolja. Még kísérleteket is végzett arra nézve, hogy fotón látott alapmimika/válaszmimika elkülönítést a kísérleti személyek hibátlanul végzik-e el. A kísérlet a hibátlan értékelést igazolta.

A kötet harmadik fejezete a fonáció, mondhatnánk, „biológiai” bázisjelenségeit vizsgálja. Utal arra, hogy a fül csaldható: sok rövid hang között egy viszonylag kevésbé rövid hangot hosszúnak hall, pedig a műszeres mérés alapján ez nem is olyan hosszú. Arra is utal, hogy adott érzelmi töltések adott hangokhoz kapcsolódnak és fordítva, adott hangsorok, hangszelekciók adott érzelmi hatást válthatnak ki. A hang biológiai-fiziológiai oldalát a hang „erotikus” hatáseltése oldaláról is vizsgálja: egy szöveg hangjainak elfeminizálása egyben ilyen mellékhatást, lágyságot kölcsönöz a hanganyagnak. De beszél Fónagy a vulgáris, durva hangokról, a „nyitott” hangokról (melyeknél semmi manipulációs mellékhatás nem merülhet fel), az agresszív hangokról („K betűkkel szól keményen” — írja József Attila) stb. A hangok tartományában aztán átlép a prozódia területére. Itt kerül szóba a dinamikus hangsúly (a logikai hangsúly ellentéte), a hangsín, az intonáció stb. Meglepődve találkozzunk ismét a jelenségeknek érzelmi állapo-

tokkal (harag, düh, öröm, meglepetés) kapcsolatosan történő elemzésével, ám itt nem az egyes hangok gyakorisága, hatásjellege kerül szóba, hanem az élőbeszéd ún. szupraszegmentuma: dallamvitele stb., mert hiszen a megannyi érzelmi állapot más-más hangdinamikával, a szupraszegmentumban jelentkező tünettől kísértén jelentkeznek. A fejezet ezután a hangstilisztika, a beszédstilisztika irányába kanyarodik. Előbb egy 1978-ban felvett kérdőívet ismertet a szerző, mely egy szindarab két szereplőjénél érzékelt beszédstílusbeli eltérésre vonatkozott. A válaszokból nagyszámú eltérés-nüansz rajzolódik ki (itt jelzem, hogy már Jespersen alaposan leírta ezeket az eltéréseket). Egy másik kísérletet is bemutat Fónagy. Lay Béla irodalomtörténészt arra kérte fel, hogy a budapesti Lánchíd avatónünnepségén, egy irodalmi szövegben szereplő „jellemek” (egy szépfíú, egy fecsegő fodrász, egy osztrák-magyar hadseregbeli generális) hang- ill. beszédjellegzetességét felismerik-e. Jellemezni tudják-e magyar és francia kísérleti személyek a kiragadott részek felolvasása után az adott jellemiséget. A jellemzés igen jó eredménnyel sikerült. Fónagy hangstatisztikát is felállított a jellemeltérésekre. Hiába sugallja azonban e kísérlet azt, hogy a jellem és a beszéd fonációja között szoros kapcsolat van, ha példái színpadi példák. A színpadon, a médiumok megjátszott jeleneteiben valóban különféle beszédjellegzetességekkel kell hangsúlyozni a jellemet, de hogy egy csaló, egy alattomos szexőrült, egy mindenkinek jót akaró „szentember”, vagy egy hatalomra vágyó számítható jelleme „kibukik-e” akár hosszabb beszéd alapján, ez nem biztos, hogy fonetikailag (ezen belül szupraszegmentálisan) bizonyossággal állítható lenne. Ezzel persze nem kívánom kétségbe vonni Fónagy kísérleteinek eredményeit.

A negyedik fejezet a *Dinamika és változás* címet viseli. A leíró nyelvészeknek sokszor szemétre vetették, hogy elhanyagolják a jelenségek történeti oldalát. Ez a fejezet jelzi, hogy Fónagy ilyen „hibával” nem vádolható. Felveti a kérdést: mi az, ami a nyelvfejlődést inkább előreviszi, a holt betű vagy az eleven be-

széd. Természetesen azt fogadja el ténynek, hogy a nyelvi változások az eleven beszéd sodrából fakadnak. Ez érvényesül a hangok tartományában, csakúgy, mint a szókészlet állományán belül. Ez utóbbinál jelentős nyelvalkítási tényezőt lát a metaforák megrögződésének, megszilárdult ragos alakulatok kialakulásának folyamatában. Utal arra, hogy a szupraszegmentumban bekövetkező változások is előbeszéd-alapúak. Egy alkalommal Fónagy fia így beszélt a papához: *Api figyelj ide?* Tehát a felszólítást a kevésbé tekintélyromboló kérdőhangsúllyal mondta. Ezt a jelenséget Fónagy még hazai tartózkodása alatt leírta. Am e könyvében a megfigyelést továbbfejlesztve kifejti, hogy a kérdőhangsúllyal ejtett felszólító mondat, az említett „udvariassági” típus mellett, még „felfedezést” tartalmazó, és „problémásságra” utaló típust is mutathat. Az imperatívusz ilyen alakulása például az is, amikor többes szám első személyű alakkal (*leszálltunk már?*), kérdéssel szólítottuk fel az utasokat a sietésre. (Erről Eckhardt Sándor írt.)

Az ötödik fejezetet *A hang mint alkotás* címmel fordíthatnánk. Ez kifejezetten a beszéd művészi kidolgozásáról, megformálásáról szól. Érdekes észrevételeket tesz itt a szerző a metaforák szerepéről, sőt az „egymásra helyezett metaforákról”. Szavakat egymásra helyezni természetesen nem lehet, itt tehát a metaforikus szerepű intonáció egymásra-helyezéséről van szó, mint a sanzonénekesnőknél, akiknek a hangját gépileg megduplázzák (kis késlettetéssel). Itt is visszatér Fónagy korábbi kísérlete: hogyan hallják színészek előadott hangját kísérleti személyek (például az „Ügynök halála” című Miller-darabban Timár Józsefnek azt a mondatát hogy: „Az én hibám volt?”)? Itt kerül sor a szünet, a csend költői-művészi hatásának és számos (főleg Adytól vett) példának a bemutatására is.

Az utolsó fejezet a költő hangjáról szól. Sieversnek a századfordulón megvolt az a képessége, hogy egy-egy költő sajátos dallamstruktúráját (költeményekre általában jellemző ilyen struktúráját) felismerte, sőt még egyes korszakokat is el tudott különíteni. Fónagy a kitűnő et-

nomuzikológust, Bartók Jánost és egy negyedéves konzervatóriumi hallgatót kért fel Füst Milántól és másoktól származó különféle szövegek dallammenetének lekottázására. Az eredmény azt igazolta, hogy nem szubjektív, hanem nagyonis kötött, meghatározott egy-egy szöveg dallama. Egy alfejezetben Fónagy azt mutatja be, hogy mit ad hozzá az élő hang az frott költői szöveghez. (Ehhez a „Vers mindenkinek” tévérovat hanganyaga szolgáltatott sok példát.) *A figuratív dallam* címet viselő alfejezetben azt mutatja be a szerző, hogy egy adott mondat (mondjuk „Lábadhoz kúszik, mint a kígyó”) átlagos, mindennapi kiejtése mennyiben és miben tér el ugyanezen mondat művészi szövegbe ágyazott ejtésétől (Törday Ilona előadása alapján). Kiderül, hogy nagyonis eltér: a művészi előadásmód a maga kilengéseivel (már-

mint az átlagos ejtésétől) figuratívve viszszaadja a kígyó mozgását. Számos más „dekorációra” is példát találunk ebben a részben. Végül az utolsó alfejezetben Fónagy az információ-elmélet (Shannon-féle) képletét adja meg, de jelzi, hogy ez átalakításra szorulna, mivel az *előadás* tényezője megoldatlan marad. Tegyük hozzá, a színészi és az előadóművészi előadás is két külön dolog, melyeknek más-más módon kellene jelentkezni ebben a bizonyos egyenletben, ha ezt a művészi informálás felé akarnánk sarkítani.

A fentiek csupán érzékeltetni próbálták a kötet sokrétű, gazdag tartalmát, melynek átfogását természetesen csak tényleges elolvasása adhatja meg.

Kincses Kovács Éva

TDR Hungary

A nyolcvanas évek elején kezdtük megtanulni a TDF betűszót, a Transborder Data Flow rövidítését. Az évtized elejére az államhatárokat átlépő adatátviteli gyakorlat olyan méreteket öltött, hogy a fejlett országokban előtérbe került a szabályozása, a jogi keretek kimunkálása. A modern távközlés gyors fejlődése és ezen belül az adatátviteli, informatikai szolgáltatások fokozott ütemű elterjedése mindennapi gyakorlattá tette a nagy mennyiségű, számítógépeken tárolt adatok nemzetközi méretű átvitelét, kommunikációját. A modern adatkommunikáció gyors fejlődése és globalizálódása nem előzmények nélkül álló jelenség. A klasszikus távközlési hálózatok, a telefon, a távíró, a telex kialakulásuk kezdeti szakasza után világhálózatokként fejlődtek. Ugyanígy globális méretű hálózatként működik mintegy hat évtizede a rádiós, elsősorban a rövidhullámú műsorszórás is. Ezek a világméretű kommunikációs hálózatok viszonylag lassan fejlődtek ki, és így lehetőség és kellő idő állt rendelkezésre a szabályozásukra, nemzetközi jogi keretek közé illesztésükre. Másik jellemzőjük talán az, hogy átviteli kapacitásuk az emberi információfelfogó és feldolgozó kapacitáshoz mérhető, így globális méreteik ellenére áttekinthetőek, természetesen módon kontrollálhatóak maradtak. Mindez persze nem jelenti azt, hogy ezeknek a klasszikus távközlési és műsorszóró hálózatoknak minden problémája megoldott lenne. Éppen a modern technikai fejlődés következtében újabb és újabb megoldásra váró kérdések merülnek fel például a telefonszolgálatlalt kapcsolatban is.

A nyolcvanas évek elején azonban ugrásszerűen változott a helyzet. A távközlési hálózatokban egyre nagyobb

INFORMÁCIÓ-KERESKEDELEM ÉS -POLITIKA

TDR Transnational
Data Report

HUNGARY

KELET-EURÓPAI KIADÁS

1997. október

A távközlés
privatizálása

Adatvédelem
a volt NDK-ban

A banktitokról

Kell-e magyar
információpolitika?

A fogyasztói privacy
kezelése

Távközlés
Kelet-Európában

szerepet kapott a digitális átvitel, a számítógépek, hálózatok közötti kommunikáció. Különböző típusú szolgáltatások alakultak ki, amelyek széles körben elérhetővé tették az adatkommunikációt. Egyre nagyobb mennyiségű adatot, információt tároltak és dolgoztak fel számítógépeken, az információk köre egyre szélesedett, átfogta a gazdaság, az államigazgatás, a kultúra, a tudomány, a köznapi élet számos területét. Az egyre koncentrállódó adattároló központok kapcsán előtérbe kerültek a társadalmi használat, a hozzáférés, az adatbiztonság, az ellenőrzés, a kontroll kérdései.

A technikai fejlődés egy másik, immár évtizedes vonulata, amely a mikroprocesszort és ennek köznapi használati eszközzé fejlesztett megjelenését, a személyi kategóriájú számítógépeket eredményezte, az információ-feldolgozó technika széleskörű diffúzióját és elter-

jedését hozta magával. A nagy mennyiségben megjelenő személyi gépek az adattárolás és feldolgozás koncentrációja ellenében a helyi, megosztott feldolgozást segítették elő. A fejlődésnek ez a markáns vonulata ugyancsak számos problémát vet fel, amelyek szabályozást kívánnak a társadalmi gyakorlat számára. Megszámlálhatatlan mennyiségű, eleinte kicsiny adatgyűjtemény, tároló és feldolgozó hely alakult ki, és ennek robbanásszerű növekedése napjainkban is folyik. A milliós nagyságrendekben elterjedt számítógépek korábban elképzelhetetlen mennyiségű szoftver-fejlesztést eredményeztek. Ezek nemzetközi méretű terjedése, átvétele, másolása nem mindig elégti ki a korrekt jogi normákat, gyakran a szerzők jogainak sérelmére történik. Ezeknek a folyamatoknak a társadalom igényeit figyelembe vevő szabályozása nemzetközi összefogást, figyelmet igényel.

A távközlési hálózatok tulajdona, vagy használata, az adattárolás és az adatokhoz való hozzáférés természetesen hatalmas befolyást is jelent, és így szorosan összefügg a társadalom demokratikus kereteinek kérdéseivel is. Azok az általános elvek, jogi alapok, amelyek ezeknek az eszközöknek a használatát és a hozzáférést szabályozzák, egy demokratikus elveken felépülő jogi struktúra lényeges részét kell, hogy képezzék.

Egy másik szemszögből nézve, a modern piacgazdaság működése során egyre nagyobb mennyiségben termeli és használja fel a számítógépeken és hálózatokban tárolt és elérhető információkat. Ugyanígy a tudomány vagy az államigazgatás, a honvédelem vagy a kereskedelem sem tudna megenni ezek nélkül az információs szolgáltatások nélkül.

Talán egy ilyen vázlatos tablóból is kitűnik, hogy a határokat átlépő adatáramlás problémaköre mára mennyire szerteágazóvá lett, a napi gyakorlathoz kapcsolódó és a társadalom demokratikus felépítését alapjaiban érintő kérdéseket vet fel.

Ezt a témakört immár tizennégy esztendeje figyelme középpontjába állító rangos nemzetközi folyóirat a TDR,

amely betűszó a Transnational Data and Communication Report elnevezés mellett rövidtűsként szerepel a folyóirat címlapján. A G. Russell Pipe kiadó a kelet-európai változások nyomán szinte azonnal felismerte annak jelentőségét, hogy a modern távközlési és informatikai technikától elzárt országok számára milyen jelentősége lehet a felzárkózásban, a nyugati demokráciák gyakorlatának megismerésében annak, ha folyóirata kitüntetett figyelmet szentel ennek a térségnek. Ennek a figyelemnek első konkrét megnyilvánulása volt a TDR egy különszáma 1990-ben. A különszám Székely Iván szerkesztő és Könyves Tóth Pál, a témával hosszú ideje foglalkozó szakember erőfeszítései nyomán igyekezett körképet vázolni a hazai és a kelet-európai helyzetről.

Beszámoltak a TIDE 2000 elnevezésű budapesti konferenciáról, ahol a kelet-európai országok távközlési szakemberei is jelen voltak, és eszmét cseréltek az információs technológiák és a modern távközlés gazdasági, társadalmi, nemzetközi vonatkozásairól nyugati kollégáikkal.

Az akkor még élénk közfigyelemmel kísért törvényelőkészítő munkáról is számot adtak, amely az adatvédelem és a szabad információs hozzáférés, önrendelkezés elveit lett volna hivatva törvényjavaslattá formálni. Ez a munka azóta háttérbe szorult.

Székely Iván rövid összefoglalót adott a különszámban az általa vezetett empirikus közvéleménykutatásról, amely nemzetközi viszonylatban is úttörő jellegű és a magyar lakosság véleményét elemzi az adatszolgáltatással, az adatokhoz való hozzáféréssel, az adatbiztonsággal kapcsolatos kérdésekben.

A lengyel helyzetet áttekintő összefoglaló mellett érdemes kiemelni Oswald H. Ganley elemzését a kilencvenes évek fejlődési trendjeiről a kommunikációs technika és az informatika területén. Az elemzés szerint folytatódni fog a technikai koncentráció, a csúcstechnikák előretörése, fokozódik a digitális technika, a számítógépek és az űrtechnika távközlésben játszott szerepe. Az élő, *real time* átvitel lehetőségének növekedése a tömegmédiáknak, elsősorban a televízi-

ózásnak ad nagy lehetőséget, amit rendkívüli események alkalmából tudnak leginkább kihasználni (gondoljunk a romániai eseményekre, vagy az Öböl-háború televíziós bemutatására). Az egyének és kis közösségek számára ugyancsak nyújt új lehetőségeket az új technika a kábel-tévéhez való könnyű hozzáféréstől a számítógéphálózatokig, a Desk Top Publishing rendszerekig, illetve a fax-számítógép kombinációkig. A kilencvenes évek nagy kérdőjeleit a világpolitikában Kína és a Szovjetunió rejti. A fejlődés súlypontja eltolódik az Atlanti óceán partjairól a Csendes óceán keleti medencéje felé. A telekommunikáció területén dolgozó cégek számára világméretű piac bontakozik ki, ahol kulcsszó a digitális kapcsolástechnika és a mobil használat. A népesség növekedése és az ugyancsak növekvő gazdasági egymásrautaltság, a terrorizmus és a védelem, a biztonság fokozódó igénye — ezek azok a globális trendek, amelyek a szerző szerint a kilencvenes éveket jellemezni fogják.

Az 1990-ben megjelent első szám után 1991 végére egy nemzetközi alapítvány támogatásával lehetőség nyílt a TDR magyar nyelvű, kelet-európai kiadásának rendszeres megjelenítésére. Az első szám gazdag anyagából emeljünk ki itt néhány címet: Iványi György a banktitokról írt, László Csaba a kormányzat munkáját támogató költségvetési információs rendszer követelményeit foglalta össze. Z. Karvalics László egy új tudományterület, a történeti informatika körvonalait vázolja fel. A távközlés privatizálásának világtendenciáit elemzi Lord Sharpe Nagy-Britanniából. Könyves Tóth Pál egy szükséges magyar információpolitika alapelveit foglalta össze. A két Németország egyesítése nyomán kialakult adatvédelmi helyzetet mutatja be Angela Kolb. Részletes összefoglalót találhatunk egy amerikai közvéleménykutatásról, amelyben a személyes adatok védelmével kapcsolatos nézeteikről, féltelmeikről kérték ki az emberek véleményét. A befejező részben az Európai Közösség adatvédelmi konvenciójának problémáit mutatja be Marie Odile Wiederkehr. Számtalan rövid hír mellett részletes eseménynaptárt és a TDR megjelenését

segítő Infophilia alapítványt bemutató anyagot találhatunk még a számban, mely reméljük, minél több példányban eljut majd ahhoz a vezető, értelmiségi réteghez, amely nemcsak politikai szövegek formájában képzeli el a fejlett világhoz való csatlakozást.

Tölgyesi János

BUSINESS EASTERN EUROPE

Lassú nyitás

A Kelet- és Közép-Európában megforduló nyugati üzletemberek egyetértenek abban, hogy a kelet-európai telekommunikációs infrastruktúra az őskort idézi, és nyomorúságos állapotban nagy szüksége van a külföldi beruházásokra. Például a telefonvonalak száma ezer lakosonként átlagosan 125, míg az Európai Közösség országaiban ez a szám 375. Magyarországon egy magánszemélynek gyakran három évet is várnia kell, míg telefont kap, a nyugati cégek várakozási ideje pedig elérheti a kilenc hónapot is.

Kelet-Európa telefonhálózatának korszerűsítése várhatóan százmilliárd dollárba fog kerülni, s ez megmagyarázza, miért folyik óriási verseny a telekommunikációs rendszerek gyártói között.

A kulcshelyzetben lévő nyugati cégek többsége, például a németországi *Siemens*, a franciaországi *Alcatel*, a kanadai *Northern Telecom*, az amerikai *AT&T* és *Bell Atlantic*, a svédországi *Ericsson* és a finnországi *Nokia* gyakran vív harcot azért, hogy biztosíthassa a szükséges tőkét. Egyik vezető állású tisztviselőjüktől hallottuk, hogy a nyugati kereskedelmi bankok csak a Magyarországot, Lengyelországot és Csehszlovákiát érintő tervek pénzügyi támogatására mutatnak hajlandóságot, és legfőljebb még a Szovjetunió jöhet számukra számításba. Ami a többieket illeti — nos, náluk csak teljesen megbízható tervek kaphatnak támogatást.

Jelenleg és a jövőben jó pénzforrásnak számít a Világbank, az IFC, az Európai Beruházási Bank és — növekvő mértékben — az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank. Vannak kétoldali exporthitel is; Franciaország és Olaszország újabban így segít Romániának, Belgium pedig a Szovjetunióknak — ezeket a hiteleket azonban a szovjetek nem vehetik fel automatikusan.

A kelet-európai kormányok elsőbbséget szeretnének biztosítani a „nemzetközi megközelíthetőségnek”, ugyanis a nyugati cégek kelet-európai képviselői pillanatnyilag elég nehezen tartják fenn a kapcsolatot a külvilággal. Ezért ezek a kormányok szívesen látják a rövid lejáratú, „gyorsan tető alá hozható” beruházásokat — úgynevezett „sejtszerű” technológiákat —, ahelyett, hogy a tisztességes nemzeti hálózat megtervezését szorgalmazzák.

A „sejtszerű” műszaki megoldás azért is hátrányos, mert folyamatos eltolódás mutatkozik az *analóg* rendszerektől az Európában mindinkább használatos *digitális* rendszerek felé. Márpedig ha a kelet-európai országok még ebben az évtizedben csatlakozni szeretnének az Európai Közösséghez, akkor az európai digitális rendszert kellene előnyben részesíteniük.

Ha a mostani, rövid távra kitékintő politika hasznos is a nyugati szállítónak (a „sejtszerű” berendezés többé kerül), a kelet-európai kormányok hosszú távú, egyesítő beruházási stratégiájában részt vállaló társaságok előnyösebb pozíciókat fognak szerezni maguknak — csakúgy, mint az európai CCITT-szabványokat használó rendszerek mellett elkötelezett gyártók.

Jelenleg azonban a legtöbb kelet-európai kormány — különösen a lengyel — meggondolatlanul vásárol berendezést. Ennek az lesz a következménye, hogy ezeknek az országoknak gondot fog okozni az új állomány felszívása, és ráadásul a fenntartás is többé fog kerülni.

A nyugati cégek idővel rendre megtanulják, hogy nemcsak a helyi posta képviselőivel kell tárgyalniuk, hanem

mind a kelet-európai, mind a nyugati miniszteriális tisztviselőkkel is. Tudniillik nemcsak a szerződések megkötéséhez kell politikai támogatást szerezniük, hanem ahhoz is, hogy ott, ahol lehet, megteremtsék a kétoldali anyagi alapokat.

Ráadásul kapcsolatot kell tartaniuk az egyre inkább függetlenedő helyi hatóságokkal is. Az üzleti fellendülés a helyi állomások eladásából (kórházak, iskolák, irodák, irodaépületek) várható, no meg attól, hogy a posta monopóliumhelyzetének megszűntekor megindulhat a vidék bekábelezése. Sok ország vitatja, jó-e, ha egyre több koncessziót kapnak nem állami szervezetek abból a célból, hogy növeljék a telefonhálózatok sűrűségét.

A kelet-európai kormányok azokat a megállapodásokat részesítik előnyben — mint az a telekommunikációs szektorban tevékenykedő külföldi beruházók adókedvezményeiből látható —, melyekben helyet kapnak belföldi alkatrészgyártók is. Ilyen partnereket azonban nehéz találni, s ha akadnak is, időrabló tárgyalásokat kell folytatni velük. E megbeszéléseket sokszor még az is bonyolítja, hogy nehéz megtalálni az „aláíró felelősséggel” bíró kelet-európai üzletfelet. A döntésig tehát meglehetősen lassú és fáradtságos utat kell megtenni.

Ami a Cocom-talalmakat illeti, egy vezető állású skandináv tisztviselő szerint Lengyelországnak, Csehszlovákiának és Magyarországnak „jóformán szabadon” lehet eladni telekommunikációs rendszereket. Ami megszorítás még van, az a száloptikás technológiára vonatkozik, s elsősorban a Szovjetuniót érinti.

BLICK ÜBER DIE WIRTSCHAFT

A megkomolyodott CD-lemez

Az 1990-es évek a médiumrendszerek évtizede lesz? A tömegkommunikáció szakértői a frankfurti Infobase szakvásárral egybekötött tudományos és al-

kalmazástechnikai konferencián (április 23-25.) nagyfokú optimizmussal (és önbizalommal) nyilatkoztak erről a kérdésről. Elképzeléseiket a nemzetközi piacon egyre inkább előretörő kompaktlemezre (CD) alapozzák.

A CD-lemez kezdetben szinte kizárólag a szórakoztató elektronika területén igyekezett „karriert csinálni”, és csak a nyolcvanas évek második felében jutottak szoftver-szakértők arra a gondolatra, hogy digitális formában tárolva egyéb információkat (képeket és adatokat) is felvihetnek a mikroprocesszorral vezérelt lemezre. Az alkalmazási lehetőségekre gyorsan felfigyeltek a hivatali életben, az iskolai oktatásban, sőt még a szabadidő eltöltése terén is, hiszen álló- és mozgóképek, hang és betűrendbe szedett szöveg jó kombinációs lehetőségéről van szó. (Például négy CD-lemezoldalon elfér az a multimediális, interaktív oktatási program, amelyet a Peugeot gyár dolgozott ki autószerelő szakmunkásai kiképzésére.) A tanuló nem „tudós ismeretbefogadóként” ül a számítógép előtt, hanem maga osztja be a tananyagot és tetszése szerint ismételheti az egyes leckéket.

A számítógéphez kapcsolt kompaktlemez területén még ma is a monomédiás CD-ROM (read only memory) a legelterjedtebb. Világszerte 1500 körül van azoknak az adatbankoknak a száma, amelyek anyagukat CD-lemezen tárolják, a nem nyilvános, „inhouse” CD-adatbankoké pedig ennek a többszöröse. A legtöbb kézikönyv és a naponta használt frott gyűjtemények, amelyek nyomtatott formában tetemes helyet foglalnak el, egy vagy néhány CD-lemezoldalon tárolhatók. A berlini Lasec cég olyan kiadók és adat-

bank-szerkesztők tanácsadója, amelyek termékeiket CD-formában hozzák forgalomba. (A Hoppenstedt-féle cégjegyzékkönyv például már évek óta lézerrel olvasható, „A német gazdaság ABC-je” című gyártónévsor, valamint a Sachon-kiadó tartalomjegyzéke szintén CD-n férhető hozzá. A Német Szabványügyi Hivatal szintén CD-lemezen teszi közzé szabványait — a francia és az angol szabványokkal együtt.

Legújabban egész újságévfolyamok jelennek meg CD-lemezen. Persze senki sem kísérel napilapot ilyen módon forgalomba hozni, hiszen akinek aktuális hírekre van szüksége, az az „online-újságadatbank” képernyőjéről olvashatja le. Ilyen adatbankok immár tizenöt éve léteznek, a világon összesen kb. 4500 a számuk. Ezek az anyagukat óriásrendezőbe gyűjtik, amelyek azonban különböző tömegkommunikációs eszközök segítségével „megcsapolhatók”. Anyagaik ugyan aktuálisabbak, mint a CD-ROM lemezen lévők, de az adatszolgáltatásban gyakran lép fel zavar, és az igénybevételük sem olcsó. Van azonban információs rendszer (például a német jogszabály- és törvénytár-mutató „juris”), amely a két párhuzamos rendszert egyesíti: a CD-ROM kutatási eredményeit és az Online-adatbank tárolási rendszerét a saját személyi számítógépén kombinálja.

Az európai adatbanképítők és -használók szövetségének előrejelzése szerint a következő tíz évben „a belső és a külső információk integrálásának a trendje” következik be, amelynek eredményeként mind az online-, mind a CD-ROM adatbankokhoz számos információforrás fog csatlakozni. (1991. VI. 11.)

Horst Vocks—Thomas Wittenburg

Riporterek

Az ARD német televízió 1989-ben kilenc folytatásban vetítette a Riporterek című filmsorozatot. A film a „Woche” bulvárlap életét és munkáját mutatja be, a riporterek versenyfutását a témákért, az olvasók kegyeiért. A filmsorozatban kábítószercsempészek leleplezését, neonácik szervezkedését követhetjük nyomon, a hamburgi bordélynegyed, a chilei diktatúra végnapjait ismerhetjük meg, és még egy sor olyan eseménnyel találkozhatunk, amelyben — az újságolvasók szórakoztatása érdekében — a riporterek kalandos, nem egyszer életveszélyes helyzetekbe kerülnek.

Most a filmsorozat forgatókönyvének „regényesített” változatából adunk közre egy részletet. A könyv főszereplője Azade Celik, a török származású, csinos riporternő és Pit Wilkens, a sokat tapasztalt fotós, akiket társaik csak Atze és Piwi néven emlegetnek, de megjelenik körülöttük a szerkesztőség megannyi figurája, Struck rovatvezető, Herbst, az örökösen zsörtölődő főszerkesztő, a gyakran felmondó Charly Mencke szerkesztő és a többiek.

Az idézett részlet nemcsak a véletlenül felfedezett orosz hírszerző utáni „sajtóvadászat” részleteit mutatja be, hanem a polgári bulvárujság szenzációhajszolásának kalandos, némelykor komikus mozzanatait is.

Herbst csak a liftben nyugodott meg bizonyos mértékig, amely a kiadóépület mélygarázsába vezetett. Beszállt a kocsijába, teljes gázzal indította a motort, és hátrafelé úgy lőtt ki a kijáraton, mint dugó a víz alól. Hirtelen tompa ütés zaja hallatszott a csomagtartó tetején. Herbst azonnal a fékre lépett, leállította a motort és átkínlódta magát az ajtón, amelyet a szűk kijáratban nem tudott egészen kinyitni. Megrettenve állt meg, és nem tudta, mitévő legyen. Idősebb férfi feküdt nyöszörögve az autó mögött, világosszürke melegítőben. Herbst elütötte.

A főszerkesztő ösztönösen az idős ember beismerő vallomásával akarta kihúzni magát az ügyből. „Nincs magának szemre? Hogy lehetett elnézni a kocsimat?!”

De a férfi nem adta meg magát olyan könnyen. „Pimasz fráter!” — mordult

vissza Herbstre, amint feltápászkodott. „Normális esetben egy autós bocsánatot kér, ha elüt egy gyalogost!” A férfi enyhe oroszos akcentussal beszélt. „Persze az autós a király, a gyalogos meg a muzsik! Járjon gyalog! Pucolja le a lábát!”

Herbst lejjebb vette a hangot. „Jól van, jól van, ne haragudjon. Történt valami baja?”

„A vállam fáj. Egyáltalán — az egész mellkasom sajog.” Tüzetesen megszemelette az autót, mintha a vezető bonitását akarta volna felmérni.

Herbst! megtapogatta az idegen felsőkarját. „Ha valami baja esett, a biztosítóm majd elintézi.” A férfi fájdalomtól eltorzult arcába nézett. „Ismerem magát valahonnan.”

„Maga engem nem ismer és a vállam sem fáj már!” — A férfi leporolta a ruháját és otthagya Herbstet.

„Elviszem egy darabon”, kiáltotta utána Herbst. „Meghívom egy csésze kávéra.”

Az idegen újra hátrafordult. „Inkább tanuljon meg autót vezetni, vagy fogadjon sofórt!”

Herbst felemelte a karját. „Hol találom meg, hogy érdeklődjem, mi van magával? A biztosítás miatt.”

A férfi azonban eltűnt a járókelők között.

Struck, Azade és Piwi késő délután jelentkezett a főszerkesztőségi előszobában, hogy Herbstnek átadják az összegyűjtött anyagot. Azade egész nap mint egy megszállott sürgött-forgott a szövegszerkesztőgépek körül.

Herbst csak mérsékelten érdeklődött a munka iránt. Jó hangulatban volt, elővett hát egy üveg portóit, töltötte a poharakba és a bőr heverő felé mutatott.

„És a kézirat?” Azade meglengette. „Sürget az idő, lapokra kell széjjelszedni.”

„Tegyük csak az íróasztalomra, majd nyugodtan elolvasom. Ugyanis nálam van az év sztorija.”

Azade legyeztetni kezdte magát a kéziratával. „Ez itt?”

„Nem, az enyém!” — Aztán tartózkodóan elnevette magát. „Persze, Celik kisasszonynak előbb még meg kell írnia. Mond magának valamit a Petroszján név?”

„Orosz ügynök”, referált Azade, „osztályvezető a KGB-nél. A nyár végén átszökött az amerikaiakhoz, kipakolt nekik, és most új néven él valahol Kaliforniában. Nem adott interjút. A mi Charly Mencke kollégánk annak idején hiába kilincselte érte az amerikaiaknál. És miért ez az év sztorija?”

Herbst elégedetten itta ki a poharát. „Petroszján ma reggel a szó szoros értelmében belebotlott az autómbe. Mellegtörüha volt rajta. Nyilván hajnali kocogásból jött. Meg akartam hívni egy kávéra, de hamar köddé vált. Lehívtam a fényképét az archívumban.” Oda-

ment az íróasztalához, elővette a képet és Piwi kezébe nyomta. „Keresse meg, Wilkens úr!”

„Ez nem a Charly üzlete?” — szólt közbe Azade.

„Nem. Szeretném, ha maga és Wilkens úr átvénné a dolgot. Mencke úr felmondott.”

„Ezt már tizenhétszer megcsinálta”, védte meg Struck.

„Igaz, de ezúttal elfogadtam a felmondását. Éveken át mérgelődtem miatta, hogy a hosszúra sikerült frásait nem volt hajlandó megrövidíteni. Mindig azt az ostoba szöveget hajtogatta: Inkább felmondok, mintsem hogy megrövidítsem! Túl sok az olyan újságíró és szerkesztő, aki azt hiszi, hogy az írógépből szintiszta arany folyik.”

Mencke fogta a sok lim-lomot, amely az évek során szerkesztőségi szobájában felgyülemlt, rendezetlenül irattartó kartonokba rakta, és odamorogta Piwi-nek: „A hülye szövegeteket megspórolhatjátok magatoknak, és búcsúpartit sem adok — ez a görény elfogadta a felmondásomat!”

Piwi csak nézte az emléktöredékek szénaboglyáját a kartonokban. „És ha beszélek a görénnyel, adsz nekem egy pár tippet Vlagyimir Petroszjánról?”

„Mit akartok vele?”

„Itt kell legyen a városban — mondja a főnök.”

„Nem hiszem el”, fortyant fel Charly.

„Herbst esküszik rá, hogy látta, és nekünk kell megtalálni. És ha egyszer Herbst esküszik rá, hogy látta, akkor bizony látta is, értve vagyok? Most mit háborogsz? Te már régóta foglalkozol a Petroszján-témával. Te hol keresnéd?”

„Amerikában. És én egyszerűen kétkedem benne, hogy az az ember valóban itt járna. Ez itt túlságosan veszedelmes neki. De amik nem is engednék, hogy Európába utazzon. De ha a főnök úgy gondolja...”

„Ó gondolja”, hangsúlyozta Piwi.

Charly olyasfajta széles mozdulatot

tett a kezével, mintha Amerikába akarna átrepülni. „Én Amerikában nem találtam meg, ti pedig itt nem fogjátok megtalálni. Nekem volt néhány kiinduló pontom, de nem kellett.”

„Felejtsd el.”

„Úgy látszik, belebolondult a középfelnémet irodalomba...”

„Az mi?”

„Wolfram von Eschenbachtól a Parsifal, Gottfried von Strassburgtól a Trisztán és Izolda, meg Walther von der Vogelweide. Tizenegyedik évszázad, érted-e? És egy kicsit elsznobosodott.”

„Amennyiben?”

„Méretre szabott angol ruhák meg angol luxusautók.”

Piwit láthatóan szórakoztatta a dolog. „És milyen márkák?”

„Lehetőleg Jaguar. És amikor csak lehetősége nyílik rá Petroszjának, korcsolyázik.”

„Pwi gúnyosan felröhögött. „Szóval szemlélt kell tartanunk egy olyan ember után, aki angol szabású ruhát hord, az angol márkájú kocsiával a jégpálya előtt parkol, ameddig ő maga benn korcsolyázik, Walther von der Vogelweidéből idéz, és úgy néz ki, mint Petroszján. Ez csak egyszerű, nem igaz? Egy szökött szovjet ügynök tipikus ismertetőjegyei, nemde? Ekkora hülyeséget még nem is hallottam. Mondjak neked valamit, Charly? Bebeszélték neked az amerikaiak, hogy ezt az embert nem tudod megtalálni. Hogy senki sem találja meg.”

„Összevissza beszélni persze lehet”, tiltakozott Mencke felháborodva.

„Te elhiszed ezt a hülyeséget?” Piwi egy madarat utánzott Charlynak. „Nem felejtettél el valamit? Véletlenül nem megszállott kocogó is, aki minden nap keresztülüget a New-York-i Central Parkon vagy az Angolparkon?”

„Erről nem tudtam,” mondta Charly méltóságteljes sértődöttséggel. „Ha kértelkedsz az értesüléseimben, felejtsd el, amit mondtam.”

„Akkor mondd, hogy te mit csinálnál.”

„Utánanéznék az egyetemi könyvtárban, hogy ki kölcsönöz a középfelnémet irodalomból. Az angol autót árusító vagy kölcsönöz kereskedőket is meg lehet kérdezni, és el lehet menni kétéhárom olyan férfiszabóhoz, aki angol árukkal foglalkozik. Végül negyedszer a jégpályákat is szemmel lehetne tartani...”

„Most, nyáron? Valami biztos kiakadt nálad, Charly.”

Azade már harmadik napja ült homlokpánttal és sportöltözékben, rajtra készen az Angolpark egyik padján, hogy azonnal kocogásba fogjon, amint az egykori orosz ügynök felbukkan. De Vlagyimir Petroszján nem tette meg neki ezt a szívességet.

„Három lehetőség van”, okoskodott Piwi. „Az első: Herbst tévedett, és a fickó nem Petroszján.”

Azade jobbra-balra ingatta a fejét. „Ennyire nem lehet mafla egy főszerkesztő. Azt mondta, hogy világosan megérezte rajta az orosz kiejtést, és hogy az az ember ugyanúgy nézett ki, mint a fényképen.”

„Jól van, Atze. A második: ha valaki melegítőt hord, annak nem kell feltétlenül beszaladgálnia a vidéket...”

Azade az ellenzéki pártok szerepébe helyezkedett. „Ha valaki ilyen korban — legalább hatvanöt évesen — ilyesféle göncökben futkároz, akkor az egy kicsit már túlzásba viszi a sportot. A kocogások gyakorisága a legvalószínűbb nyomunk. Mostanáig úgy tűnik, hogy a mi emberünk nem fut minden nap. Hát akkor mikor? Egyszer hetenként? vagy havonta?”

Piwi felfújta az arcát. „Még hogy sport? Ha pocakja van, a legkényelmesebb ilyen melegítőt hordani...”

„És a harmadik?”, kérdezte Azade.

Pit Wilkens érdeklődve szemlélte a gyepet a Kleinhesseloer See partján, ahol két fiatal nő a napfényre szomjazva tárta ki figyelemre méltó anatómiáját. „És a harmadik: Mégiscsak csinálta-

tott, angol szabású ruhát hord, az egyetemi könyvtárban mégiscsak a középfelnémet irodalom kötetei fölé hajlik, és a Jaguárja mégiscsak odakinn áll az egyetem előtt, a parkolóban”.

„Mondd azt, hogy pasztikusán megjelenik előtted, amit Charly elmesélt.”

„Nem volna baj, ha még egyszer összegyűjtenék róla mindent...”

Azade hirtelen felugrott, keresztülcocogott a gyepon a köves útig. Meglátta a férfit, akit Herbst főszerkesztő egyértelműen Vlagyimir Petroszjánként nevezett meg. Vagy húsz méterrel az oroszló előtt érte el az utat, és monoton futólépésbe kezdett. Piwi felkapta a gépet a hosszú objektívval, és a padról megcsinálta az első felvételeket.

Azade kiszámított sebességgel haladt, úgy, hogy a távolság közte és Petroszján között egyre csökkent. Hagyta, hogy a férfi megelőzze, lemaradt, aztán újra gyorsabban futott, amint egy magasságba ért vele, elmenőben rámosolygott, és tartotta a tempóját anélkül, hogy további megjegyzést tett volna.

Újabb száz méter után — mintegy véletlenül — meglökte a férfit, kiesett a lépésritmusból, botladozni kezdett és egy határozott mozdulattal Petroszján óvta meg az eleséstől. Bal melle véletlenül a férfi kezébe simult.

„Óh, bocsásson meg”, mondta Azade és tovább futott. Most Petroszjan maradt Azade mellett, és amint a lány egy másik útra kanyarodott, hogy Piwi fényképezőgépe a látókörzetében maradjon, gyanakodva megkérdezte: „Mit akar tőlem?”

„Miért kérdezi?”

„Véletlenül érintettem meg a mellét? Nem! Más nő mondta volna: Mit enged meg magának! És maga? Semmi! Egyszerűen marad mellettem! Tehát: mit akar tőlem?”

„A történetét.”

Felnevetett, és csak egy kicsit lihegett a futástól. „Azt gondolja, hogy érdekes? Nem is ismer, és azt mondja: a történetét.”

„Ismerem önt. Ön Vlagyimir Petroszján.”

Úgy tűnt, a leleplezés nincs rá különösebb hatással. „Ön újságtól van? Melyiktől?”

„A Woche.”

Kinyújtott karjával a pad felé mutatott, amelyiken Piwi ült és fényképezett. „És a férfi? Magához tartozik?”

„Igen.”

„Összetévesztenek”, állította Petroszján.

„Százvezret kínálunk az élettörténetéért.”

„Hogyan találtak meg?”

„A főszerkesztőm elütötte az autójával, és felismerte a fotó alapján, amelyet az amerikaiak közzétettek.”

Petroszján mélyeket lélegezve ült le a padra Piwi mellé. „Bizony, nem vagyok már negyvenéves. Elfogy a levegőm.”

„Nem is látszik magán”, bókolt neki Azade, „hiszen úgy fut, akár egy fiatal”.

Az orosz behúnyta a szemét, két kezét pedig leejtette maga mögé. „Tulajdonképpen kihez van szerencsém?”

„Azade Celik.”

„Azade — törökül azt jelenti: szabadság”, mondta Petroszján megörülve.

„Wilkens”, mondta Piwi.

„Hát jó, Azade.” Petroszján hosszán nézte a dúskeblű leányt a tóparton. „Maga mondott százvezret. Márkára gondolt? Minden jogdíjért?”

„Igen.”

„Dollár!” Felállt és tovacsocogott.

„Tartsuk a kapcsolatot!”, kiáltott utána Azade.

Petroszján újra visszafordult. „Holnap reggel felhívom.” Kiért az út szélére és beszállt egy barna színű Jaguárba...

Százezer dollár. Ekkora összegről sem Struck, sem Herbst nem dönthetett. Sasséhoz, a kiadó vezetőjéhez kellett fordulni. És amint várható volt, ő olyan képet vágott, mintha közvetlenül a csőd előtt állnának. Rosszallóan tanulmányozta a főszerkesztő szobáját, mint-

ha a kényelmes berendezés szintén a vagyontól fosztaná meg. „Kedves Herbst úr!” kezdte kenetteljesen, „ön tudja a legjobban, milyen nehéz is pénzt szerezni. És százezer dollárt ki akar dobni az ablakon? Egy levitézlett orosz kémért? Ki fog ennyit kifizetni érte?”

„Ez egy brutális-szentimentális sztori lesz, amelyet az olvasók elvárnak tőlünk”, védekezett Herbst, „a férjes asszonyok 34,7 százaléka, az önálló keresetű hajadon nők 41,2 százaléka és a női nyugdíjasok 7,1 százaléka olvassa az ilyesfajta híreket, és többnyire végig is olvassák.” „Nekem a szerelmes sztorik jobban tetszenek”, zsörtölődött Sasse. „Dingsda herceg és Mrs. Simpson, akit mint király nem vehet feleségül — ez hat az olvasói szívekre”.

„Adtunk hírt Abu Ahmed terroristáiról, a selyemfüű-gyilkosságokról a hamburgi Kiez-nyegyedben.”

„Ugyan, a kurvák...” Sasse lekicsinylően legyintett.

Herbst nem hagyta eltéríteni magát a koncepciójától. „A neonácikról és Keller politikus öngyilkosságáról a fegyvercsempészettel összefüggésben — ezek mind olyan történetek voltak, amit csak úgy faltak az olvasók. És ezekben nyoma sem volt szerelemnek. És valamennyi történettel jó üzletet csináltunk az utánnyomási jogon keresztül is.”

Struck még meg is toldotta: „És most Vlagyimir Petroszjárnál ezért a nyomorult százezer dollárért még a megfilmesítés jogát is...”

A „n yomorult” szó a százezer dollárral kapcsolatban Sasset egyenesen libabőrössé tette. Feltette magában, hogy ez alkalommal eret fog vágni Struckon. „Mi itt nem Hollywoodban élünk!”

„Ez az ember egyike az évszázad kémjeinek”, folytatta zavartalanul az „Aktuális” rovat vezetője. „Sztálin alatt kegyvesztett lett, Hruscsov alatt rehabilitálták, és Gorbacsov alatt megszökött az amerikaiakhoz. Korunk olyan tanúja, amelyet csak keveset találni.”

Sasse megmakacsolta magát. „Ez engem mind nem győz meg!”

Herbst bekapcsolta az asztali telefont és kiszólt a titkárnőjének, „Bergné, kérem, hozzon nekünk kávé!”

„Nekem teát”, rendelkezett Sasse.

„És egy csésze teát a kiadónak. Köszönöm!”

Struck azonban határozott maradt. „Sasse úr, döntenie kell. De gondolja csak meg: a nyomtatott sajtó kiadása általában veszteséges. A vásárlókedv többnyire csak az újságosbódéknál támad fel, amikor egy vérbeli sztori a címmel észrevételei magát. Mostanában mindig jó volt a szimatunk. Ha most ezt az oroszot jól tudjuk tálalni, újra bejön a pénz: televíziós jogdíjak, filmjogdíjak, külföldi jogdíjak. És akkor még a könyvkiadási jogról nem is beszéltünk. Először egy keményfedelű kötet, aztán meg a zsebkönyv. Ha az előzetes nálunk fut, akkor a napilapok is a Wochén keresztül értesülnek a kém-sztoriról. Ez az igazi kerek üzlet.”

Egyetlen olyan pont volt, amelyet Sasse kiszúrt magának. „Egy könyv — az nem rossz. De ki írja meg?”

„Természetesen én”, jelentette ki Azade öntudatosan.

„Várjunk, Celik kisasszony”, tiltakozott Herbst azonnal, „azért ez nem olyan természetes. A maga frásmódja nagyon megfelel a mi lapunknak. De egy könyvnek egészen más perspektívái vannak, mint egy képesújságbeli cikkek.”

Azade ismét úgy érezte, hogy nem veszik komolyan. „De hiszen mi találtuk meg Petroszját...”

„Ez megint nem igaz.” Herbst elővett egy üveg portóit a faliszekrényből, de nem nyitotta ki. „Én találtam meg. És egyben szeretném ezúton még egyszer felkérni: ezeket a történeteket, amelyeket ön számunkra ír, ne tekintse a magántulajdonának.”

Sasse nagy figyelemmel szemlélte, mit művel Herbst a portóival, és mellékesen kérdezte: „Miért, ki írta az Abu

Ahmed sztorit, a selyemfiúkat, a neonácikat és a Metall-Unionit?”

„Celik kisasszony”, mondta Struck büszkén, hiszen Azade az ő részlegénél dolgozott, és sikere így órá is átsugárzott.

„Nagyszerű, hát akkor mi szól az ellen, Herbst úr, hogy a hölgy egy könyvvel is megpróbálkozzék?”

Herbst egy hosszú, tanácstalan pillanatig Struck rovatvezetőre nézett, aki az antennáit már a kiadó hullámhosszára hangolta át, és fürgén mondta: „Semmi.”

Azade egy pillanat alatt értékelte a helyzetet és már egy további követelésre is feljogosítva érezte magát. „De szép is volna, ha Charly Mencke segíthetne nekünk”.

„Mencke úr felmondott”, közölte Herbst mereven, és a portóit felbontatlanul visszatette a faliszekrénybe.

Helyette megjelent Bergné, ez a csinos, harmincöt éves, rövidhajú hölgy, kávé és teát szolgált fel, majd ismét eltűnt.

„Menckét évek óta ismerem”, vette át a szót a kiadó. „Ne fogadja el a felmondását, ha Celik kisasszony éppen az ő segítségét igényli.” Egy hajtásra kiitta a teáját, majd nagyot nyögve felemelkedett a bőrgarnitúrából. „Akkor hát, sok szerencsét. Csináljanak egy jó történetet belőle. Ki lesz a fotós?”

Piwi szó nélkül emelte fel a kezét.

Sasse kegyesen bólintott. „Aha, a Wilkens úr, pompás. A feleségem nagyon kedveli a fotóit. Mit mondjak, mindent bele. Ezt az oroszot meg alkudják le ötvenezerrel!”

Alig csukódott be mögötte az ajtó, Piwi kimondta első mondatát a konferencia kezdete óta: „Kiadónak kéne lenni...”

„Csak semmi panaszkodás”, figyelmeztette gúnyosan Struck. „De félre a tréfával, biztosítanunk kell, hogy Petroszján zavartalanul beszéljen. Alkalmas erre a mi vendéglakosztályunk?”

„Túl közel van a szerkesztőséghez”, mondta Azade elgondolkozva.

„Szállodában”, mondta Herbst. „A sok ember között nem tűnik fel annyira.”

„Javasolhatok valamit?”, Wilkens elhalászta a többi kistányérról az ottmaradt kockacukrot, kicsomagolta és a szájába dugta. „Megiszom veled egy pár üveggel, majd attól beszédes leszel. Akkor találkozunk a vendéglakásban és rábízunk, hogy hol akar kipakolni. Végül is a fickó profi, ne akarjunk helyette dönteni. Lehet, hogy ott akar maradni, ahol most van.”

Herbst kíváncsi volt. „És hol lakik?”

„Na, látja, már ez is kóstoló az álcázásból — nem tudom. Majd ő hív minket.”

Zuhogott az eső, így aztán a Petroszján által javasolt séta Piwivel a szabad természet lágy ölén a szó szoros értelmében vízbe esett. Piwi ezért úgy látta, hogy Fred Brasch „Egy korty tintá”-ja lesz a megmentő sziget, hogy az orosz ex-ügynök felmelegedjen. Brasch először pofákat vágott, mert a bár így kora délután még zárva volt, de aztán Piwi végül is csak beülhetett vendégével egy sarokasztal fedezékébe. Piwi rendelt egy üveg vodkát és két nagy poharat hozzá, Fred pedig, aki elcsodálkozott Piwi újfajta ivási szokásain, előkészítette üzletét az esti rohamra.

Piwi vette a poharát és azt mondta az oroszoknak: „Az a probléma, hogy ha inni kezdek, nem tudom abbahagyni.”

Petroszján nyelt három hosszú kortyot és közben adagolta a mondanivalót. „Az olyan ember, aki nem iszik, nem tud nevetni, nem tud sírni, nem tud énekelni. No, mindegy.”

„Ez már valami”, mondta Piwi hehe-részve.

„Na, jól van, barátom, tudja, az én koromban az embernek lassan el kell döntenie, mit akar csinálni. Ezt vagy azt.” A kézmozdulata egyértelmű volt, és határozottan felhajtott újabb három centi vodkát. „Azt mondom én neked: egész éjjel sokat inni, sokat enni, sokat

táncolni és énekelni, aztán egy kis szerelem és aztán nagy alvás. Ez persze csak orosz asszonyokkal megy.”

„Ők mások, mint a mi asszonyaink?”

„Igen, cimbora. Nem követelnek figyelmességet, nincs migrénjük, nem fáradtak a takarítástól meg a mosástól, nem félnek, hogy az ember szétrontra a frizurájukat, nincsenek kifogásaik. Ha itt megkérdeszek egy asszonyt: Jössz velem az ágyba?, azt mondja: nem, mert emancipálta magát a férfiaktól.”

„Azt gondolja, hogy a nyugati nők a büszke vonakodást már emancipációnak nevezik?”

Petroszján gondosan újra teletöltötte a poharát. „Igen. Egészen egyszerűen. Beszélnek róla és ezt sikkesnek tartják. Az orosz nők évtizedek óta emancipáltak. A férfiaknak és a nőknek ugyanazok a jogaik, ugyanolyanok a kötelességeik.”

„Az állam által elrendelve”, állapította meg Piwi.

„Igen, viszont jól.”

„De azt beszéli, az orosz férfiak időnként megverik az asszonyokat.”

„Igen. Meg. De időnként az orosz nők is megverik a férjeiket.”

„És ez így jó?”

„Úgy látom, magának valóban fogalma sincs az orosz lélekről, Wilkens úr.” Megemelte a poharát és tartalmát egyetlen kortyantás nélkül leeresztette a torkán.

Az ajtónál Fred azon fáradozott, hogy kívül tartson egy másik korai vendéget. „Még zárva vagyunk, Möller úr!”

„Én csak a tartozásomat akarom gyorsan megfizetni”, hangoskodott Möller és hadonászni kezdett egy százzal. „És esetleg legurítok egy gyors söröcskét.” A sarok felé pislogott. „De hiszen Piwi is idebent van.”

„Micsoda kellemetlen alak”, morgott Petroszján.

„Fiatal és szegyéntelen. Szabadúszó újságíró az egyik bulvárlapnál. Inkább elkerüljük egymást. Szerkesztőségünk egyik hölgytagijához forró kapcsolat fűzte. Veszedelmes poza.”

„A hölgyre nézve?”

„Miránk!”

Eberhard Möller máris az asztalnál állt. „Nem akarsz bemutatni, Piwi? Minden ember érdekes az én számomra, akivel te együtt vagy. Végül is azokból a morzsákból élek, amelyek a terített asztalról lehullanak.”

Bó szabású viharkabátja zsebéből kompaktkamerát húzott ki és Vlagyimir Petroszján meg Piwi felé irányította. „Kíváncsi vagyok az új fényképezőgépre. Tesztelésre kaptam meg.”

Piwi az objektív elé tartotta a kezét és egyidejűleg a mutatóujjával felnyomta a kioldót. Brasch előkerült a háttérből, félretolta Möllert és az ajtó felé terelte. „Nálam nincs fényképezés! Itt mindenkinek megvan a joga a magánszférához. Ne csináljon itt botrányt! Menjen Isten hírével, csak menjen már!”

Sasse, a kiadó, Herbst főszerkesztő, Struck rovatvezető és Charly Mencke szerkesztő egyaránt felszólítva érezte magát, hogy részt vegyen az „ügyben”. Fontoskodva szaladgáltak lefelől a kiadóhivatal vendég-lakosztályában, végigpróbálták a lakoszobát, a hálót, a fürdőt, a toalettet és a konyhát. Mencke még a telefonkagylót is felémelte, hogy ellenőrizze, működik-e. Struck a hálósobában az ágyat nyomogatta végig. Lehet, hogy a matrac túl kemény lesz, vagy túl puha? Herbst utasítást adott, hogy a hűtőszekrényt töltsék tele italokkal meg más finomságokkal. Most aztán kinyitotta, hogy szemügyre vegye, mit hordtak össze.

Azade csendben ült a televíziókészülék mellett a sarokban, és rettentően haragudott ezért a felfordulásért. Telefonon biztosította Petroszját, hogy a kapcsolatteremtésben csak ő és Piwi vesz részt. Fel is emlegette a kiadónak és a főszerkesztőnek a megkötött egyezségeket, de csak résztvevő mosolyt könyvelhetett el. Amikor Strucknál próbálkozott, az így szólt: „Az urak na-

gyon szeretnek benne lenni a játékban. Most meg akarja tiltani nekik? Az egyik a pénzt adja, a másik a szerkesztőséget vezeti. És hogy Mencke? Hiszen őt meg éppen maga biztatta fel. Én meg?” Nevetett. „Nekem tudnom kell, mi történik a rovatomnál.”

A lakásajtó kinyílt, Petroszján belépett a kis fészekbe, amelyről Piwi biztossítottta: „Ez a lakosztály a szerkesztőség — itt biztonságban leszünk, senki sem fog háborgatni minket...”

Petroszján felemelte a fejét és körülszimatolt. „Még hogy senki nem fog háborgatni, Wilkens úr? Hát ez itt bűzlik az emberszagtól!” Belépett a lakószobába, gyorsan körülnézett, majd Azadéra meredt. „Miért nem tartotta magát a megállapodásunkhoz? Mit akarnak itt ezek az emberek?”

„Ezt sajnos nem lehetett elkerülni”, válaszolta Azade lemondóan. „De ha már egyszer így történt, akkor hadd mutassam be önnek az urakat: ő Sasse úr, a Woche kiadója. Ő fogja önnek az ötvenezret kigazdálkodni.”

Sasse megsemmisítő pillantást lövellt Azade felé, és összeszorította a fogát.

Vlagyimir Petroszján a háta mögé tette a kezét, és szenttelenül a kíváncsiságtól feszült arcokba nézett, amelyek úgy bámultak rá, mint valami vásári látványosságra, végigmérte őket, és éles hangon megszólalt: „Az emlékeim nem arab szőnyegek! Ne próbálkozzanak meg alkudozni velem!”

„Ez pedig Herbst úr, a főszerkesztőnk”, folytatta Azade a bemutatást. „Őt már ismeri — hiszen ő ütötte el magát.”

„Ő volt, aki figyelmetlenül a kocsim alá szaladt”, hártott el magától minden felelősséget Herbst és kesernyésen felnevetett.

Petroszján elhúzódott tőle. „Mindazt, ami erről beszélni való volt, a balesetkor már megbeszéltük.” Önkéntelenül megemelte a vállát és karjával köröző mozdulatot tett. Ízületei ropogtak.

Azade Struckra mutatott. „Ő a részlegvezetőm...”

„Struck”, szólott és előrenyújtott kézzel meghajította magát.

„Maga olyan, mint egy őrmester”, alapította meg az orosz, és Charlyra mutatott. „Hát ez? Ez a fiúja, mi?”

Azade nevetett. „Ez Mencke úr. Ő már az USÁ-ban felfedezte a maga nyomát. De sajnos hiába. Az amerikaiak nagyon jól álcázták őnt. Mencke úr úgy véli, vigyázni kell magára, nehogy lóvá tegyen bennünket”.

Petroszján olyan érdeklődéssel nézte Menckét, akár egy régészeti leletet, egy megkövesedett rovar, és gúnyosan kérdezte: „Két lábon járó hazugságvizsgáló, igen?”

„Mindent tudok önről”, biztosította Charly és kihúzta magát.

„Az orosz kajánul felnevetett. „Maga mindazt tudja, amit az amerikaiak a sajtótértekezleteiken az egész világról összecsendült ámuló újságíróknak feltárlaltak, igaz? De ezenkívül semmit! Az ég világon semmit! Lóvá tenni — ez egy jó német szó. Tetszik nekem!”

„És ki garantálja, hogy nekünk a teljes igazságot fogja mondani?”, kérdezte Sasse. Már megbánta, hogy olyan gyorsan a magáévá tette a szerkesztőség javaslatát.

„Én! Mert meg akarom kapni a pénzt. Sok pénzt. De államtitkokat nem fogok kipakolni, azt ne is várják. Viszont van még egy csomó élményem, azt mind átadom önöknek. Higgyenek nekem.”

Sasse, elszakadva a valóságtól, biztosra akart menni. „És ha valóban hazugságvizsgálót alkalmazunk?”

„Mit gondolnak, kicsodák önök?” háborodott fel Petroszján.

„Az amerikai CIA-nek árult el államtitkokat?”, akarta tudni Herbst.

„Kérdés megengedhetetlen!” mondta az orosz.

Struck sem akart csak hallgatni. „Kézzel tartják meg az igazságdrogokkal?”

„Önként változtattam oldalt! Ez válasz az ön kérdésére, ugyebár!”

Most Mencke rukkolt elő a maga böl-

cességével. „A CIA kihallgatási módszerei közé tartozik a hazugságvizsgáló alkalmazása is.” Állával Petroszján felé intett. „Ők szavahihetőnek tartották magát.”

Az orosz dezertőr Piwihez fordult és halkán szólt. „Levegő nagyon száraz.”

Wilkins kiment a konyhába, kinyitotta a hűtőszekrényt, és onnan kiáltotta: „Krim pezsgő, whisky, vodka, sör?”

Egyik sem keltett különösebb érdeklődést az oroszban. Odament Piwi mellé, kihalászott egy üveget a függőrekeszből, először a vodkát bontotta ki, aztán a whiskyt. A próbakorty után csalódotan tette le az üvegeket, majd megszemlélte a pezsgősüveg címkéjét is és panaszosan mondta: „A whiskyt hamisították, a vodka Jugoszláviából való, Krim pezsgőt pedig csak a Krimben iszom. Nem tudtak volna francia pezsgőt, orosz vodkát és ír whiskyt beszerezni, nem?”

Sasse kiadó személy szerint találva érezte magát. „Ezt a hűtőszekrényt természetesen nem mi töltöttük meg. Ezért vannak az embereink, és ők bizony gyakran ilyen gyatra választékot...”

„Úgy, ezért vannak az embereik.” Petroszján hangja megvetően szólt. „De maga a háziúr!” Levett egy önfedeles üvegpoharat a tálalóról, megvetéssel olvasta el a ráragasztott címkét, amelyen fickándozó hal volt látható. „Német kaviár. Tengeri hal. Kinyitás után három napig tárolható négy fokon. Ilyeneket esznek?”

„Óh, te zabálógép, te nagyszájú henccegő”, suttogta magában Struck. „Az orosz ügynökök mind ilyenek?”

Az ex-kém elhagyta a konyhát és Sasse elé állt. „Sasse úr, vagyok kész, hogy néhány ezer dollárt engedjek a követelésemből! Ezért viszont szeretném, ha a rangomhoz illően helyeznének el! Itt — és szomorúan tekintett maga körül — ez már túlzás. Ebben a lyukban Petroszján csak addig marad, ameddig a szerződést alá nem írták és az előleg nincs az asztalon!”

„Szívesebben volna szállodában?”

„A Négy Évszakban!”

„Egyszobásban?”, kérdezte Herbst.

„Lakosztályban!”

„Túlságosan feltűnő”, ellenkezett Struck. „Távol kell maradnia a nyilvánosságtól.”

Sasse kiadó a mutatóujját az orra hegyére tette és hangosan gondolkozott: „Van errefelé egy kis vízikastély, amelyik szinte mindig üresen áll. Nagyon csinos, nagyon félreeső.”

„Ki tudnánk bérelni?, akarta tudni Herbst.

Sasse bólogatott. „Az igazgatósági elnök tulajdona. Ő pedig tőketermő létesítménynek tekinti.”

„Csodás”, örült meg a főszerkesztő. „És gondolja, hogy ez az objektum alkalmas volna efféle mentsvárnak?”

„Feltétlenül.”

Herbstnek nagy kő esett le a szívéről, hogy az „ő” kémjét olyan jól sikerül álcázni. „Akkor beszél az igazgatósági elnökkel?”

A kiadó nyilvánvalóan mindenből ki akarta húzni magát. „Én nem. Majd ön.”

„Én még soha nem beszéltem vele.”

Sasse nevetett, győzelme tudatában. „De hiszen ez az ön feladatai közé tartozik, kedves Herbst úr!”

Petroszján csak ámulva hallgatott, és odasúgta Piwinek: „Pontosan mint moszkvai bürokraták. Sok duma és senki sem kér felelősség.”

●

Elfi Berg két életet élt. Az első, a nagy, a Woche főszerkesztőjéé volt, akinek előszobájában Bergné asszony a váltókat kezelte — Herbst vakon megbízott benne. Személye fölött ez a címke állt: „Titkárságvezető”, napi tíz-tizenkét óra munkaidő, 3800 márkával megfizetve. Elfi elvált asszony volt, egy kislánnyal, akinek azonban nem az elvált férje volt az apja, hanem Herbst. Tartásdíjat fizetett a gyermekért, és ez Bergnének jól

jött, igen jól. Második élete, a rövidebbik, a kellemes, háromszobás lakásban zajlott. Elfi a maga harmincöt évével, mint mondta, allergiás volt a vele egykorú és idősebb férfiakra. Inkább a fiatalabbakat részesítette előnyben. Ők hamarabb jöttek rá, mire van szüksége Elfinek a szerkesztőségben eltöltött fárasztó munkanap után, mert ezenkívül csak kiadós alvást igényelt. Az öregebbek állandóan valamiféle családi légkört akartak: kedélyesen eleszegetni, benyakalni egy-két üveg bort, fecserészni, lehetőleg még bájolgni is egy kicsit, és csak későn az ágyba. Ezek után Elfinek jó ha öt órája maradt alváásra, napközben pedig úgy érezte magát, mint aki szét akar esni.

Eberhard Möller volt a gyors fiúk egyike. Szabadúszó újságírói munkája a Blitz bulvárlapnál késő alkonytájt éppen annyi időt engedélyezett neki, amennyi esteli „kapcsolatszolgálatra” Elfi Bergnek is szüksége volt.

Éppen az ágyban feküdtek, hogy azt tegyék, amit Elfi afféle szükségletnek tekintett, amikor megcsörrent a telefon. Elfi az oldalára fordult és felvette a kagylót. „Berg.”

„Herbst. Sürgősen fel kell vennünk a kapcsolatot az igazgatósági elnökkel. Tudod a számát?”

„Pillanat”. Kibújt az ágyból, és a mérsékelt kivilágított szobán keresztül a fészülődő asztalkához ment, ahol a kényszerítés volt. Möller éppen elmerülni készült Elfi sudár termetének a dicséretében, de a nő máris újra fejest ugrott az ágyba, ujját az ajkára tette és úgy sutogta: „Tartsd a szádat!” Aztán újra a füléhez emelte a kagylót és megadta a telefonszámot.

„Köszönöm, de nem nekem kell”, mondta Herbst. „Csak azt kérdeztem, hogy megvan-e. Neked kell felhívnod. Szükségünk volna a kis vízikastélyra néhány napig.”

„Nem ér rá holnap reggel?”

„Nem. Még ma szeretném. Most.”

„És mire hivatkozom nála?”

„Hogy van egy fontos vendégünk, akit a biztonsága érdekében meg akarunk óvni a külvilágtól és a többi újságtól.”

Elfít annyira elfoglalta hivatali élete, hogy egy pillanatra el is feledkezett az oldala mellett lévő magányúzóorról. „Az orosz?”

„Igen. De ezt telefonon nem kell neki megmondanod. Csak a beleegyezésére van szükségünk, hogy használhassuk a házat. Jó éjt, Elfi.”

Felkelt, Eberhard Möller pedig álszent módon megkérdezte: „Mi lehet olyan fontos, hogy a főnököd még ilyen későn is felhív?”

„Hogyhogy a főnököm?”, kérdezte Elfi színlelt felháborodással.

„A válaszaidból éreztem. Így csak a főnökével beszél az ember.”

Elfinek egy kicsit megdobbant a szíve. „Hallottál még mást is belőle?”

„Egy szót sem. Esküszöm!”

A bíróság előtt ez hamis eskü lett volna. Möller természetesen mindent értett. A telefonkagyló éppen eléggé felhangosította Herbst hangját. Möllernek csak össze kellett adnia a kettő megkettőt. Pit Wilkens és az idegen Fred Brasch kocsmájában, illetve a vízikastély és az orosz...

A fiatal Eberhard a következő órában különösen nagy figyelmet fordított rá, hogy Elfi szerelmi életét finom részletekkel gazdagítsa. Elfi ellenben kivételesen türelmetlennek mutatkozott, mert még fontos küldetésben kellett telefonálnia. Mégpedig egyedül — a hivatali titok miatt.

Vlagyimir Petroszján álmodozva tekintett ki a vízikastély teraszablakán a tó fölé, és azt mondta: „Elképzelem, hogy tél van, és én repülök a korcsolyámon. Nagyon hiányzik. A kocogás csak gyenge pótlék”.

Piwi Azadéra nézett, nagy szemeket meresztett, de hallgatott tovább. A lány egy próbakérdést azért csak feltett: „Petroszján úr, ha este, lefekvés előtt

még olvasni akarna valamit, mondja meg, mit hozzak önnek”.

„Nehéz megkapni, amit én szívesen olvasnék”, felelte az orosz. „A közép-kor Ifrája. Akkoriban a szerelem még alattvalói hűséget jelentett, az alattvalói hűség pedig szerelmet. Trubadurköltészet, lovagi líra, Hartmann von Aue, Heinrich von Morungen, Reinmar der Alte, Walther von der Vogelweide. Egyik intézet sem szívesen kölcsönzi ezeket a műveket — ha egyáltalán megvan nekik. De ne nagyon törje magát a kereséssel, Celik kisasszony. Máris túl sok időt vesztegetett el.”

Piwi egy kicsit behúzta a nyakát és rémülten gondolt rá, hogy miket mondott Charly Menckének, amikor az Petroszján jelleméről bölcselkedett. És minden stimmelt. Jaguárban utazik, kölcsönzi ugyan, de Jaguár. A zakóján a rátét angol árura vall. És most még a korcsolya és Walther von der Vogelweide... Piwi elfordította a fejét és védencére nézett, aki nagy élvezettel ivott ki éppen egy vizespohár orosz vodkát. „Kocogjunk még egyet, mielőtt a csapat többi tagja megérkezik? Vagy fáradt?”

„Miért lennék fáradt?”

„Már egy teljes üveg vodkát benyagolt, pedig még dél sincs.”

„Az alkohol konzervál”, szólta Azade. „Gyorsan rajtkész állapotra hozom magamat.”

Petroszján örült. „Én is melegítőt húzok, maga meg, Piwi úr, hozzon egy új üveget az útra utánpótlásnak. Mint tegnap, amikor tó körül kocogtunk. Természet gyönyörű. Már úgy érzem magam, mint otthon.”

Megint a tó körül kocogtak. Petroszján útközben meg-megerősítette magát az üvegből, remekül tartotta magát, és ebéd utánhoz képest feltűnően friss volt.

Azade elővette diktafonját és az asztalra állította. „Azt mondta, hogy ha nem árul is el államtitkot, akkor is olyan érdekes élményei vannak, hogy a

szemünk fog kiugrani. Kezdhetjük a munkájával?”

Petroszján megivott egy pohár Chablis-t — ugyancsak erős mája lehetett — és kedélyesen kijelentette: „Azade, késsen állok az ön számára. Mit óhajt tudni?”

„Ügynöki tevékenysége kezdetén hogyan csempészték be az USA-ba?”

„Valódi amerikai útlevéllal. Egy amerikai férfi feleségül vett egy finn nőt, és vele együtt Finnországba utazott. Embereink megszerezték az útlevelét...”

„Hogyan?”

„Varázslás. Finn titkosszolgálat és KGB még együtt dolgozott. Én szovjet szállítógőzessel Vancouverbe utaztam, és George Washington születésnapján Niagara-vízesésnél átmentem Kanadából az USA-ba.”

„Ez melyik évben történt?”

„1955-ben. Magyarázatot is mellékeltek hozzám: wurlitzerek és rágógumiautomaták szállítója lettem. Hogy a kanadai nyomot eltüntessem, három évre Angliába kellett utaznom, és onnan újra vissza Amerikába.”

„A német kiejtése kissé orosz színezetű — az amerikai angolt akcentusmentesen beszél?”

„Igen, akcentusmentesen. Német Szövetségi Köztársaság nem az én működési területem volt, német nyelv nem volt fontos.”

„Egyedül dolgozott, vagy volt összekötője?”

Petroszján felhajtotta a maradék bort. „Minden ügynöknek van összekötője. Az én kiinduló állomásom az AM-TORG nevű szovjet kereskedelmi ügynökség volt New Yorkban, Lexington Avenue-n. Igor Alekszandrovics Ivanov, az állandó emberem, ott volt sofőr. Értik: álcázott tevékenység.”

„Óvele a kereskedelmi ügynökségen találkoztott?”

„A Hotel Greystone-ban, Broadway és 91. utca sarok. New Jerseybe, az International Electric szigorúan titkos számítógépes hírközlő rendszerébe

épültünk be. Ez kimondottan az US Air Force stratégiai légikommandó számára készült, és háromezer szót volt képes percenként szállítani.”

„Azt mondja, beépültünk. Ki még?”

„Pavlov, Olenov, mint már mondtam: Ivanov, és Jurij Romasin, a szovjet ENSZ-küldöttség harmadtitkára.”

„És ki szervezte meg, hogy bepillant-hassanak ebbe a szigorúan titkos vállalatba?”, kérdezte Azade. „Áruló volt az International Electric cégnél?”

„John Butenko, az egyik ellenőrző mérnök.”

„Szintén orosz.”

„Szülei ukránok voltak és kivándoroltak. Ő már USA-ban született. Mindent kihozott a cégtől, amit csak akartunk. 1963-ban ötször találkoztunk vele”.

„Csak úgy egyszerűen?”

„A hazaszeretetre apelláltunk, azonkívül sok pénzt kapott...”

Piwi felállt az asztaltól és az ablakhoz lépett. A vízikastély előtt két kocsi várakozott. Herbst, Struck, Charly és Elfi Berg szállt ki belőle. Piwi jól szórakozott. „A főszerkesztő olyan elszántan néz ki, mintha fákat akarna kitépni. A titkárnőjét is magával hozta. Én mondom nektek, hosszú délutánra készülünk fel.”

•

Herbst úgy rontott a szobába, mintha egyedül ő tartaná a kezében a Woche példányszáma növelésének a kulcsát. És az is nyilvánvaló volt, hogy ideutazásuk alatt a kém-cikkről fejtette ki a nézeteit, mert Struck és Mencke arca alig rejtett értetlenségről árulkodott. Herbst maga mellé vette Azadét, és egy hosszú listát mutatott neki. „Ezek azok a kérdések, amelyeket én magam állítottam össze. Kíváncsi vagyok, hogyan fog reagálni rá.” Azade a kérdéseket nevetésgesen politikaiaknak találta. „És mit csináljak ezzel a listával?” Herbst a karját a lány vállára tette. „Maga majd megírja a kéziratot, de most hallgasson

meg, hogyan készítt interjút egy öreg róka. És figyelmeztesse Wilkens urat, hogy szorgalmasan fotózzon!” Aztán kedélyesen Petroszjánhoz fordult. „Nos, kedves barátom, lássunk hát a munkához. Mencke úr, kérem a magnót!”

Charly az asztalra állította a rekordert és bekapcsolta. Herbst megköszönrülte a torkát, és úgy kezdte, mintha egy rádió stúdiójában ülne. „Amikor legutóbb Gromikónál voltam, a szovjet csapatok afganisztáni bevonulásának a valódi okáról kérdeztem. Ő természetesen elmesélte a történetet az afgán testvérpárt segítségkéréséről. Mit szól ön ehhez?”

„Már cári Oroszország is kereste kijárást az Indiai-Óceánhoz. Csak ezért van. De KGB-ben egyesek óva intettek. Az afgánokba már angoloknak is belerőtött a foguk. És látják, mire jutottak eddig — semmire!”

„Igen, hallottam Moszkvában, hogy komoly ellenzéke volt ennek a kalandnak. Mi történt ezekkel az emberekkel?”

„Némelyeket vidékre küldtek, de végül is csak sikert ért el az ellenzék: közülük került valaki a csúcsra. Gorbacsov.”

„De miért nem fejezi be ezt a sikertelen háborút, amely a Szovjetunióknak rubelmilliókba kerül?”

„Más gondjai vannak.”

„Mik?”

„Ne várjanak egy perspektíva-ügynöktől államférfiúi szélességű látókört! Vajon én az SZKP Központi Bizottságában ülök? Honnan tudjam mindezt? Egyébként is: háború ez? Vannak szűk térre korlátozott csetepaték a hegyekben, semmi mások. Hadgyakorlat éles lőszerrel. Ott a szembenállók egyike sem győzhet.”

Bergné tálcával a kezében lépett a szobába, a tálcán kávécsésze, sütemény és poharak. Nem tette azonban az asztalra, hanem továbbment a balkon felé és kinézett. Struck felfigyelt rá és szintén körülnézett.

„De hát ez rettenetes!”, kiáltotta Elfi Berg.

Herbst leállította a magnót. „Megtudhatnám, mi történt?”

„Egy csomó autó áll odalenn — szólt Struck rémulten — és úgy néz ki, lesz még több is.”

Bergné letette a tálcát és elhagyta a szobát, hogy megtudakolja, mit jelent ez a „csillagtúra”. Lehet, hogy a vízikastély valami privát autóverseny célpontja lett?

A Blitz bulvárújsággal a kezében tért vissza Bergné, és szó nélkül az asztalra tette. A szalagcím tíz cicerós, öles betűkkel ez állt benne: „Németországban az orosz mester-kém!” Alatta hatalmas fotó a melegítőben kocogó Petroszjáról, mellette Piwi és Azade, a háttérben a vízikastély.

Herbst levegő után kapkodott, Petroszján tanácstalanul mosolygott, Struck pedig üvöltött. „Micsoda gyalázatos Júdás árult el minket! Megölmöm!”

„A fénykép kétségkívül tegnap késő délután készült”, állapította meg Piwi. „Röviddel azután, hogy ide megérkeztünk, amikor Petroszján úrnak kocogni támadt kedve.”

„De hát rajtunk kívül senki sem tudott róla, hogy itt vagyunk”, háborodott fel Azade. „És nem is követett senki, amikor idejöttünk.”

Piwi az ablakból a sűrű bozótosra mutatott az út túloldalán. „Való igaz, követni nem követett senki — a Blitz fiúcskái már előbb itt voltak. A képet onnan kellett készíteniük. A fotós az alsó faágon ült és várta, hogy majd csak történik valami.”

„A Blitz valahonnan tippet kapott”, szólt Struck. „De kitől?”

Mencke bűnügyeshez méltóan fogta fel a dolgot. „Csak a kiadó, a főszerkesztő, Struck úr, Atze Celik, Piwi és én, mi tudunk róla. Petroszján úr nem ismerte a vízikastély helyét, tehát ő kiesik.”

Bergné váratlanul sikoltozni kezdett: „Én nem voltam! Én csak a főszerkesztő kívánságára beszéltem az igazgatósági elnökkel, hogy néhány napra szükségünk volna a vízikastélyra.”

„Rólad nem is beszél senki”, nyugtatta meg Herbst a titkárnőjét.

„Feltételezem, hogy a jelenlévők közül senki sincs, aki erről a témáról egy harmadikkal beszélt volna, jól mondom? A baleset megesett, és Petroszját leleplezték. A kérdés most már, hogy húzzuk le a jégről a tehenet anélkül, hogy a többi újság nagyon a sarokba szorítana. A fickó még kizárólag a miénk. A Blitz fotója csak előmelegíti nekünk a témát.”

„Kivonulni és elutazni nem tudunk”, foglalta össze Charly Mencke. „A kollégák a sarkunkban vannak. De a fickót el kell vinni innen.”

„Helikopter”, mondta Struck.

„Elfi, rendelj helikoptert”, parancsolta Herbst, mintha csak taxiról intézkedett volna.

Bergné kiment a másik szobába a telefonhoz, Herbst pedig további utasításokat adott. „Celik kisasszony, maga Petroszján úr mellett marad. Vigye le őt innen és el ne mozduljon mellőle. Fogja a kérdéskatalógusomat és fejezze be vele valahol az interjút...”

Az orosz az ablaknál állt, és nem volt elragadtatva. „Odalent tévékamerát szerelnek fel. Nagyon szép, Dimitrov kollégámra emlékeztet. Ki akart ugrani New Yorkban szálloda ablakából, de odalent egyre több ember gyűlt össze. Szerencsétlenül ráesett valakire. Kár. Egész fiatal nő volt. Szintén halott.”

„Ezzel a helyzettel most semmit sem tudunk kezdeni”, mérgelődött Struck.

„Bizonyos mértékig mégis! A szerződésben biztosították számomra, hogy két héttel korábban külföldön leszek, mielőtt a Woche Petroszján-cikke megjelenik. Mit látnak önök odakint? Már nincs semmi előnyöm!” Petroszján két gyors lépéssel az asztalhoz ment, és felkapta a Blitzet. „Mit tesznek maguk a biztonságomért? Azt gondolják, hogy az ellenfél alszik, vagy vak, vagy nem tud németül olvasni?”

„Nagyon sajnáljuk, Petroszján úr, de

ártatlanok vagyunk a balesetben”, magyarázkodott Herbst.

Az orosz kesernyésen felvetett. „Ezt mondja majd a koporsóm fölött is, igen? Sajnálom, Vlagyimir, ártatlan vagyok a halálozásban!”

Piwi zajt hallott a kis torony lépcsőjéhez vezető ajtó mögül, és felrántotta azt. Egy szerelő állt ott kezeslábában, szerszámosládáját a földre tette és rájuk mosolygott.

„Maga az, aki a fűtést jött megjavítani?”, kérdezte Piwi gúnyosan, és feltépte a láda tetejét. Egy kamera volt benne meg egy magnó, de semmi szerszám. Wilkens lehajította a bádogdobozt a lépcsőn, a „szerelőt” pedig egy lökéssel hátrább utasította.

A férfi, mielőtt elesett, még felkiáltott: „Petroszján, mi a dupláját kínáljuk önnek, mint amit a Woche fizet!”

Struck magánkívül volt. „Bergné, ez a tehén, még mindig nem szerzett helikoptert?”

„A titkárnőmről beszél”, közölte Herbst metsző hangon. Ebben a pillanatban újra belépett a szobába Bergné, és ráförmedt Struckra. „A tehén szerzett helikoptert a légitaxi-szolgáltatól. Perceken belül itt lesz.”

Azade feltartotta a kezét, akár az iskolában. „Akkor hadd javasoljak valamit. Akkor én most levonulok Petroszján úrral a kerti házba. Azt észrevétlenül elérjük. Maguk meg valamennyien maradjanak itt az ablaknál, hogy odalent azt higgyék, hogy...”

„Már hallani a helikoptert”, szölt közbe Charly Mencke. „Mi értelme ennek a bujócskázásnak?”

„Ha nem vették volna észre, mi elmentünk”, szölt Azade és magával húzta Petroszját.

Piwi szaladt velük, és a földszinten odasúgta Azadénak: „A légiszolgáltatól bárki megtudhatja, hogy hol akartok landolni. Ne csinálj nagyvonalú kísérletezést. Vitesd magad a repülőterre és fogadjál taxit. Négy Évszak szálloda, oké? Odategyek.”

„És a csomagom?”, kiáltotta Petroszján.

„Azt ezúttal felejtse el”, mondta Piwi. „Majd én gondoskodom róla.”

Nem is kellett kiemenniük a kertiházig. A helikopter rotorjai már egészen a közelben berregtek. A gyepe fűtengere a vízikastély mellett megdőlt az egyre erősebb levegőhullámmásban, a gép földet ért, a pilóta kinyitotta a jobb oldali ajtót. Azade és Petroszján felsőtestükkel előrehajolva rohantak a géphez, beszálltak, és az orosz alig húzta be maga mögött az ajtót, a pilóta elégségsen oldalmozdulattal elindult jobbfelé. A helikopter lassan kihúzott a látómezőből.

A ház előtt az újságírók nem akartak beletörödni a vereségbe. Kocsijaikba ugráltak és megpróbálták az úton követni a helikoptert, vagy legalábbis szemmel tartani és az irányát megállapítani.

A főszerkesztőségek már a medve bőrére alkudoztak. Sasse, a kiadó volt a legaktívabb, legszívesebben két telefonnal dolgozott volna, az egyiket azonban, tetszett-nem tetszett, át kellett engednie a főszerkesztőnek. Mint két tőzsdei alkusz harsogták beszélgető partnereik fülébe a Petroszján-sztori utánnnyomásának összegeit.

„Húszezer dollár és egy fillérrel sem kevesebb, a fotók külön”, mondta Sasse. Megkapják a kizárólagos jogokat a Benelux-országokba. Ne alkudozzon, a terrorista-sztorinál túlságosan olcsók voltunk.”

Herbst befogja a telefonkagyló hallgatóját, úgy mondja Sassénak: „A japán ügynökök vannak a vonalban. Húszezerért is?”

Sasse felfelé tartja jobb hüvelykujját és bólint. „És tízezer a fotókért.”

Alig tette le Herbst a kagylót, a készlülék újra csengett. Sasse egy londoni újsággal volt vonalban, akiknek harmincezer fontért adta el az angliai jogokat. Amikor a tárgyalópartner méltat-

lankodott, így szólt: „De ezért megkapják a fotókat is a filmjoggal együtt.”

Az üzlet létrejött, Sasse beütögette az összeget zsebszámológépébe, és kérdően nézett a szemközt ülő Herbstre. „Tudja, mit találok különösnek? Hogy az amerikaiak nem nagyon törik magukat az utánnyomási jogért.” A zsebszámológépre tekintett. „Az én összeadásomból még hiányzik egy csinosabb összeg”. •

„Lehet, hogy nekik ez már nem olyan érdekes,” jelentette ki Herbst óvatosan. „Mivel Petroszján már a múlt évben meglépett, a tömegkommunikációs eszközök megelégedtek diszkrétebb híradással. Gyaníthatóan felsőbb utasításra. És ne feledje: az amerikaiak el vannak látva kémhírekkel. Hiszen odaát minden lépésnél találkozhat egy ügynökkel”.

Azade feltűnés nélkül a szálloda éttermébe vezette Petroszját, aztán a recepción napi-lakosztályt bérelt azzal az ürüggyel, hogy az „édesapja” nem érzi jól magát és néhány órás pihenésre van szüksége. Az emeleti pincér, aki az évek során a szállodai vendégek számos hóbortját megismerte, egyáltalán nem csodálkozott, hogy az úrnak két üveg orosz vodkára van szüksége a pihenése során. Alig tért vissza a pincér, Piwi osont be a lakosztályra.

Azade bekapcsolta a magnóját, mivel Petroszján már az első kortyok után igen beszédes lett. „Volt egy szép autóm, teljesen felszerelve. Kamera tizenkét méter filmmel, a dokumentumok és tervrajzok lemásolására. Akkorra volt csak, mint egy diplomata aktatáska, és saját elemmel működött. Volt aztán egy titkos jegyzékem rakéták indítósilójáról, üzemekről, rakétahajtóanyag-tartályokról, vázlatok a Titánról és térkép az ellsworth-i légierő-bázisról Dél-Dakotában, mindezt szűk félóra alatt másoltam le, és eredetét ismét a helyére juttattam. Senki nem vett észre.”

„Tehát nem egyedül dolgozott”.

„Persze hogy nem. Olyan csak filmeken van. Először is ott volt Romasin, Pavlov, Ivanov és Olenov. Ezt már mondtam! Őket mind letartóztatták. Romasin a letartóztatásban pizzamát húzott az öltönye alá. Miért? Nem tudom. Mint az ENSZ-küldöttség tagja diplomáciai védelem alatt állt, és kiutasították. Ivanov, a sofőrnek álcázott hírszerző tiszt, húsz évet kapott. Szovjet követség százezer dollár kauciót tett le érte, hogy szabadon engedjék. Utána ki akarták cserélni olyan amerikaiakért, akiket a Szovjetunióban tartóztattak le, mint Landerman, Barghoorn, Mott, Wortham és Gilmour.”

„Kémek voltak?”

„Nem. Egyszerűen konstruált vádakkal tartóztatták le őket, hogy Ivanov szabadonbocsajtását kierőszakolják. Ő olyan fontos volt a szovjeteknek, mint Rudolf Abel ezredes.”

„A hírek, amelyeket az orosz ügynökök összegyűjtöttek, fontosak voltak Moszkva számára?”

„Mondok önöknek példát: a második világháborúban szovjetek több veszteséget szenvedtek amiatt, hogy Sztálin nem vette figyelembe azokat a híreket, amelyeket szovjet titkos ügynökök életük kockáztatásával gyűjtöttek. De a koordináció mindig bonyolult. Nálunk is, a NATO-nál is.”

Piwi készített néhány portréképet Petroszjánról, és megkérdezte: „Tudna még egy példát mondani?”

„Hogyne, Berenkov. Én képeztem ki őt. Jó színész volt, nagyszerűen tudott beszélni. A Szabad Európa Rádióhoz, a CIA adójához juttattuk be. Sajnos valaki elfelejtette bolgár titkosszolgálatot értesíteni. Bolgár ügynök az esernyője hegyében elhelyezett méregtüvel megölte Berenkovot. Ez nagyon gyorsan megy. Hátulról az áldozat mellé kell lépni, az esernyő hegyét „tévedésből” a vádlijába ütni, a mérget fentről belenyomni. Az áldozat azonnal halott.” Petroszján kesernyésen felnevetett. „Azonnal!”

Az ajtó alatt egy cédulát dugtak be. Az orosz látta meg először, felugrott és lehajolt. Miután elolvasta a néhány szót a cédulán, keserűen dörögte: „Hiba volt, hogy maguknál aláírtam. Más képesűség sokkal többet kínál. De mindegy. Azt mondták, itt biztonságban vagyok! Hát biztonságban vagyok? Dehogym!”

Az a rohadt szemét”, átkozódott Piwi. „Pontosan, ahogy gondoltam: a légi biztosítón keresztül megtudták, hogy a helikopter Riemben landolt, aztán a taxisok rádiós központján keresztül kinyomozták, hogy a taxi ideszállított benneteket, néhány bankóval ez már nem volt boszorkányság. Egy kicsit jobb ötlet is eszedbe juthatott volna, Atze!”

„Csak semmi pánik! Inkább azon törd a fejed, hogy tudunk innen kijutni?”

„Van pénzed?”

„Valamennyi.”

„Akkor menj és hívd meg a kollégákat egy italra”, rendelkezett Piwi. „Mondd nekik azt, hogy Vlagyimir Petroszján azonnal lejön és sajtóértekezletet tart!”

Petroszján kirobbant: „Tiszteledfj nélkül? Ezt nem kívánhatja tőlem!”

„És hol ebben a trükk, Piwi?, akarta tudni Azade.

„Ha a kollégákat mind magad köré gyűjtötted, én szépen meglógok veled. Egy idő múlva aztán azt mondod, hogy most hozod Petroszját. Aztán te is megpattansz a mellékajton, a Wurzerstrasse felé. Majd gyere a szerkesztőségbe.”

Piwinek pontosan százhusz márka hallgatáspénzébe került, amelyet kiscímletű bankjegyekben kellett szíjjelosztania, hogy Petroszját a szálloda ellátási részlegén keresztül a gazdasági udvar rakodórampájához sikerüljön vinnie. Onnan aztán a parkolóba sietett vele, ahol a kocsiját hagyta.

„És most?” Petroszján előhúzott egy „megmentett” üveget a kabátzsebéből.

„Most olyan barátaimhoz viszem magát, akikben megbízom. Náluk talán el-lakhat addig, amíg készen leszünk a munkánkkal. Gondolom, ez még két vagy három napig eltart!”

Az orosz húzott egyet az üvegből. „Nagyon nyugtalan interjú! És mi van, ha nem maradhatok ott?”

„Akkor valami mást kell kitalálnom. Mindenesetre innen most elmegyünk, és én útközben telefonálok, hogy megy-e a dolog?”

„Kedélyes hely?”

„Igen, nagyon kedélyes. A barátoméknak van két harapós kutyájuk és egy riasztóberendezésük — a betörők miatt.”

Már kezdett alkonyodni, amikor elérték a város szélét. A földalatti állomással szemben Piwi felfedezett egy telefonfülkét, és kocsiját leállította egy parkolóban, közel az állomás kijáratához. Kiszállt, zsebében aprópénz után kutatót, majd a sínek túloldalára ment, a fülkéhez.

Amint leemelte a kagylót és bedobta az érmét, egy világos gépkocsi állt be az autója mögé. Két férfi szállt ki belőle. Az egyik Piwi kocsijába a kormány mellé ugrott be, a másik a hátsó ülésre. Piwi kirohant a telefonfülkéből — későn, mindkét autó messze porzott. Petroszját egyszerűen elrabolták tőle.

„A KGB-ügynök kipakol”, mondta Struck, „ez volna az első oldalra való jó cím.”

„És milyen fotó?” Herbst a diákat nézegette a széles világlítóasztalon. „Ez talán?”

Struck lehajolt és nagyítóval szemlélte meg a főszerkesztő által ajánlott képet. „Én nem találom olyan jónak. Ez őnt és Petroszját ábrázolja interjú közben. Két férfi egy asztal mellett — nem valami eredeti. Az én elképzelésem szerint ezt inkább a szövegben lehet valahol elhelyezni.

Egy másik képet csúsztatott be a dia-nézőbe, majd bekapcsolta. Petroszján

kocogás közben. Az arca verejtékes és eltorzult. „Ezt viszont jónak tartom. Ezt megnézik az emberek, ha a lap az újságárusnál lóg. A fáradtság, a verejtékgyöngyök. Egy csomó minden benne van ebben az arcban, ha igazán jól felnagyítottuk. És nagyszerűen megy a Woché felirathoz.”

„Jó, akkor ezt küldjük, egyezett bele Herbst. „Adjon utasítást a szedőnek!”

„Beszélhetünk most a szövegről is?“, kérdezte Azade.

„Hallgatom!” Herbst türelmetlenül nézett rá.

Azade kiterítette a dokumentumait és megkopogtatta magnójában a kazetát. „Feltűnt nekem...”

A főszerkesztőnél ez vezetett az indítógyűjtáshoz. „Nekem is feltűnt! Az asszonytörténetek jobban érdeklik az embereket, mint az egész politikai zsbivásár. A kémről egyszerűen azt várják, hogy a főtitkár feleségét a szeretőjévé tegye, és így kerüljön a titkok közelébe.”

Azade csodálkozott. „Mik vagyunk mi, szivárványsajtó? Az ágyba is be kell másznom a kémem után? A KGB-ügynök kipakol — ugyan mit?”

Herbst úgy érezte, hogy nyilvánvalóan félreértették. „Ne fogja fel személyeskedésnek, Celik kisasszony. De ismerje el, hogy a dolog ettől kap színt.”

„Rögtön fog színt kapni”, mondta Azade. „Én ugyanis megállapítottam...”

Mint akit odavarázsoltak, úgy jelent meg hirtelen Pit Wilkens a szobában, és halk hangon rájuk köszönt.

„Hova rejtette?”, érdeklődött Herbst.

„Elvitték tőlem!”

„Egy pillanat! Mi az, hogy elvitték?”

„Két férfi elrabolta a kocsimmal együtt, amikor otthagytam, hogy telefonáljak.”

Herbst elképedt. „És ki volt az a két ember? A konkurenciától valók?”

„Nem, azokat mind ismerem, ezek viszont teljesen új fazonú emberek voltak. Valószínűleg a KGB megbízásából a kelet-berlini állambiztonsági szolgálat munkája volt.”

„Milyen jó, hogy még nem fizettünk ki mindent”, mondta Herbst.

„Azonkívül most új címre is szükségünk van. Struck úr, nem jut valami az eszébe?”

„Engem inkább az érdekelne, hogy mit állapított meg Atze. Az előbb félbeszakítottuk a mondandóját.”

Herbst úgy viselkedett, mint aki nagyon izgul. „De fogja rövidre, Celik kisasszony!”

„Én azt találtam ki, hogy ez a mi Petroszjánunk az ügynöktörténeteivel megvárta, amíg azok legalább húsz évet öregszenek...”

„Bizony, hosszú életpálya áll mögötte”, hangoztatta Herbst fölényesen.

„Egy pillanat, főszerkesztő úr, mindjárt még jobb lesz! Az egyik sztoriját úgy adta el nekem, mint amelyet saját maga élt át, pedig én ezt a történetet a levéltárunkban mint a híres angol kém, Gordon Lonsdale-lel történt esetet találtam meg. Petroszján egyszerűen belebújt az ő szerepébe. És a Szabad Európa Rádió egyik munkatársa megölésének a történetét is előadta, amely pedig már patinás történet volt húsz évvel ezelőtt is.”

Piwi bólintott. „Hozzá kell tegyem, egy kicsit nekem is ismerősnek tűnt az ügy. De hát a keleti ügynökök élményei talán hasonlítanak egymásra. Ugyanazt a kiképzést kapják és ugyanazt a megbízást: ipari és katonai kémkedés”.

„Nekem még valami feltűnt”, jelentkezett Mencke. „Szilárd meggyőződés, hogy Petroszján Amerikában egy kortyot sem ivott, most meg úgy vedel, mint egy gödény. Nincs igazam, Piwi? Az USA-ban csak megtudták volna, hogy ennyire kötődik az italhoz. Ez jó pont a hírszerzésnek. És a sajtókonferencia, amelyet az amerikaiak rendeztek, jó hosszú volt. Ezt egy alkoholista nem bírja ki úgy, hogy közben egy kortyot se igyon.”

„Ezek mind csak feltételezések”, védte Herbst a témát. „Amit maguk itt összehordanak, az engem egyáltalán nem győz

meg. Celik kisasszony, engedje meg, hogy Wilkens úr pontosan elmesélje, mi is történt, és majd azután fordítjuk a riportot vagy »A KGB elrabolja saját ügynökeit!«, vagy »Titkosszolgálati terrorakció utcáinkon!« irányba».

Struck támogatta a főszerkesztő gondolatáradatát. „Azt is meg kell kérdeznünk, mit akar tenni a Szövetségi Köztársaság. Talán kapunk valami állásfoglalást az alkotmányvédőktől és a Szövetségi Tájékoztató Szolgálattól.”

Charly Mencke Azade felé intett, és jelentkezett Herbstnél. „Azonnal itt vagyunk újra.”

A szobájában Mencke mint egy vakond dühödten turkálni kezdett a szekrényekben és fiókokban. De nem találta, amit keresett, és mennél inkább kutatta, annál vörösebb lett a képe.

„De hát mit keresel?», akarta tudni Azade.

A férfi viszontkérdéssel válaszolt: „Nincs véletlenül barátod a bűnügyi rendőrségnél?”

„De van — Schlüter... Biztos, hogy még szolgálatban van. De a Petroszján-ügyben biztos, hogy semmit sem tud tenni. El tudom képzelni, hogy a német rendőrség távol tartja magát a dologtól.”

Charly csodálkozva emelte fel a tárgyat, amelyet talált. Aztán büszkén felnevetett, akár a vadász, akinek sikerült a kapáslövés. „Itt van!” Diadalmasan magasba emelt egy dobozkat. „Tudod, mi ez?”

„Ugyan, ne gyerekeskedj, Charly. Egy magnókazetta.”

„És rajta Petroszján hangja. A washingtoni sajtókonferencián.”

„Valami dereng”, szólta csodálkozva Azade.

„Ravaszabb vagy, mint gondoltam, Atze”, tréfálkozott Mencke. „Szépen összehasonlíttuk a te Petroszjánod meg az én Petroszjánom hangját a Tartományi Bűnügyi Hivatalban. Herbst pedig, gondolom, a következő címet fogja választani: „Hogyan lőttem kacsát?”

Schlüter bűnügyi főfelügyelő hűvösen fogadta Azade látogatását. Nem tudott egészen megbékélni vele, hogy Azadét csak a hivatalosan megkövetelt együttműködés hozta el hozzá, és minden szorosabb, személyes kapcsolat hiányzik belőle. Ő a maga részéről egészen más-ként képzelte el az együttlétet, és szívesen helyezkedett bele ebbe az elképzelésbe. Csak egy kissé kárpótolta, hogy szolgálatilag tökéletesítheti magát.

„Az a véleményünk...”, kezdte egyszerre Azade és Charly, de aztán a lány egyedül beszélt tovább: „...hogy csaló nyomára bukkantunk. Az illető kortörténeti személyiségnek adja ki magát, hogy folyamatosan megfejtse a kiadót. Százezer dolláros szerződést kötöttünk vele, most azonban kétségünk támadt a személyazonosságát illetően. De van két hangszalagunk.”

Charly az asztalra tette a szalagokat. „Ezekkel a szalagokkal bizonyítani tudnánk, hogy emberünk igazi vagy hamis. Az egyik szalagon a fickó igazi hangja van, az ezen elmondott történetet akarjuk publikálni. Én magam csináltam a felvételt. Ez ugyan egy nagyon rövid közlemény, de mégis valami. A másik szalagon is az ő hangja van, de — hogy úgy mondjam — kételkedünk benne, hogy valóban ugyanaz az ember.”

„Ézt a felvételt én csináltam”, mondta Azade. „Tudnál valami szakembert adni nekünk, aki összehasonlíttja a hangprofilokat?” Schlüter vette a telefont és szólt: „Semmi gond. Abból indulok ki, hogy a kiadótok viseli a költségeket.”

Dr. Kissel sürgött-forgott az oszcillográfok, oszcilloszkópok, kék és sárga képernyős számítógépek, összehasonlító projektorok, hangszalag vizsgálók és túlméretezett monitorok között. Nem akart annak gyanújába kerülni, hogy mindig rendelkezésre állna, ezért így szólt: „Szerencsénk van, hogy ma afféle hosszú szolgálatban vagyok.”

Schlüter átadta neki a kazettákat, el-

mondta Azade kívánságait, aztán Charly Mencke magyarázott: „Egyszer angolul beszél, egyszer meg németül. Remélem, azért meg fog felelni”.

Dr. Kissel a szalagokat eltüntette egy hangszalagvizsgáló kazettatartójában. „Ma már lehetséges, hogy a számítógéppel a különböző nyelvi próbavizsgálókat összehasonlítsuk. Öt-hat évvel ezelőtt a különbségeket még csak akkor tudtuk felismerni, ha a kísérleteknél ugyanaz a szó állt rendelkezésünkre. Ezért korábban hangazonosításnak és hangpróbának nevezték, ma viszont voice identificaton és voice sample a neve.” Láthatóan szívesen használta az angol kifejezéseket.

Meghallgatta Charly Amerikában készített felvételének részletét, amelyen Petroszján angolul beszélt, utána Azade interjójának egy darabját az oroszsal. Majd kikapcsolta a hangot és szólt: „Most mindkét hang jelzéseit láthatóvá teszem. Az angol nyelv hangmagasságát, hangszínét, a rezgéseffektusokat láthatják itt balra, a gyűjtő oszcilloszkópon több vagy kevesebb fűrészfog formájában, a jobb oldali monitoron pedig a német nyelven beszélő férfi hanglenyomatát csodálhatják meg. Most mindkét hanglenyomatot egymásra kapcsolom az összehasonlító képernyőn — a bal oldalt sárga színben, a jobb oldalt vörösben.

„Nem fedik egymást a görbék, és egyáltalán semmi hasonlóság sincs közöttük”, szólt Azade felháborodva.

„Amitől féltünk”, jelentette ki Charly diadalmasan.

Dr. Kissel kikapcsolta a berendezést. „A vizsgálatot nem egy ember hangjával végeztük el, hanem két ember hangjával.”

„És a tévedés ki van zárva?”, kérdezte Azade körültekintően.

Dr. Kissel a kezébe nyomta a két kazettát. „Ki van zárva!”

„Írásba adná ezt nekem?”, kérdezte Azade.

Herbst és Struck végigmérte Petroszján címlap méretűre nagyított fényképét, majd fóliát húztak rá, hogy a majdani főcím legelőnyösebb helyét megtalálják rajta. A főcím most így hangzott: „Titkosszolgálati terror”.

„Jól néz ki”, kezdte a főszerkesztő, és Struck azonnal valami kifogásolnivalót talált.

Pit Wilkens fáradtan ült egy karosszékben és intenzív szemkúrát folytatott. Azt kívánta, bárcsak valamiféle varázslat az ágyába repítené.

Egyszerre azonban hirtelen felélénkült. Azade és Charly jelent meg felzakkaltva és lármásan a szedőszobában.

„Sokra értékelem, ha a szerkesztőimnek jó a hangulata”, kommentálta cinikusan Herbst, „de még jobban örülnék, ha a Petroszján-sztori nyomdakész szövegét tennék le az asztalomra, Celik kisasszony!”

„Örömmel”, búgta Azade, „sőt egy egészen forró Petroszján-sztorit adok! Csakhogy ezt nem én írtam ám, hanem egy szakértő a tartományi bűnügyi hivatalban!” Azzal letette a TBH szakvéleményét és a két kazettát a Petroszján-fotók tetejére, amelyekben Herbst tobzódott.

Charly fullánkos hangon kezdett magyarázni: „Az egyik felvételt én csináltam a valódi Petroszjával Washingtonban. Ez köztudott, ugyebár. A másik tekerics Atze magnójából származik. És most bizonyítottan itt áll, hogy az ön orosz, főszerkesztőm, nem az én Petroszjánom, hanem egy család!”

Herbst tehetetlenül bámult a szakvéleményre. Lassan Azade felé fordult, és minden haragját órá zúdította. „Hogy engedhette meg, hogy így becsapjanak minket, Celik kisasszony? Hogyan kínálhatott fel a szerkesztőségnek és a kiadónak egy szélhámost? Ennyire elkődösztette az agyát a személyes siker?”

Azade megfordult és szó nélkül elhagyta a szerkesztőségi szobát.

Piwi felemelkedett az acélcsovázás székéből. „Szeretném megismételni,

amit a Petroszján-ügyben éppen ön mondott, hogy bemutassa számunkra a nagy újságírást — akár illik ez most önre, akár nem: »Mégfogtuk az év történetét!«, mondotta éppen ön. »Éppen ma este botlott bele az autómba. Meg akartam hívni egy kávéra, de a fickó köddé vált.« Utána a fotóját nyomta a kezembe és követelte: Találja meg nekem!»

„Csak a saját alkalmatlanságát bizonyítja”, védekezett Herbst. „Én odaadtam magának Petroszján fotóját és azt mondtam, hogy találja meg. Nem azt mondtam: Találjon nekem egy olyan embert, aki Petroszjánra hasonlít, és aki csaló! Képes felfogni a finom különbségtételt, Wilkens úr?”

Piwi nyitott kézfelületével nyugalomra intő kézmozdulatot tett. „Egy pillanat! Ön abból indult ki, hogy a valódi exügynököt, Petroszját ütötte el! Mint ennek a szerkesztőségnek a felelős vezetője, aki erre a cikkekre megbízást adott, azt kellett volna mondania, hogy bizonyos körülmények során kapcsolatba került egy olyan férfival, aki akár Petroszján is lehet. Lehet, Herbst úr! Továbbá azt kellett volna mondania: Nézzen már utána, hátha van a dologban valami. Akkor pontosan ahhoz az eredményhez jutottunk volna, amelyet Atze Celik és Charly Mencke szállított, csak éppen sokkal korábban és sokkal olcsóbban. És nem kellett volna az autót feláldoznom.”

Herbst öles léptekkel járt le-fel a szerkesztőségi szobában és elkekeredetten hallgatott. Aztán hirtelen megállt, arcán a megoldás fénye tükröződött, és ismertette a Kolumbusz tojását: „Elmondjuk a valódi kém-Petroszján és a potyautasa történetét, aki el akarta adni magát nálunk. Valami ilyesmi címmel: »Egy ügynök ritkán jár egyedül«. Persze nem olyan hosszán, mint eredetileg terveztük, és persze címlapfotó nélkül. Helyette hozzuk Mencke történetét, amelyet meg kellett rövidítenie, és azt

is, hogy miért rövidítette meg. Mencke úr, itt van még?”

„Még itt”, válaszolt Mencke. Nem mozdult a helyéről.

„Rendben — akkor üljön neki, és írjon még két hasábot hozzá.”

Mencke hitetlenkedve sandított Struckra. „Nem, akkor felvizeződne a sztori. Nem megnyírni és nem hozzáfírni. Az én öt hasábom pontosan megfelelő. A részlegvezető bizonyíthatja.”

„Talán megint fel akar mondani?” — kérdezte Herbst. „De írásban, ha szabad kérem”.

Mencke és Wilkens lelki felfrissülés céljából éjszakai házkörüli túrára indult. Mivel azonban minden utcasarkon volt egy kocsmá, a kilométerteljesítmény minimális lett. Ennek ellenére céltudatosan raktak sört sörre Fred Brasch „Egy korty tintájában”.

Charly térde már meglehetősen elgyengült, a lelke azonban még jól működött, a testi hiányjelenségeknek így hát nem volt jelentőségük.

„Hajjaj, nem egyszerű egy kiadónak, elképzeheted, Piwi. Mostan, ugye, megvették ezt a sztorit internacionálisan, aztán nem más az egész, mint egy nagy kalap levegő. Zseniális, mi?”

Piwi hirtelen állva maradt és megragadta Charly karját. „Hát vagy paradicsom van a szemem helyén, vagy nem kérek több sört. Látod, mi áll ott szemben, a Fred nyeldekölője előtt?”

„Egy autó. Na és?”

„Az én autóm. Tisztességes testtartásban keresztülszelte az utcát és kinyitotta az autó vezetőülés felőli ajtaját. A zár engedett. Piwi kinyitotta és mutatta Charlynak. „Tényleg, ez az én autóm. És megmosták a csúszkálót is. Úgy látszik, jó a szervíz odaát...”

„Te semmit se hallasz? kérdezte Charly. „Állítsd csak be a hallgatózót!”

Valami motozás hallatszott a karosszéria környékéről.

„Az autód kopog”, kiáltott Charly értetlenül.

Piwi eredménytelenül végigkutatatta az ülést, aztán kinyitotta a csomagtartót. Petroszján megkötözve, betömött szájjal, összegörnyedve, de élve, csomagként került elő belőle. Hunyorgott és beszélni próbált. A rongy mögül azonban csak valamiféle „umm, umm!” haltszott.

Piwi kivette a kameratáskáját a csomagtartóból, ahol — láthatóan — érintetlenül meghúzódott, a pótkerék mellett. Aztán lecsapta a csomagtartó fedelét és azt javasolta: „Gondolom, jobb lesz, ha egyelőre itthagyjuk a kémmeszert.”

Amikor Piwi eltűnt Fred kocsmájában, Charly ismét felnyitotta a csomagtartót, kivette Petroszján szájából a rongyot, kezéről és lábáról pedig a kötelet. „Akárki legyen is — nyilván szomjas, nem?”

Petroszján nehézkesen kimászott szorult helyzetéből, kinyújtoztatta kezét-lábát, fejét körbe-körbeforgatta, vállait próbálgatta. „Szomjas? Az nem kifejezés. Annyit tudnék inni, mint egy ló!”

„No, akkor rajta”. Charly elindult előre. „És nyilván egy csomó mindent el akar mesélni nekünk, ugye, Vlagyimir?”

Azzal bementek a hátsó helyiségbe, ahol Piwi már egy üveg vodka és három korsó pilzeni társaságában várta őket. „Hogy engedte futni magát a KGB? Azt hittem, hogy rögtön agyonlövök.”

Petroszján magába döntötte a félliter sört, és csak utána válaszolt: „Glasznosztly van, kérem! Olyan embert, aki itt újságban megjelent, ma már nem lehet olyan egyszerűen eltüntetni. Nem akarják blamálni magukat. Nem.”

Piwi oldalba bökte Charlyt és törni kezdte a nyelvet. „Nazdaróvjel! Ákárja tudni én változatomat erről a tovaris Petroszjáról? Rendben: ha kinyitja pófáját, hazudik!”

Az orosz egy nagy adag vodkát töltött a pohárba, szép szabályosan legurította

a torkán és hibátlan, puha szász-német-séggel megszólalt: „No, hogy gyöttegrá? Asziddem, gérem, hogy idden ezdett zsenki zse veszi észre.”

„Minket pedig hülyének tartott?”

„No, igen, ami odád az újságba a nyugadról meggyelend, az lehed jó, meg lehed rossz is.”

„És maga ki valójában?”

Petroszján újabb komoly huzatot vett belső egyensúlya stabilizálása felé. „Boris Schmidt vagyok, egy puha dé-vel meg egy kemény dé-vel a nevem végén. Odaád Bautzenban dördénész vódam.”

„Csak történész? Nem az állambiztonsági szolgálat ügynöke?”

„Az izsden mendzs! Amikor ide ádgöddem, nem vód semmi állásom. Aztán épp akkor fogdák le Pedroszján Amerikában. Ládóm a képid az újságban, azdán feldűnig, hogy hasonlíd az enyémhez. Ebből gondódam:... valamid kéne csinálni...”

Charly harsogó nevetőrohamot kapott. „Ha nem lenne ilyen komikus a dolog, üvöltöni kezdenék. Az amerikaiak sajtókonferenciára póthajjal és álszakállal változtatták el Petroszját, az arcát kozmetikázták, hogy felismerhetetlen legyen. Egyetlen kívülálló sem tudta, hogy néz ki valójában. Schmidt úr viszont nagyon hasonlított erre a mesterséges arcra.”

„Mégis írdó nagy élmény vód, ha az ember dügörbe nézett”, görgette a szavakat Schmidt úr.

„Ezért küldték vissza magát postafordultával”, mondta Piwi. „Ők tudták, hogyan néz ki maszknélkül a valódi Petroszján. Kár egyébként a nagy felhajtásért, maga a műsor nem volt rossz, csak a történetei voltak egy kicsit ósdiak.”

„És a hangja volt hamis”, tódította Charly. „Meg a szarvas hiba: úgy iszik, mint a gödény, Petroszján viszont nem.”

Piwi hirtelen kihúzta magát, hogy pontosan lássa, ki állt meg a pultnál. Eberhard Möllert ismerte fel. Figyelmeztette Charlyt a törtető fiúcskára és így morgott: „Mit gondolsz, Charly.

Möller tulajdonképpen megszolgált a jutalmat, vagy nem...?”

Mencke olvasni látszott Piwi gondolataiban és buzgón bólogatott a fejével. „Aranyat ér az ötleted. Valóban megszolgált. Így persze jól kijön az újságjával.”

Fred új széket hozott és közben Piwi arcát nézte. „Te tervezel valamit! Úgy nézel ki, mint aki kiköltötte a tojásait.”

„Te gondoskodj a magad söréről, én gondoskodom a magam tojásáról. Ne beszélj lyukat a hasamba, tűnj el és vigyél ki a Möllernek egy dupla whiskyt a ház költségére. És ha megitta, tölts neki még egyszer, oké?”

Charly örült. „No, a kezdet jó!”

„Most pedig maga jön, Schmidt úr”, mondta Piwi. „Van egy ötletem, amin lehet egy kis pénzt keresni. Figyeljen csak ide: ott elöl áll az a kolléga, aki kiszúrta minket magának, mikor először itt voltunk együtt. Azt is mondtam, hogy az egyik bulvárlapnál van...”

„Amelyigbe a fodóm is vód?”

„Az, az. Most játssza meg Petroszját az ő lapjuknak is úgy, ahogy nekünk csinálta. Annál az újságnál nem olyan szigorú az ellenőrzés. Talán még sorozatot is csinálnak a maga történetéből. Kössön velük előnyös szerződést, mesélje el, ami csak eszébe jut, vegye fel a pénzt és utazzon el nagyon-nagyon messzire, érti? Előbb-utóbb úgymint csak rájönnek, hogy csöbe húzta őket, és vissza akarják

követelni a pénzt. A mi jogi részlegünk is meg fogja próbálni, hogy visszaszerze az előleget magától.”

„Szovjet ügynökök mindig veszélyben vannak!”, mondta Schmidt-Petroszján oroszos akcentussal, és nagy bátran szárazra itta a vodkásüveget. „Egy nap meghalok és nem kerülök Oroszországn-Anyácska földjébe.” Majdhogy el nem sírta magát. Aztán egy nagyot sóhajtott és férfiasan újra a harcmezőre lépett.

A derék Mölleren örömteli, sőt dadalmas reszketés futott végig, amint váratlanul meglátta, hogy Petroszján, az ex-kém mellette áll a pultnál és bizalmatlanul méregeti. A találkozást személyes sikerként fogta fel. „Hogy talált meg engem? Hiszen mindössze egyetlen fotót csináltam magáról a vízikastélynál, maga viszont egyáltalán nem is látott engem az aljnővényzetben.”

„Hibáznak, ha Petroszját lebecsülik”, görgette szavait Petroszján különösen szigorúan és erős oroszos beütéssel.

„Ne olyan hangosan”, suttogta Möller, és óvatosan körülnézett a pult körül, hogy a többi kolléga közül nem hallotta-e meg valaki a jólcsengő nevet. „Ez nem a megfelelő hely, hogy nyugodtan elbeszélgessünk”. Pénzt dobott a pultra. „Jöjjön! Ha sietünk, még a holnapi számba sikerül becsempészni a sztoriját!”

Fordította: Lukáts János

Info
Filia

TDR
HUNGARY

Az **InfoFilia Magyar Adatvédelem és Információszabadság Alapítványt** a Fővárosi Bíróság 1991 nyarán vette nyilvántartásba, de tevékenységét előkészítő jelleggel már 1990 óta folytatja.

A magyar és külföldi alapítók által létrehozott nyitott alapítvány fő célja, hogy támogassa a korszerű információs technikák társadalmi, politikai és jogi vetületeit feltáró szakmai tevékenységet, különösen az elnevezésében foglalt területeken; hogy elmélyítse a nemzetközi szakmai kapcsolatokat és információáramlást, segítse az oktatást és a tudományos kutatást, valamint hogy szakértői és információs bázist hozzon létre. Célja továbbá, hogy támogassa a **TDR Hungary** kiadvány megjelentetését.

A **TDR Hungary** a *Transnational Data and Communications Report* című nemzetközi informatikai szaklap kelet-európai kiadása, amely szaklap a nemzetközi információ-kereskedelem és -politika, ezen belül az adatvédelem és az információszabadság témáinak autentikus forrása. A kelet-európai kiadás a régió és a közös európai szféra viszonyát helyezi előtérbe; magyar nyelvű számaihoz angol kivonat és cikkk fordítói szolgáltatás társul. A **TDR Hungary** kiadvány csak az **InfoFilia** Alapítványon keresztül, az alapítvány támogatói részére hozzáférhető.

Ugyancsak az alapítványon keresztül nyílik mód a szakértői és információs bázis igénybevitelére, különösen az Európa Tanács, az Európai Közösség és más nemzetközi szervezetek informatikai-jogi és -politikai vonatkozású ügyeiben.

Az InfoFilia Alapítvány postacíme:
1033 Budapest, Kaszásdűlő u. 2.
c/o STATIQUM Kiadó és Nyomda Kft.

Számlaszám: Magyar Hitel Bank
MHB 314-11932 (forint)
MHB 407-5389-941-31 (deviza)

CONTENTS

СОДЕРЖАНИЕ

Editorial letter		3	Письмо редактора
CLOSE-UP			КРУПНЫМ ПЛАНОМ
Agnes Kapitány–Gábor Kapitány: The play-casting power of the press			Агнеш Капитань–Габор Капитань: Мощь прессы в распределении ролей
Iván Székely: To the informational autonomy		5	Иван Секей: К информационной автономии
Ferenc Gereben–Attila Nagy: Data to reading- and value-map of Hungary		16	Ференц Геребен–Атила Надь: Фрагменты карты чтения и ценностей в Венгрии
András A. Gergely: A region's new age?		21	Андраш А. Гергей: Новая эпоха края?
Sándor Németh–Iván Petrovits: "Without television the world would be rotten"		35	Шандор Немет–Иван Петрович: «Скверно было бы без ТВ»
Hedvig Lehmann–Mariann Szemerszki: Strategies to ways out		39	Хедвиг Леманн–Марианн Семерски: Стратегия выхода
Katalin Templom: Déjà vu revue		46	Каталин Темплом: Властная структура ВУЗ-а в провинции
Judit Juhász: The environmental protection's role in the change of regime		52	Йудит Йухас: Охрана среды в перемене режима
Károly Bércy: Ófalu—experiences of a technical project's social reception		60	Карой Берци: Опыт общественного отношения к техническому проекту
HALF-PAST			В ПОЛУПРОШЛОМ
There was a research institute...		78	Жил-быль исследовательский институт...
Tomasz Goban-Klas: Artificial charismas		86	Томаш Гобан-Клас: Искусственные каризмы
András Tokaji: Realism's triumph		105	Андраш Токай: Торжество реализма
THE WORLD OUTSIDE			ПАНОРАМА
African news-agencies		118	Информационные агентства в Африке
A bit home		123	Капелька дома
ONCE MORE			ЕЩЕ РАЗ
Interview with Gyula Schöpflin, the ex-programdirector of the Radio		126	Беседа с бывшим директором программы Венгерского Радио, Дюла Шэфплин
DOCUMENT			ДОКУМЕНТ
In the New Corridor		132	Это происходит в Новом Коридоре
WORKSHOP			МАСТЕРСКАЯ
Béla Büky: Karl Bühler's influence in Hungary		146	Бела Бюки: Влияние Карла Бюлера в Венгрии
PERISCOPE			СМЕСЬ
About books. From periodicals		151	О книгах — Из журналов
BROWSING			ДЛЯ ЧТЕНИЯ
Reporters		165	Репортеры

A kiadásért felel a Magyar Közvéleménykutató Intézet főigazgatója Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest, XIII., Lehel u. 10/A. 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank RT, 219—98636 pénzforgalmi jelzőszámra.
Előfizetési díj egy évre: 180,— Ft. Megjelenik évente négyszer.

HU ISSN 0209—584X

Neotyp Nyomdaipari Kiszövetkezet, Budapest
Felelős vezető: Dr. Naszályi Gábor — INDEX: 25 424

A MŰHELY SOROZAT LEGÚJABB KÖTETE

ARCKÉPVÁZLATOK A MAGYAR VÁLASZTÓRÓL

(Szerkesztette: Ágh Attila)

A kötet a Magyar Közvéleménykutató Intézet empirikus vizsgálatainak és elméleti kutatásainak eredményeit összegzi. A választási elméletből (election studies) kiindulva egységes fogalmi keretbe foglalja össze a magyar kutatások nemzetközileg is fontos és rangos vívmányait. Bemutatja a hazai politikai intézményrendszert és a politikai élet főbb szereplőit, a pártokat, s a rájuk vonatkoztatott értékek—értékelések változását a rendszerváltás folyamatában, vagyis a rendszerváltás „szubjektív”, kevésbé ismert dimenziójának átfogó összefoglalását nyújtja. Érdekes olvasmányul kínálkozik tehát nemcsak a szakemberek szűkebb körének, hanem a politika és a közvéleménykutatás iránt érdeklődő olvasóközönségnek is.